

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (17) 2013

Харків
«Право»
2013

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 10 від 25.06.2013 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПР від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 3 (17). – 304 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013

© «Право», оформлення, 2013

ФІЛОСОФІЯ

УДК 370.2+100

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ: ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНУ

Проаналізовано основні концептуальні підходи до розуміння сутності, змісту та основних принципів побудови інформаційно-освітнього середовища на тлі розвитку світових інформаційних процесів.

Ключові слова: освіта, інформація, комунікація, освітній простір, інформаційно-освітній простір, навчання.

Актуальність проблеми. Відмітною особливістю системи сучасної вищої освіти є наявність у ній домінуючого елементу – інформаційного середовища, що забезпечує активне використання інформаційних технологій у навчальному процесі у ВНЗ. Розбудова цього елементу в сучасних умовах становлення інформаційного суспільства в Україні є надзвичайно важливим завданням, оскільки від адекватності такої розбудови сучасним інформаційним реаліям безпосередньо залежатимуть якість вітчизняної освіти, спроможність майбутніх фахівців органічно інтегруватися в соціокультурний простір.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що освітнє середовище завершує історичний ряд форм організації навчання на інтеграційній основі, вбирає в себе все краще, що було накопичено інноваційною педагогікою за минуле століття. Хоча перші згадки про необхідність створення універсального освітнього середовища можна знайти вже у педагогів-класиків, уперше про нього з упевненістю заявив Ж.-Ж. Руссо. Він розмірковував про необхідність знайти засоби, аби зближувати всю масу уроків, розсіяних у численних книгах, звести їх до однієї загальної мети, яку легко було б бачити, цікаво прослідкувати.

Його думку розвивав видатний швейцарський педагог-демократ Й. Г. Песталоцці, який послідовно проводив теорію про те, що зближення навчання

і праці сприятиме розвитку природного прагнення до діяльності, прагнення творення.

Ідея поєднання трудової і навчальної діяльності одержала подальший розвиток у працях Дж. Дьюї. Він долає деякий механістичний підхід Песталоцці до з'єднання праці і навчання та перетворює продуктивну працю на головний інтеграційний чинник, що визначає і спрямовує інтеграційний механізм, за допомогою якого проводиться систематична інтеграція різноманітних знань навколо історично і соціально значущих виробничих проблем. Розроблена Дьюї концепція трудової школи була експериментально апробована у 20-ті рр. ХХ ст. у Радянському Союзі. Радянська трудова школа (Н. Крупська, А. Луначарський, М. Покровський та ін.) була першим широкомасштабним практичним досвідом організації навчання на інтеграційній основі.

Після деякої перерви ідея єдиного освітнього середовища й міжпредметної інтеграції з новою силою відроджується у 50–80-х рр. ХХ ст. у формі міжпредметних зв'язків. Спочатку до цієї проблеми підходили як до питання зміцнення зв'язків між предметними і професійно-технічними знаннями (П. Атутов, С. Батишев, О. Федоров та ін.), потім – як до завдання встановлення і розвитку змістовних, системних, дидактичних зв'язків між навчальними дисциплінами (І. Зверев, В. Максимова, М. Левіна та ін.).

Важливим моментом у розвитку інтеграційних процесів в освіті стало введення в педагогіку на початку 80-х рр. ХХ ст. поняття інтеграції та інтегрованого навчального курсу (І. Зверев, В. Максимова). У 80–90-ті рр. поняття міжпредметних зв'язків поступово витісняється новим терміном – *«інтегровані навчальні курси»*, який концептуально обґрунтовується у працях В. Фоменка та його послідовників.

Отже, саме поняття інформаційно-освітнього середовища в даний час перебуває у стадії визначення. Існують багато різних точок зору на зв'язок цього поняття з терміном «освітній простір». **Метою** статті є концептуальне визначення сутності та основних принципів побудови вітчизняного інформаційно-освітнього середовища¹.

Вклад основного матеріалу. Концепція інформаційного середовища вперше була запропонована Ю. Шрейдером [1], який слушно розглядав інформаційне середовище не тільки як провідник інформації, а й як активне начало, яке впливає на її учасників. Якщо досліджувати саме поняття «інформація», то

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

слід зазначити, що до цього існували два підходи до аналізу інформаційного середовища: ресурсний та комунікаційний. З точки зору прихильників ресурсного підходу, аби зафіксувати інформацію, треба зберегти її на носіях різного вигляду, навчитися шукати і передавати інформацію за можливістю оперативно, повно і точно. Ресурсна концепція була заснована на уявленні про інформаційне середовище перш за все як про технічну систему, що дозволяє зберігати інформацію, яка дає об'єктивне знання про світ, достатньо ефективно вилучати це знання і надавати його користувачам інформаційного середовища.

На противагу цьому комунікаційна концепція розглядала інформаційне середовище і компоненти інформаційної системи, що входять у неї, як засіб передавання знань і взагалі обміну повідомленнями різного статусу, тобто як засіб, що дає змогу здійснювати соціокультурні функції.

У 1963 р. Ю. Шрейдер розробив семантичний підхід до феномену інформації і механізм визначення міри семантичної інформації як заходи зміни тезаурусу особистості під впливом інформації, що поступила [2]. Він запропонував поняття інформаційно-знаннєвого потенціалу, включаючи в нього знання, накопичені в суспільстві; інформацію, доступну через інформаційне середовище; засоби передавання знань; засоби і кадри для оброблення, зберігання, пошуку та передавання інформації.

Інформаційно-знаннєвий потенціал можна уявити як сукупність інтелектуальних здібностей (сукупну людську здатність розв'язувати виникаючі проблеми на основі накопичених знань, навиків та досвіду) та інформаційного потенціалу (здібності збирати, зберігати, шукати та передавати інформацію, що забезпечує суспільно необхідний рівень поінформованості всіх членів суспільства відповідно до виконуваних ними функцій). Подальше вивчення інформаційного середовища відбувалося в найрізніших аспектах, серед яких можна виділити три основних [3–5]:

- інформаційне середовище як діяльність – людина є учасником комунікаційного процесу, у центр ставиться її здатність представити особисте знання в тій формі, в якій воно може бути передано, і, сприйнявши інформацію («чуже» знання), знову перетворити її на своє особисте знання;

- інформаційне середовище як система форм комунікації, що історично склалися;

- інформаційне середовище як інформаційна інфраструктура, створена суспільством для здійснення комунікативної діяльності в масштабах, що відповідають рівню розвитку цього суспільства (видавництва, бібліотеки, інформаційні центри, банки даних, засоби масової інформації і под.).

У той же час слід відокремлювати інформаційне середовище від інформаційного простору. Не покидаючи одного інформаційного простору, людина

може переходити з одного інформаційного середовища в інше (при зміні професії, роду занять, захоплень, переході на новий ступінь навчання і т. д.). Одночасно індивід може перебувати у декількох різномірних інформаційних середовищах, які сприйматимуться як єдине ціле (наприклад, інформаційне середовище ВНЗ, інформаційне середовище віртуальної реальності і т. д.).

Характерною межею будь-якого інформаційного середовища є наявність інформації, проте саме по собі воно не гарантує ефективності перебування людини в цьому середовищі, оскільки в даному разі більше значення має наявність навиків роботи з інформацією, які необхідно виробляти в процесі навчання.

За словами Ю. Шрейдера, «у книгах можна прочитати про багато що, але з них не можна одержати вміння читати. Інфосередовище може зберегти багато знань, але не може зберегти в собі вміння користуватися нею» [2].

Інформаційне середовище утворюється окремою групою людей, тоді як інформаційний простір створюється в результаті життєдіяльності всього людства і є достатньо консервативним відносно змін.

Останнім часом також все частіше використовується термін «інтегроване інформаційне середовище», який визначає взаємодію/об'єднання окремих елементів системи (у цьому разі системи освіти) між собою з метою одержання нової якості, недосяжної за наявності окремих компонентів, за рахунок організації їх у систему [3]. Освітній простір розуміється як сукупність усіх навчальних закладів у системі освіти, пов'язаних певними відносинами і таких, що підкоряються одним законам. Ті, що навчаються, у цьому разі є винесеними за рамки освітнього простору.

Поняття «освітнє середовище» є вужчим. Його, як правило, визначають як функціонування конкретної освітньої установи, конкретне середовище навчального закладу, що є сукупністю матеріальних, просторово-матеріальних та соціальних чинників, а також міжособистісних відносин. Усі дані чинники є взаємопов'язаними, доповнюють, збагачують один одного і впливають на кожного суб'єкта освітнього середовища.

Освітнє середовище – це якісно новий історичний і логічний рівень організації освіти, що зберігає спадкоємність відносно як інноваційних форм організації навчального процесу, таких як трудова школа, міжпредметні зв'язки, інтегровані курси, так і такої традиційної, класичної форми, як навчальний предмет.

Освітнє середовище є конструктивною відповіддю на одне з основних питань сучасної філософії освіти – про зв'язок освіти, науки та культури [4; 5]. В аспекті цієї проблеми можна виділити три найбільш значущих напрями у вітчизняній педагогіці [6–8]:

– розуміння освіти як культуротворчого середовища, малої культури, культурного мікрокосму. Одне з основних завдань педагогічного мислення, орієнтованого на культуру, – пошук ціннісно-гносеологічних засад вищої освіти;

– перехід від знаннєвої до особистісно розвиваючої, особистісно орієнтованої парадигми;

– значне підвищення загальної методологічної культури педагогіки, диференціація емпіричного і теоретичного мислення, можливість проведення науково-педагогічних досліджень на теоретичному рівні.

Усі три напрями характеризують новий етап розвитку педагогічної думки. Вони докорінним чином змінюють уявлення, що склалося, про те, якою повинна бути освіта XXI ст. На відміну від традиційного розуміння освіти як процесу оволодіння знаннями, вміннями, навичками вони пропонують ширший погляд на освіту як на становлення людини, особистості, самозвеличання, набуття свого людського образу, неповторної індивідуальності, духовності, творчого потенціалу. Вони розвивають і збагачують педагогічну культуру нового часу, здійснюють істотний внесок в історичний розвиток парадигмальної основи гуманістичної педагогіки.

Говорячи про освітній простір і освітнє середовище, важливо відзначити зв'язок цих понять з концепцією гуманітаризації освіти, яка виявляється в таких властивостях освітнього середовища [9–11]:

1) *цілісність*, що визначається через стратегію освіти, яка узгоджується з логікою процесу пізнання:

– загальною логікою побудови освітнього процесу в навчальному закладі, що припускає наявність орієнтаційного етапу, етапу формування науково обґрунтованої системи знань, етапу інтеграції-узагальнення і, нарешті, одержання нового цілісного знання;

– логікою конструювання освітніх програм, яка полягає у відході від фрагментарності представлення знань, розкиданих по безлічі окремих навчальних курсів, і переході до модулів і блоків дисциплін, об'єднаних загальною ідеєю, спрямованою на розкриття перш за все гуманітарної специфіки галузі знань, що вивчається;

– логікою вивчення конкретного змісту, який спочатку розглядається як ціле, потім розбивається на складові і в результаті знову інтегрується у новий зміст;

2) *інтегративність*, яка визначається синтезуванням міжпредметних знань, організацією цілісного освітнього простору, що забезпечує продуктивний і вільний розвиток особистості;

3) *багатоаспектність*, що припускає розуміння і вивчення явища з різних точок зору. Ця властивість певною мірою є опозиційною властивості інтегративності, але разом з тим доповнює і зумовлює її;

4) *універсальність*, яка полягає у тому, що студенту надаються універсальні способи дій з добування і перероблення нового знання, вирішення невідомих завдань і т. д. Саме універсальний, фундаментальний характер

освіти дозволяє виявляти найважливіші закономірності явищ і процесів дійсності, описаних у класичних і новітніх наукових теоріях;

5) *обширність (перенасиченість)*, яка дає змогу тим, що навчаються, самостійно обирати зміст і способи одержання освіти відповідно до своїх потреб і цілей. Така обширність гуманітарного освітнього середовища порівняно з технократичним створює умови для здійснення варіативного, особистісно орієнтованого освітнього процесу, що має яскраво виражений гуманітарний характер. Проте обширність освітнього середовища припускає наявність системи чинників або умов, безпосередньо пов'язаних із процесом навчання (мається на увазі те загальне середовище, до якого відносять традиції, морально-емоційний клімат, атмосферу доброзичливості і взаємної відповідальності, загальні справи, імідж освітньої установи). Сюди ж включають і ту позанавчальну діяльність (участь у роботі творчих центрів, творчих колективів, клубів по інтересах), яка часто слугує певним стрижнем особистісного та професійного розвитку;

6) *відкритість* освітнього середовища, яка припускає можливість його розширення залежно від особистих освітніх потреб студентів;

7) *лінгвістична орієнтація* – мова як об'єднуюче поле всього освітнього середовища в процесі трансляції знань.

Наведені властивості дозволяють виділити такі принципи, на основі яких має будуватися модель гуманітарного освітнього середовища:

1) *принцип цілісності моделі*. Цей принцип особливо важливий при обранні загального підходу до формування освітнього середовища навчального закладу як цілісного явища, підпорядкованого завданню створення умов для цілісного сприйняття студентами навколишнього світу;

2) *принцип багатоаспектності*. Передбачається, що кожен компонент моделі освітнього середовища містить достатньо широкий спектр інформації, який повинен створити у студента повне уявлення про можливі різні підходи до розгляду як освітнього процесу в цілому, так і змісту освітніх галузей, що вивчаються;

3) *принцип надмірності*. Згідно з цим принципом передбачається, що в будь-якому компоненті моделі освітнього середовища закладена свідомо надмірна інформація, яка використовується при моделюванні реальних ситуацій, з якими студенти зіткнуться на практиці. Таким чином, створюються передумови для обрання студентами інформації, необхідної їм для вирішення поставленого завдання;

4) *принцип максимального обхвату*. Відповідно до цього принципу освітнє середовище формується в достатньо широкій сфері, що охоплює не тільки власне освітні інтереси, безпосередньо пов'язані з процесом навчання, а й ширші інтереси, що виходять за межі безпосередньо навчальної діяльності (організована позанавчальна діяльність, участь у ритуалах, прийнятих в університеті, збереження традицій тощо);

5) *принцип мовної (лінгвістичної) орієнтації*. Цей принцип припускає наявність мовного середовища, яке має розглядатися не тільки як загальнокультурне тло, а й як інструмент пізнання навколишнього світу або його окремих сторін.

У рамках побудованої моделі гуманітарне освітнє середовище має виконувати такі основні функції [7–13]:

– *інтеграційну*, зумовлену властивостями цілісності і універсальності освітнього середовища;

– *фундаменталізацій* – так само, як і попередня, вона пов'язана з цілісністю та універсальністю середовища;

– *розширювальну*, яка пов'язана з властивостями багатоаспектності та надмірності і полягає в представленні надмірної широкої системи різноманітної інформації, що весь час розширюється;

– *лінгво-орієнтуючу*, яка вказує на особливу роль мови в освіті.

Існують різні модифікації освітніх середовищ [9; 14; 15]:

– *віртуальні освітні середовища*, під якими розуміють середовища, що сприяють творчому збагненню особистості, яка перебуває в процесі освітнього становлення, освоює як нові знання, так і нові виміри свободи (аксіологічний підхід);

– *інтегровані та розподілені освітні середовища*. Згідно з цією моделлю розумовий процес здійснюється у системі як мінімум подвійного кодування: спочатку інформація оформляється в тексті за одними правилами, а потім перекодується і представляється вже в іншому (новому) тексті;

– *інформаційно-освітнє середовище*, під яким розуміється системно організована сукупність засобів передавання даних, інформаційних ресурсів, протоколів взаємодії, апаратно-програмного та організаційно-методичного забезпечення, орієнтована на задоволення освітніх потреб користувачів.

У вузчому значенні під інформаційно-освітнім середовищем розуміють певним чином пов'язані між собою освітні установи, які перебувають в умовах інформаційного обміну, що організовується спеціальними програмними засобами.

Головною метою створення інформаційно-освітнього середовища системи освіти є максимальне задоволення освітніх потреб майбутніх фахівців за найширшим діапазоном рівнів освіти, навчальних закладів та інформаційно-освітніх ресурсів незалежно від місцезнаходження ресурсу, як навчального, так і освітнього взагалі, або послуги, якої вони потребують, з використанням найсучасніших інформаційних і телекомунікаційних технологій.

У державному масштабі інформаційно-освітнє середовище системи освіти в цілому має об'єднувати інформаційно-освітні середовища різних регіонів країни. Об'єднання регіональних сегментів між собою будується на підставі взаємних договорів про співпрацю на рівноправній основі.

Створюване таким чином середовище є розподіленим і повинне мати єдині засоби навігації, що забезпечує користувачу можливість швидко і простими засобами знайти:

- навчальний заклад незалежно від місця розташування і рівня підготовки фахівців;
- перелік навчальних закладів, що забезпечують одержання освіти за конкретною спеціальністю через їх віртуальні представництва;
- будь-який інформаційний ресурс, зареєстрований у середовищі, незалежно від місця його фізичного знаходження.

Висновки. Інформаційно-освітнє середовище покликане забезпечити особистісно орієнтовану спрямованість навчання; інтерактивний доступ до інформації і відповідність її науковим та професійним вимогам; розвиток інтелектуальних і творчих здібностей індивіда; підвищення прагнення особистості самостійної навчальної діяльності, обміну знаннями і співпраці; регулювання мотивації діяльності студентів за допомогою сучасних психолого-педагогічних засобів і можливостей технології мультимедіа; скорочення до мінімуму обмежень користувача в його діях та можливостях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виды сред в образовании – Курс подготовки координаторов для системы дистанционного обучения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://courses.urc.ac.ru/eng/u7-9.html>.
2. Российский экономический Интернет-журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-rej.ru/Autorun/Our/Other/Kapterev/List_of_publications.files/Thesis/G2&3.htm.
3. Лотман Ю. М. С семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 2000. – 704 с.
4. От образовательных сред к образовательному пространству: культурологический подход к проблеме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.informika.ru/text/magaz/pedagog/pedagog_5/a03.html.
5. Конев В. А. Культура и архитектура педагогического пространства / В. А. Конев // Вопр. философии. – 1996. – № 10. – С. 46–57.
6. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі : монографія / В. Г. Кремень. – 2-ге вид. – К. : Т-во «Знання України», 2010. – 520 с.
7. Коротяев Б. І. Освітній простір: очікування та виклики часу й життя : монографія / Б. І. Коротяев, В. С. Курило. – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2009. – 308 с.
8. Франчук Т. Й. Цілісний освітній простір: педагогічні основи його формування : монографія / Т. Й. Франчук. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 244 с.
9. Полякова Л. П. Державне управління інформаційно-освітнім середовищем інноваційних університетських комплексів : монографія / Л. П. Полякова ; під заг. ред. О. С. Поважного. – Донецьк : Ноулідж, Донець, від-ня, 2010. – 350 с.
10. Беланова Р. А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна – США) / Р. А. Беланова. – К. : Центр практ. філософії, 2001. – 216 с.

11. Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 квіт. 1996 р. / АПН України ; Ін-т педагогіки і психології профес. освіти та ін. ; В. П. Андрущенко (ред.). – К., 1996. – Ч. 3–4 : Гуманітаризація вищої освіти як засіб гуманізації ; Інноваційні технології в навчально-виховному процесі вузу. – 140 с.
12. Проектування освітніх середовищ як методична проблема : Всеукр. наук.-практ. конф. (16–19 верес. 2008 р., м. Херсон) : тези доп. / Херсон. держ. ун-т ; В. Л. Федяєва (редкол.), В. Д. Шарко (уклад.). – Херсон : ХДУ, 2008. – 232 с.
13. Приходченко К. І. Творче освітньо-виховне середовище загальноосвітнього закладу гуманітарного профілю / К. І. Приходченко. – Донецьк : Донеччина, 2007. – 640 с.
14. Білощицький А. О. Методи та моделі комплексного інформаційно-освітнього середовища в умовах розвитку вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. техн. наук : 05.13.06 / А. О. Білощицький. – К., 2007. – 20 с.
15. Слоква М. Г. Формування інформаційної бази управління організаціями вищої освіти на підставі сегментації зовнішнього середовища : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01 / М. Г. Слоква. – Луганськ, 2004. – 18 с.

ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА: К ПРОБЛЕМЕ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ФЕНОМЕНА

Дзєбань А. П.

Проанализированы основные концептуальные подходы к пониманию сущности, содержания и основных принципов построения информационно-образовательной среды на фоне развития мировых информационных процессов.

***Ключевые слова:** образование, информация, коммуникация, образовательное пространство, информационно-образовательное пространство, обучение.*

INFORMATION-EDUCATIONAL ENVIRONMENT: TO THE PROBLEM OF KONTSEPTUALYZATSYY OF THE PHENOMENON

Dzeban O. P.

Analyzed the main conceptual approaches to understanding the essence, content and basic principles of the educational environment on the background of the world of information processes.

***Key words:** education, information, communication, educational space, information and education space, training.*

УДК 347.13.37

С. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуті сутність і зміст соціальної відповідальності суб'єкта діяльності. Доведено, що соціальна відповідальність завжди пов'язана з нормами діяльності і може бути виведена тільки там, де вони існують. Обґрунтовано, що до змісту соціальної відповідальності суб'єкта діяльності можуть бути віднесені суспільна оцінка та соціальні санкції, що застосовуються до соціального суб'єкта з боку суспільства.

Ключові слова: соціальна відповідальність, суб'єкт діяльності, норма діяльності, соціальна група, соціальні інститути.

Актуальність проблеми зумовлена особливостями сучасного етапу розбудови державності в Україні. Важливою характеристикою цього етапу є становлення громадянського суспільства, що веде до радикальної трансформації відповідальних відносин, перш за все соціальної відповідальності суб'єктів діяльності. Отже, проблема соціальної відповідальності містить головні риси сучасного суспільного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що проблема відповідальності різних суб'єктів діяльності досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними авторами. В основному відповідальність розглядається в межах етичної, юридичної або політичної проблематики.

Важливий внесок у розроблення проблеми відповідальності з позицій соціальної філософії зробили В. Андрущенко, І. Бойченко, Л. Губерський, М. Краснов, А. Плахотний, О. Тітаренко, Т. Яшук. Відповідальності як особливому типу взаємодії людини та суспільства присвячено праці Л. Грядунової, Є. Головухи, Г. Заболотної, І. Савченко, П. Симонова, В. Степаненко, В. Сперанського, А. Панова та ін. Дослідження соціальної відповідальності в контексті теорії соціальної правової держави та громадянського суспільства відображено в працях А. Башняка, М. Василька, В. Давидовича, В. Ільїна, В. Карнієнка, О. Мельника, Ю. Мигаль, С. Перегудова та ін.

Разом з цим у цих дослідженнях недостатньо уваги приділено соціальній відповідальності суб'єкта діяльності у різних сферах життя.

Метою статті є розгляд сутності і змісту соціальної відповідальності суб'єкта діяльності, доведення того, що соціальна відповідальність завжди пов'язана з нормами діяльності.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства. Вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства.

З розвитком суспільства соціальна відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах. Її вдосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Аналізуючи проблеми соціальної відповідальності, А. Плахотний зазначає, що ні юридичні, ні моральні норми не можуть регламентувати всі сторони поведінки людини в суспільстві, не здатні повністю визначити її ставлення до своїх обов'язків. Звідси й випливає необхідність вкладати у поняття «відповідальність» більш широкий сенс, який не пов'язаний із системою санкцій. Така відповідальність називається соціальною [5, с. 5].

Крім того, майже всі автори, що досліджували соціальну відповідальність, цілком слушно, на наш погляд, визнають методологічною основою вироблення поняття соціальної відповідальності через аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності, соціальної активності, діяльності. Соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з необхідністю додержання приписів, правил поведінки, узгодження своїх дій з об'єктивними законами суспільства.

Соціальна відповідальність є показником соціальної зрілості особистості. У ранній юності відбувається якісний стрибок особистісного розвитку від усвідомлення себе дорослим до розуміння власної відповідальності за обрання поведінки, значущої ролі, цінностей, цілей та засобів їх досягнення. Важливим компонентом соціальної відповідальності є мотиваційний, який дає змогу розкрити когнітивний і поведінковий компоненти. При визначенні особливостей мотиваційного компонента соціальної відповідальності доцільно використовувати методичний прийом «вивчення Я-ідеалу».

Становлення демократичного суспільства в Україні нерозривно пов'язане з необхідністю виховання громадянськості нової генерації, нової свідомості, нового мислення, нової людини з такими найважливішими рисами, як самовизначеність, самостійність, соціальна відповідальність та соціальна активність. Для цього потрібне сприяння формуванню спроможності людини самостійно осмислювати об'єктивні процеси в макросоціумі, усвідомлено приймати відповідальність за обрання індивідуально значущих принципів, цінностей, цілей, форм та засобів поведінки в соціальній і політичній сферах [1, с. 2–6].

Отже, соціальна відповідальність як внутрішня особливість індивіда – це складне соціальне явище, яке включає усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та соціальними цінностями, усвідомлювати свою суспільну роль, критичність і постійний контроль за власними діями, готовність відповідати за свої вчинки та соціально значущу діяльність.

Відповідальна діяльність як сутнісна характеристика індивіда, що розкривається через володіння ним достатніми знаннями і волею, здатність

протистояти зовнішнім обставинам та визначати свої можливості, постає як процесом опанування природи, так і створення світу предметів культури [4]. У контексті даного підходу, акцентуючи на цілісній формі організації відповідальної діяльності, у межах якої реалізується єдність потреб, цілей та дій, ми й можемо говорити про соціальну відповідальність суб'єкта діяльності.

Аналізуючи соціальну відповідальність суб'єкта діяльності, слід погодитися з думкою О. Тітаренко, за якою соціальна відповідальність завжди пов'язана з нормами діяльності і може бути введена тільки там, де вони існують. Історично складені напрями досліджень відповідальності можуть бути в цьому зв'язку визначені як окремі аспекти відповідальності, пов'язані з існуючими юридичними, професійними та морально-етичними нормами діяльності. І оскільки відповідальність уводиться там, де існують норми, які по суті мають раціональний характер і, як правило, можуть змінюватися під впливом змін цього життя, то відповідальність регулює відношення суб'єкта і наявної норми в контексті існуючих умов. Звідси випливає, що для уведення відповідальності необхідно розглядати відносини «контекст – норма – поведінка». Відповідальність указує на існування норми, пропонуючи суб'єкту діяльності співвідноситися з останньою – підкорятися або порушувати її. Тому відповідальність існує й тоді, коли порушення норми не відбулося. Незнання конкретних норм не звільняє суб'єкта від відповідальності, оскільки вона пов'язана більше не зі знанням самих норм, а зі знанням того, що вони існують і це є значущим [9, с. 132].

У контексті цього підходу важливою є наявність контролю агента діяльності над своїми діями, що обов'язково потребує наявності свободи волі. Поза власним вибором не можна говорити про відповідальність індивіда, оскільки відсутність альтернатив дії означає відсутність «відповіді». Дії індивіда у такій ситуації можуть розглядатися не як дійсно людські дії, а як реакція об'єкта на застосування до нього примусу. Тільки там, де має місце дійсна можливість відповіді, зумовлена вільною волею, може бути введена відповідальність суб'єкта діяльності. Крім того, якщо як суб'єктів діяльності розглядати тільки індивідів, що було, наприклад, характерно для класичних етичних концепцій, то можна говорити тільки про індивідуальну відповідальність, яка виявляється у взаємозв'язку правового, функціонального (професійного) та морально-етичного аспектів. Але включення інших суб'єктів діяльності, наприклад соціальних груп і соціальних інститутів, невід'ємно виводить з індивідуального рівня відповідальності на інший, який ми називасмо соціальним.

Таким чином, соціальна відповідальність обов'язково пов'язує різних суб'єктів діяльності: індивідів, соціальні групи, соціальні інститути та наслідки їх діянь. Отже, з точки зору досліджень соціальної відповідальності (І. Вітковська, Л. Грядунова, А. Плахотний, Ю. Мигель, О. Тітаренко, Т. Че-

пульченко та ін.) можна говорити тільки стосовно таких суб'єктів діяльності, як соціальні групи і соціальні інститути, причому вони соціально відповідальні за виконання своїх функцій. Про соціальну відповідальність індивіда можна казати тільки тією мірою, в якій він є членом тієї або іншої соціальної групи. Міра належності, як правило, визначається деякими функціональними характеристиками і безпосередньо співвідноситься з правовими або професійними нормами, які останнім часом все більше доповнюють етичними нормами професійної етики [9, с. 142].

Є й інша точка зору, яка діаметрально протилежна проаналізованій, яка визнає соціальну відповідальність тільки за індивідом. Оскільки він діє в соціумі, то його відповідальність завжди є соціальною відповідальністю та іншої бути не може. Виділяючи різні види індивідуальної відповідальності, у тому числі професійну, такі автори тлумачать соціальну відповідальність групи як сукупність особистих соціальних відповідальностей [6].

Ми згодні з думкою О. Тітаренко, за якою соціальна відповідальність – це не вид індивідуальної відповідальності і навіть не деяка інтегральна характеристика відповідальності, пов'язана з індивідом. Це відповідальність більш високого рівня, ніж індивідуальний, оскільки вона стосується різних суб'єктів діяльності. Ми можемо говорити про соціальну відповідальність індивідуального суб'єкта тільки в тому разі, якщо розглядати його разом з іншими суб'єктами діяльності – групами та інститутами. Індивідуальний рівень є більш низьким в ієрархії відповідальності, тому можна говорити про проєкцію соціальної відповідальності і на цьому рівні, але це тільки проєкція [9, с. 144].

Висновки. Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності відбиває конкретно-історичні аспекти суспільного розвитку – взаємодію різних типів суб'єктів діяльності. Вона є відповідальністю більш високого рівня, ніж індивідуальна, оскільки стосується різних суб'єктів діяльності. У змісті соціальної відповідальності відображаються три аспекти взаємодії соціальних суб'єктів: характер виконання їхнього призначення, суспільне оцінювання дій або бездіяльності соціального суб'єкта та соціальні санкції до соціального суб'єкта за наслідки його діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – № 9–10.
2. Вітковська І. М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу / І. М. Вітковська // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 948. – С. 45–48.
3. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – Киев : Вища шк., 1979. – 132 с.

4. Мигаль Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник у формуванні громадянського суспільства: постановка питання / Ю. С. Мигаль // Філософ. альманах : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Влях. – К. : Укр. центр духов. культури, 2004. – Вип. 39. – С. 106–115.
5. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность: социальный аспект проблемы / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1972. – 158 с.
6. Панов А. Т. Социальная ответственность личности в развитии социалистическом обществе / А. Т. Панов, В. А. Шабалин. – Саратов, 1976. – 170 с.
7. Пазина О. Е. Социальная ответственность личности в современном обществе : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / О. Е. Пазина. – Н. Новгород, 2007. – 165 с.
8. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І. Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління : наук. пр. – Х. : Магістр, 2005. – Вип. 1. – С. 454–461.
9. Тітаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. филос. наук : 09.0003 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – 178 с.
10. Хомич В. М. Социальная ответственность и право / В. М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2.
11. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність / Т. О. Чепульченко // Вісн. Нац. тех. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Сер. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. – К. : Політехніка, 2010. – № 1 (5). – 142 с.
12. Шабуров А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986.

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ СУБЪЕКТА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мануйлов Е. Н.

Рассмотрены сущность и содержание социальной ответственности субъекта деятельности. Обосновано, что социальная ответственность всегда связана с нормами деятельности и может быть выведена только там, где они существуют. Показано, что к содержанию социальной ответственности субъекта деятельности могут быть отнесены общественная оценка и общественные санкции, которые приносятся к социальному субъекту со стороны общества.

Ключевые слова: *социальная ответственность субъекта деятельности, норма деятельности, социальные группы, социальные институты.*

SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE SUBJECT

Manuilov E. M.

The article deals with the nature and content of the subject's social responsibility. It is found that social responsibility is always associated with the rules of conduct and may be

withdrawn only where they exist. It is found that the content of the subject's social responsibility can be attributed to beat public perception and social sanctions that are applied to sotsialnomu subjects of the society.

Key words: *social responsibility subject's activity, the rate of activity, social groups, social institutions.*

УДК 378+130

*О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор;
О. О. Савченко, кандидат філософських наук, доцент*

ЯКІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Присвячено філософському осмисленню феномену якості освіти. Розкрито сутність поняття «якість». Визначено особливості якості освіти. Обґрунтовано важливість та необхідність контролю якості вищої професійної освіти.

Ключові слова: *якість, якість освіти, квалітативна парадигма, інноваційність вищої освіти.*

Актуальність проблеми. На початку ХХІ ст. однією з найважливіших проблем модернізації вищої освіти є підвищення її якості, що зумовлено закономірними процесами соціально-економічного та науково-технічного розвитку нашої країни. Зміни освітніх потреб та умов їхньої реалізації вимагають підвищеної уваги до якості освіти. Сьогодні якість освіти стає не тільки мірою головних компонентів життєдіяльності людини, а й критерієм її соціальної, громадянської та моральної гідності. Крім того, упровадження в систему вищої професійної освіти нової багаторівневої системи підготовки кадрів, перехід від знаннєвої до компетентнісної моделі підготовки випускників, наближення вітчизняних стандартів і процедур оцінювання якості освітньої діяльності до європейських, поява нових інноваційних університетів потребують формування нових індикаторів і критеріїв оцінювання якості освітнього процесу.

Аналіз останніх джерел і публікацій з даної теми свідчить про глибину усвідомлення проблеми якості освіти, широке коло дискусій щодо розуміння того, що таке якість освіти, чим вона визначається і від чого залежить, як можна її підвищити [1–10].

Однак, незважаючи на досить значну увагу, що приділяється осмисленню різних аспектів проблеми якості підготовки студентів, розробленню різноманітних концепцій якості освіти як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками, серед яких Р. Барнет, Дж. Бреннан, С. Лістон, Л. Морлі, М. Пул, В. Андрущенко, Є. Бондаревська, О. Величко, Б. Гершунський, І. Зязюн, О. Ляшенко, Н. Ничкало, Н. Нікандров, О. Пишкало, С. Пліскановський, М. Поташкін, З. Скопєць, В. Сластьонін, А. Столяр, О. Субетто, І. Тесленко, А. Фетісов та ін., результативність розв'язання проблем, пов'язаних з якістю освіти, залишається досить неоднозначною. Це можна пояснити тим, що якість освіти – складне та багатоаспектне поняття. За думкою Б. Гершунського, якість освіти не може і не повинна розглядатися на основі тільки освітніх параметрів, оскільки освіта – широка соціально-економічна і соціально-культурна категорія. Це одна з найважливіших сфер будь-якого суспільства і держави. Якість освіти визначає економічний, інтелектуальний та моральний потенціали будь-якої країни. Тому абсолютно очевидно, що оцінювати якість освіти треба за допомогою не тільки проміжних педагогічних і освітніх параметрів, а й критеріїв, що перебувають поза сферою освіти. У цьому сенсі якість освіти корелює з такими глобальними категоріями, як рівень життя, економічний потенціал країни, динамізм суспільства, його здатність адаптуватися до умов, що змінюються, у світі тощо [5, с. 99–100].

Отже, *метою* статті є спроба осмислити проблему якості освіти на ґрунті філософських позицій.

Виклад основного матеріалу. Філософський аналіз проблеми якості професійної освіти слід починати з аналізу поняття «якість». Як філософська категорія якість – нерозчленована сукупність ознак, властивостей предмета. Вона виражає визначеність, своєрідність речі та виявляється в системі відносин предмета з іншими предметами. Учення про якість створювалося на філософсько-методологічній базі, розвиваючись від квалітативізму Арістотеля до сучасної квалітативної парадигми.

У дослідженнях природи якості Арістотель здійснив кваліфікацію якостей, сформулював принцип цілісності, що забороняє зводити якості цілого до якостей його частин, і розробив уявлення про ієрархічну структуру якості матеріальних об'єктів. Він увів «якісне» розуміння кількості, відніс якість до типу динамічних систем і встановив внутрішні різноманітності якості.

Змістовне розуміння категорії якості пов'язане з відкриттям Кантом понять «речі у собі» і «речі для нас», що послужили основою для розуміння переходів внутрішньої (потенційної) якості об'єктів у зовнішню (реальну) якість.

Гегель, розвиваючи вчення про якість у взаємодії з поняттями «кількість», «межа», «властивість», «міра» та ін., вивів закон взаємного переходу кількос-

ті в якість, сформулювавши поняття міри як єдності якості та внутрішньої кількості, і розкрив механізм взаємодії зовнішнього та внутрішнього в якості. Він визначив якість як тотожну з буттям визначеність, коли щось перестає бути тим, чим воно є, якщо воно втрачає свою якість. Гегель також установив, що всі кількісні зміни мають свою якісну межу, вихід за яку приводить до нового співвідношення кількості та якості – міри. Така єдність якості і кількості є джерелом вимірності якості. При цьому синонімами міри якості є поняття «показник якості» та «параметр якості». У вченні про специфікацію якості Гегель показав, що кількісний показник предмета «нерозривно пов'язаний з якісно визначеним зовнішнім впливом і вже не може осмислюватися окремо від останнього» [4, с. 132].

Подальший розвиток учення про якість пов'язаний з ім'ям Маркса, який слід за Гегелем виділив три види якостей: природні – матеріально-структурні якості; функціональні якості та системні якості. Необхідно зазначити надзвичайну важливість відкритих Гегелем та Марксом соціальних якостей і відносин для вивчення складних об'єктів, особливо соціальних. У контексті розуміння якості Маркса всі продукти праці поряд зі своїми природними якостями здобувають ще й особливі системні, соціальні якості, що відбивають їх приєднання до системи суспільних відносин. У системі освіти системно-соціальна якість виходить на перший план, а людина як основний компонент будь-якої соціальної системи є носієм соціальної системної якості.

Нині розвиток структури категорії якості пов'язаний із новою квалітативною парадигмою О. Субетто [4]. Її теоретичною основою є взаємодія якості і кількості з урахуванням екстенсивної та інтенсивної сторін якості, принципи та закономірності генези якості як системи. За О. Субетто, якість є складною філософською, економічною, соціальною та одночасно суспільною системною категорією, повне визначення якої можна розкрити через узагальнюючу систему визначень:

- якість є сукупністю властивостей (аспект властивості);
- якість є структурною, вона – ієрархічна система властивостей або якостей частин об'єкта або процесу (аспект структурності);
- якість є динамічною системою властивостей (аспект динамічності);
- якість є сутнісною визначеністю об'єкта або процесу, що виражається в закономірному зв'язку всіх складових частин та елементів (аспект визначеності);
- якість є основою існування об'єкта або процесу, вона має двояку зумовленість, що виражається в єдності зовнішнього і внутрішнього, потенційного і реального в об'єкті або процесі (аспект зовнішньо-внутрішньої зумовленості);

– якість обумовлює одиничність об'єкта або процесу, його специфічну реакцію на зовнішні впливи, цілісність, упорядкованість, стійкість (аспект специфікації);

– якість створюваних людиною об'єктів і процесів, на відміну від якостей інших явищ природи, спричиняє цінність відповідних об'єктів і процесів, їхню придатність і пристосованість для певних призначень, цілей, завдань, умов, висунутих людиною.

Наведені визначення якості можна поділити на дві групи: ті, що відбивають структуру та зміст об'єкта, і ті, що виражають якість об'єкта в аспекті його соціальної цінності, затребуваності та функціональності.

Перша група визначень характеризує якість із погляду її компонентів та їхніх взаємозв'язків. Отже, якість об'єкта визначається тільки йому притаманними внутрішніми і зовнішніми властивостями, певною організацією цих властивостей.

Друга група визначень якості об'єкта базується на соціальному контексті його розуміння. Відповідно до такого підходу будь-який об'єкт має якість, якщо його властивості відповідають очікуванням споживача, користувача, тобто якість є мірою задоволення потреб. Інакше кажучи, якість є сукупністю характеристик об'єкта (продукції або процесу), що визначають його здатність задовольняти встановлені та передбачувані потреби. Оцінюючи якість будь-якого об'єкта, тим самим оцінюють ступінь задоволення ним відповідної індивідуальної або суспільної потреби. Причому від значущості цієї потреби залежатиме значущість якості об'єкта.

Отже, оцінюючи якість освіти, треба враховувати обидві площини:

– внутрішню – якісні характеристики освітнього середовища як системи взаємопов'язаних між собою умов, що забезпечують людині можливість одержання освіти; взаємодія і взаємовплив оточення (адміністративного, навчального та соціокультурного секторів) із суб'єктом освіти; використання актуальних технологій, сучасних ресурсів, новітніх технічних засобів та іншого предметно-просторового оточення, які формують висококваліфіковано-го фахівця;

– зовнішню – адекватність освітніх або кваліфікаційних характеристик колу затребуваних на даний момент у суспільстві професій та відповідність освітнього рівня особистісним потребам суб'єкта освіти, ступеня його розвитку та інтересам.

Таким чином, для визначення якості освіти дуже доречним є використання системного підходу, який орієнтований на те, аби розглядати якість освіти як наявність в освітньому середовищі найважливіших властивостей, параметрів, що відповідають вимогам безпосередніх споживачів освітніх послуг та

суспільства до фахівців, як сьогодні, так і в перспективі. Якість освіти – це взаємопов'язана сукупність характеристик, що відповідають здатності освіти задовольняти усталені та сформовані потреби споживачів освітніх послуг. Що стосується прагматичної інтерпретації якості, то вона дозволяє оцінювати якість через призму якості освітніх послуг, що надаються навчальним закладом, порівняно з певними стандартами.

Підхід до визначення якості як цілісної характеристики об'єкта, його внутрішньої і зовнішньої визначеності дає змогу аналізувати якість освіти не з позиції її окремих станів, а з боку системи сутнісних властивостей, коли виявляється функціональна єдність елементів системи освіти, її відповідності вихідній місії. Важливо відзначити взаємодії, за яких система освіти набуває нових інтегративних якостей: гнучкості, динамічності, варіативності, стабільності, прогностичності, спадкоємності, демократичності. Система освіти – це відкрита система, здатна до самопізнання (рефлексії), кількісного і якісного збагачення, перетворення. Вона детермінована зовнішніми обставинами соціально-економічного і соціально-культурного походження.

Слід зазначити, що якість освіти людини багато в чому визначає становище людини в суспільстві, якість освіти населення визначає якість всього громадського життя країни. Освічена людина має високу конкурентоспроможність на ринку праці. Базові знання у різних науках, уміння працювати в колективі, здатність нести відповідальність, постійно вчитися і пристосовуватися до змін – усе це необхідні умови успішної життєдіяльності людини в суспільстві. Якість освіти визначається не тільки якістю предметних знань, а й якістю особистісного, світоглядного, громадянського розвитку людини. У цьому полягає її головна суспільна цінність, бо результат освіти – це не тільки знання, уміння, навички, а особа випускника, однією із системних якостей якої є освіченість і багатобічне самовідновлення, що відбувається в збереженні цілісності світорозуміння та професійної мобільності.

XXI ст. сформулювало певні проблеми, що стоять перед вищою освітою, – проблеми, що визначають напрям майбутнього розвитку освітніх інститутів. Сьогодні суспільству потрібний соціальний інститут, здатний об'єднати минуле, сьогодення та майбутнє, сформувати єдність спадкоємності в культурі, ефективній орієнтації людини в сучасному житті та її готовність наблизити майбутнє [8; 10]. Сучасні ВНЗ мають бути лідерами у розробленні концепцій реформування вищої освіти, спрямованих насамперед на підвищення якості освіти, поглиблення інноваційного характеру вищої освіти, що є нині найважливішим державним завданням. Інноваційність вищої освіти характеризується не тільки такими нововведеннями, як багаторівневність, безперервність, відкритість, зараз важливо розробити технології реалізації інноваційного мислення, так само як

необхідно визначити цілі інноваційної освіти, що є одним із критеріїв якості освіти. Цілями інноваційної вищої освіти мають стати забезпечення високого рівня інтелектуально-особистісного і духовного розвитку студента (блок гуманітарних, загальнонаукових та природничонаукових дисциплін на основі навчальних технологій, що розвивають), створення умов для оволодіння навичками наукових досліджень і вироблення відповідного стилю мислення (фундаментальні загальнопрофесійні дисципліни на основі розроблення бази наукових знань і впровадження спеціальних технологій), забезпечення оволодіння методологією нововведень у соціально-економічній і професійній сферах.

Висновки. До методологічних засад, на яких можливо найбільш адекватно визначити якість освіти у філософському та соціологічному дискурсах, слід віднести:

розуміння якості освіти як інтегральної, значущої для всіх сфер життєдіяльності суспільства та особистості як показника ефективності соціального інституту освіти;

усвідомлення того факту, що якість освіти одночасно і втілює в собі результат освітньої діяльності, і створює інтелектуальний та соціокультурний потенціали розвитку суспільства;

оцінювання якості освіти за допомогою критеріїв, що перебувають поза сферою освіти і корелюють із такими глобальними категоріями, як «спосіб життя», «життєвий рівень», «якість життя».

Поняття якості освіти на основі всіх наведених значеннєвих контекстів її тлумачення можна трактувати у вузькому сенсі як категорію, котра характеризує результат освітнього процесу, що відображує:

- рівень сформованості загальнотеоретичних знань, практичних умінь та навичок випускників;
- рівень інтелектуального розвитку, моральних якостей особистості;
- особливості ціннісних орієнтацій, що визначають світогляд;
- активність і відповідальне творче ставлення до дійсності, що виявляється в діяльності.

Якість освіти в широкому сенсі припускає підхід до освіти як до соціально-педагогічного процесу і розглядається як сукупність характеристик цього процесу: реалізації його цілей, сучасних технологій, а також умов, необхідних для досягнення динаміки позитивних результатів.

Отже, контроль якості освітнього процесу стає орієнтуючим, регулюючим, стимулюючим інструментом у системі вищої професійної освіти, оскільки він:

- забезпечує ціннісно-цільову орієнтацію професійної освіти на актуальні та потенційні потреби особистості, ринку праці, держави і суспільства;
- дозволяє суб'єктам освіти визначити ключові процеси своєї діяльності та вірогідно оцінювати рівень якості показників перебігу і результатів цих

процесів, створює умови для інтеграції зусиль суб'єктів освіти, робить їхню взаємодію більш ефективною;

– сприяє зростанню ефективності досягнення актуальних цілей щодо вдосконалення професійної підготовки студентів за рахунок підвищення прийнятих у ВНЗ управлінських рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величко О. Г. Якість освіти – проблеми й перспективи / О. Г. Величко, С. Й. Пинчук, С. Т. Пліскановський // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. – К. : Наук.-метод. центр вищ. освіти, 2003. – Вип. 34. – 341 с.
2. Ляшенко О. І. Якість освіти як основа функціонування й розвитку сучасних систем освіти / О. І. Ляшенко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1 (46). – С. 5–12.
3. Слостенин В. А. Качество образования как социально-педагогический феномен / В. А. Слостенин // Пед. образование и наука. – 2009. – № 1. – С. 4–11.
4. Субетто А. И. Квалитология образования / А. И. Субетто. – СПб. ; М. : Исслед. центр проблем качества подгот. специалистов, 2000. – 220 с.
5. Управление качеством образования / под ред. М. М. Поташкина. – М : Пед. о-во России, 2000. – 448 с.
6. Barnett R. Reshaping the University (Society for Research Into Higher Education) / Ronald Barnett. – Open University Press, 2005. – 240 p.
7. Brennan J. L. Managing Quality in Higher Education: An International Perspective on Institutional Assessment and Change / John L. Brennan, Tarla Shah. – Open University Press, 2000. – 159 p.
8. Liston C. Managing Quality and Standards (Managing Universities and Colleges) / Colleen Liston. – Open University Press, 1999. – 192 p.
9. Morley L. Quality And Power In Higher Education / Louise Morley. – Open University Press, 2003. – 224 p.
10. Poole M. Managing the quality of teaching in higher education institutions in the 21st century / Millicent Poole, Elizabeth Harman, Ann Deden // Australian Journal of Education. – 1998. – Vol. 42 (3). – P. 271–275.

КАЧЕСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПОПЫТКА ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

Посвящено философскому осмыслению феномена качества образования. Раскрыта сущность понятия «качество». Определены особенности качества образования. Обоснованы важность и необходимость контроля качества высшего профессионального образования.

Ключевые слова: *качество, качество образования, квалитативная парадигма, инновационность высшего образования.*

QUALITY OF PROFESSIONAL EDUCATION: AN ATTEMPT OF PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF THE PROBLEM

Panfilov O. Yu., Savchenko O. O.

The article deals with the philosophical understanding of quality of education. The article analyzes the essence of quality, defines the peculiar feature of quality of education, proves the importance and necessity of qualitative control of higher professional education.

Key words: *quality, quality of education, qualitative paradigm, innovative higher education.*

УДК 1:[504:001.18]

Н. Б. Годзь, кандидат філософських наук, доцент

ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФІЇ ЕКОЛОГІЇ У РУСЛІ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Присвячено світлій пам'яті наукового керівника професора В. В. Шкоди

Матеріал статті є продовженням дослідницької роботи авторки над темами «Екологічна футурологія» та «Філософія екології». Досліджувана тематика потребує висвітлення саме системного характеру екологічного знання. Коло питань, пов'язаних з дією механізмів сучасного розуміння системності наукового знання, має бути проаналізовано з позитивної та негативної сторін самого феномену «Система».

Ключові слова: *концепція, система, системне знання, техносфера, екологія, екологічна футурологія, філософія науки, природні співтовариства.*

Актуальність проблеми. Розглядаючи та піддаючи науковому аналізу оточуючу реальність, ми, крім емпіричних засобів пізнання, використовуємо логічні, раціональні методи пізнання. Але наочність результатів нашого пізнання виявляється саме через їх вербалізацію. Таким чином, ефект мови значною мірою впливає на закріплення, розуміння, збереження та поширення не тільки інформації як такої, а й знання у цілому. Досліджуючи системи, не слід виключати, що мова та її простір застосування, механізми дії – також система. Досить часто при критичному аналізі питань, пов'язаних як з екологічною проблематикою, так і із самою екологією, ми щоразу використовуємо

(навіть занадто часто) слово «проблема», яке у контексті виступає і як поняття, і як певний термін. Питання можливостей мови в описуванні наукових фактів та питання можливостей розроблення універсальної наукової мови, як і різноманітність національних мов (а з цим і широкі шари наративів та дискурсів і в кожній національній мові) поряд з іншим створюють власний дискусійний простір і потребують поточного вивчення та аналізу. Ми вже торкалися питань, пов'язаних з тим, що у різні періоди для Заходу та пострадянського простору при описуванні феномену майбутнього використовували різні терміни (футурологія та прогностика відповідно), також ми, неодноразово аналізуючи семантичні та семіологічні можливості понять, висловлювали думку про певну відмінність у можливостях футурології та прогностики і пропонували при деяких формах описування майбутнього або наукової роботи з ефектом майбутнього використовувати поняття «прогностика» до «футурології» скоріше як частину до цілого. Отже, розглядаючи екологію як меганауку, що відповідно належить та використовує методику системних досліджень, поряд з іншим необхідно вивчати еволюцію та різночитання мовних моделей у свідомості нараторів. «Проблема» історично закріпилася в українській та російській мовах. Вважаємо за необхідне міждисциплінарне дослідження як з метою семантичного аналізу феномену та поняття, так і пошуку та аналізу старих аналогів цього слова. Проблема, система, зв'язок – ці поняття, будучи закріпленими та розробленими у суспільній свідомості на різних шарах спільноти, з одного боку, успішно функціонують та обслуговують ментальні та інші потреби суспільства, а з другого – на жаль, залишають поза увагою факт «іншого прочитання» серед першоджерельного середовища мовного виникнення, їх розуміння та сприйняття, використання серед іншомовних просторів. Таким чином, завдання філософії (й філософії екології) у руслі системних досліджень одержують цікаве продовження.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питання історії та епістемології науки досліджують такі автори, як, наприклад, В. Канке [6], Н. Баранець, А. Веревкін, Л. Ісаєва, П. Бережанський [9] та ін. Питання проблеми та її множинні розв'язання у соціально-гуманітарних науках розглядає С. Шибаршина [9]. Цікаві погляди знаходимо у статті О. Грезіна [4] на сучасну цивілізацію та її проблеми. Методологічно значущою для нашої статті постає монографія А. Фомічева «Проблеми концепції стійкого екологічного розвитку: системно-методологічний аналіз» [10]. Системно-методологічний аналіз і оцінювання економічної ефективності та її дослідження у технологічних інвестиціях, проведені у праці Б. Авдоніна, постають як приклад системного аналізу. Системний аналіз в екології (біологічний аспект) – для цього наведе-

мо роботу В. Шамова, а також методологічний аналіз науки у свій час поряд з іншими проводив В. Швирев [12]. Феномен людини у контексті системного аналізу (дихотомії система/середовище у феномені еволюції, наприклад) досліджує С. Хайтун [11], системні методи у соціальному проектуванні – Л. Бороніна, питання математизації знання – А. Абрамян [1], навіть роботи 1909 р. у екологічному та біологічному напрямках уже використовували зачатки системного методу – М. Шталь-Шредер [13]. Важливою є робота 2011 р. М. Згуровського стосовно системного аналізу [5].

Мета статті. Розглядаючи екологію як мегадисципліну, особливо з позицій універсальних методів пізнання філософії, слід урахувати розуміння типології наук узагалі та принцип системності, у першу чергу принцип ускладнення системних зв'язків. Докладне дослідження еволюціонування знання та його розвитку потребує аналізу процесів та характеристик збільшення науково-теоретичної інформації, динаміки зміни систем та парадигм, конструктивного розгляду принципу створення і дії систем та механізму системності у науці. Не в останню чергу разом з аналізом систем та системності розуміння слід досліджувати питання функціонування та зв'язку дисциплін у самій науці як цілісному організмі. З цього приводу ми знов мусимо звернути погляд на семіотику як науку про знаки та знакові системи, бо кожна теорія оперує знаками. Поряд із семантичними, семіотичними питаннями філософія науки, філософія екології у руслі аналізу системних досліджень обов'язково має бути пов'язана з аксіологічними питаннями (система цінностей на тлі як етики науки і вченого, так і зв'язків природа – суспільство – технології – потреби). Дуже близькими постають питання герменевтичного порядку – ми починали статтю з питання потреби додаткового аналізу у національних мовах поняття «проблема» та його аналогів у ранніх варіантах мовного простору, так би мовити, історичному поверненні до старих дискурсів. «Проблема», «система» досить активно використовуються в екології з точки зору практичного знання та практичного застосування дослідів та споглядань, вирахувань, прогнозувань, які розробляються в екології. Отже, виникає додаткова потреба у змістовному аналізі значення понять поряд із дослідженням структури та методології самої екології як системної мегадисципліни.

Виклад основного матеріалу. Завданням та можливостями екології у 1979 р. вважали пошук та створення меж, кордонів, до яких вторгнення у діяльність природи було припустимим та безболісним для довкілля. Презюмувалося, що екологія з урахуванням зведення до мінімуму результатів вторгнення технологічної діяльності людини зможе перетворювати довкілля з метою поліпшення середовища, оптимально використовувати ресурси планети, створити науковий підхід до природи та можливість прогнозування майбутнього. Об'єктами дослідження у першу чергу поставали з точки зору загальної

«біологічної» екології як науки організми, популяції та біоценози [2, с. 353]. Сьогодні екологію з позицій філософії розуміють як науку, що вивчає закономірності взаємодії живих організмів з оточуючим середовищем. Предметом сучасної екології правомірно вважати вивчення взаємодії надорганізованих систем (популяцій, видів, біоценозів та біосфери у цілому) з оточуючим середовищем, енергетики даних макросистем, їх розвиток у часі та просторі [3, с. 957]. Таким чином, по-перше, ми бачимо еволюцію поняття та терміна «екологія». По-друге, наочно вимальовується потреба саме у філософському погляді з позицій розгляду системності екології та її прогностичних і футурологічних ознак. Кажучи про системність, нагадаємо, що біосфера (термін, який у 1875 р. запропонував австрійський вчений Є. Зюс, а вчення розвив В. Вернадський) складається із взаємодіючого та змінного комплексу систем біоценозів, над якими стоять біогеоценози. Пізнання законів, що регулюють цю систему, дозволяє наблизитися до розуміння сучасного, минулого і майбутнього планети та людства [2, с. 416–417]. Вважаємо, що нині деякі вчені поняття та ідеї, сформовані та позначені В. Вернадським, починають тлумачити занадто спрощено та на рівні нинішнього світогляду. Не завжди розуміння і сьогоденні парадигми та гіпотези, картина світу і сам світогляд дають змогу об'єктивно оцінювати минулу картину світу. Герменевтичне тлумачення понять, розуміння семантики понять, які ми використовуємо сьогодні та як їх розуміли у минулому, потребує обережного та додаткового пояснення. Поза межами екологічного розгляду залишається реальне прочитання робіт В. Вернадського, поза межами й філософського дискурсу залишається реальний аналіз досягнень та прорахунків біоніки. Хоча питання біології та проблем техніки розглядалися раніше, але нині їх треба ще раз прослідити та провести порівняльно-зіставляючий аналіз [2, с. 420–421]. Питання біосфери, її розуміння тісно пов'язані з філософією, бо процес трансформації біосфери у ноосферу (яке пропонував вивчати В. Вернадський), на нашу думку, з точки зору системного аналізу досліджується не у всіх його функціональних аспектах. У цьому контексті потребує продовження аналіз трансформації уявлень як про біосферу, так і про ноосферу. Додаткову увагу мусить притягнути до себе концепція Біофіла як людини, що продовжує дотримуватися динаміки життя в усіх її виявах та цілісності, терміна, який запропонував у свій час Е. Фромм. Поряд з цим і поряд з екологічними розвідками постає й питання аналізу біоенергетики та біоетики [3, с. 70]. Питання співвідношення понять «екологія» і «технологічний детермінізм» також залишиться на першочерговому розгляді. Само поняття та його історичний розвиток рекомендуємо подивися у наступному джерелі «технологічний детермінізм» [3, с. 830]. Дотичними до завдань філософії екології у системному плані є й розуміння сучасного стану екологічної та економічної ситуації як наслідку не тільки дії суспільства споживання, а й

як системи, що тлумачиться та розглядається у межах концепції «цивілізації ризику» (праці ідеологів Римського клубу Д. та Д. Медоузів, І. Рендерса, П. Гудмена, П. Лагадака) [3, с. 920].

Ми розпочинали розглядати у поданій статті завдання філософії екології у руслі теорії системних досліджень з положення, відносно якого, як уже зазначалося, а саме розуміння положення про те, що поряд з іншими питаннями необхідно вивчати еволюцію та різночитання мовних моделей у свідомості нараторів. Як поняття екологія (разом з її понятійним, проблемним полем дослідження) наочно еволюціонує, також ми бачимо, що відбувається й процес певного заміщення, витіснення на периферію первісного значення поняття «проблема». Для розуміння, до чого це може приводити, наведемо таке: проблема з грецької – задача, завдання і первісне її розуміння – це сприйняття її як «складного теоретичного або практичного питання, яке потребує вирішення, вивчення, дослідження» [7, с. 520]. Теоретичні та методологічні завдання, які намагаються вирішити за допомогою екологічних методів досліджень, досить часто входять у площину дії використання терміна «проблема», але, на нашу думку, тут більше емоцій, негативних або занадто ейфорійних соціальних очікувань, суспільного колективного уявлення (яке також занадто далеко вийшло за межі реального предмета і можливостей сучасних екологічних теорій та практичних можливостей суспільства в їх подоланні). С. Хайтун попереджає, що використання енергії людством має властивість приблизно кожні 27,5 року подвоюватися [11, с. 91], тому популярний сценарій «обмеження росту використання ресурсів» щонайменше викликає подив, бо це не розв'язання проблеми. Слід шукати нові вектори еволюції, аби «прорватися у майбутнє» [11, с. 92–94], бо «якщо людство намагатиметься призупинити використання енергії, то піде супроти законів еволюції, загине... еволюція вичавлює з конкретних умов максимум можливого, але не все їй підвладне... якщо ми прорвемося скрізь тепловий бар'єр, то біосфера Землі зробить в еволюцію життя у Всесвіті реальний внесок. Якщо ні, то цей шлях буде статистичним...» [11, с. 98]. А. Фомічев зазначає, що відкриття закономірностей механіки у добу Нового часу на відміну від первісних матеріалістичних досліджень хаосу та релігійно-міфологічних, філософських уявлень про рух Фалесом, Гераклітом, Лукрецієм відгорнуло питання хаосу на далекий план. Успішний розвиток механіки був цьому доброю запорукою, бо відкриття її закономірностей давало можливість повністю визначити майбутній стан систем. Порядок матеріального світу впливав із математичної точності описування складових загальної системи. З цього приводу А. Фомічев пише, що філософська концепція детермінізму Лапласа найбільш послідовно окреслює особливості механічних уявлень та

у свій час майже не залишила місця для досліджень хаосу як онтологічної категорії [10, с. 21–24].

Визначення сутності культурно-історичних типів, їх віку та прогнозування [4, с. 37–43] певним чином, на нашу думку, дотичне не тільки до культурологічних, соціально-філософських досліджень. Означена мета дотична й до екологічного напрямку. Один із головних об'єктів, на які спрямована методологічна, дослідницька увага науковців, – це популяція. Вивчення популяцій, їх динаміки та росту завжди спрямовується у часовому просторі – між минулим у майбутнє. Популяція – це завжди система, до того ж система у більш складній системі, на існування якої впливає безліч чинників (більшість з яких прихована). У контексті завдань філософії екології також поряд з іншими стоїть і завдання правильного розроблення та популяризації знання. З цього приводу вважаємо за доцільне посилатися на ідеї, викладені у статті Л. Ісаєвої «Методи популяризації наукових відкриттів» [с. 37–44]. При цьому корисно враховувати думку Л. Ісаєвої, яка на прикладах історії (фарс на ярмарку в Єльблонзі на масляній 1531 р., коли голландець Вільгельм Гнафей «успішно» висміював учення Коперника про геліоцентричну систему світу) доводить, що популяризація не завжди спрямована на дійсно відповідні наукові знання і суспільство досить часто сприймає позитивно розуміння тих систем, які відповідають очікуванням, а не описують реальність [9].

Висновки і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі. Першочерговим завданням ми вбачаємо продовження розроблення та методичного, методологічного наповнення понять «філософія екології» та «екологічна футурологія». Перспективною уявляється й лінія порівняльного аналізу модифікації основного, базового поняття «екологія» як у просторі часу існування у науці (трансформація, розгалуження у різних царинах предметного знання), так й у національних, мовних дискурсах. З цього приводу більш чіткими бачаться відмінності між різними перекладами головних понять, наприклад тієї самої концепції «небезпечного знання», розуміння відмінностей між «сталим» та «стійким» розвитком та впливом цих різних перекладів на нараторів. На нашу думку, не в останню чергу слід слідкувати за трансформацією та зміною на рівні суспільної думки понять «техносфера», «системне знання». Досить тривожною ознакою, на наш погляд, є використання означення та заміна, підміна назви економічного стану нашої держави. Україна з точки зору промисловості завжди була індустріально-аграрною державою. Досить неприємно, коли у мас-медіа вищі верстви економістів та чиновництва використовують поняття «Україна – розвинена аграрна країна». З погляду економіки, права та екологічних поглядів це небезпечна підміна абсолютно різних понять, різних систем і відповідно різного розуміння еколого-футурологічних завдань держави в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамян А. О. Математизация знаний. Философский анализ / А. О. Абрамян. – Ростов н/Д, 1972. – 160 с.
2. Богданова Т. Л. и др. Справочник по биологии : пер. с укр. / Т. Л. Богданова, А. В. Брайон, А. В. Денисьевский и др. ; под ред. К. М. Сытника. – Киев : Наук. думка, 1979. – 439 с.
3. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / глав. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Минск : МФЦП, 2002. – 1008 с.
4. Грезін О. В. У тенетах цивілізації, що старіє / О. В. Грезін // Вісн. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Сер. Філософія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ХНПУ, 2012. – Вип. 38. – С. 37–43.
5. Згуровский М. З. Системный анализ: проблемы, методология, приложения / М. З. Згуровский, Н. Д. Панкратова; Ин-т приклад. систем. анализа НАН Украины. – 2-е изд., перераб. и доп. – Киев : Наук. думка, 2011. – С. 701–719.
6. Канке В. А. Общая философия науки : учебник / В. А. Канке. – М. : Омега – Л, 2009. – 354 с.
7. Словарь иностранных слов / под ред. И. В. Лехина, С. М. Локшиной, Ф. Н. Петрова (гл. ред.) и Л. С. Шамяна. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М. : Сов. энцикл., 1964. – С. 520.
8. Фаритов В. Т. Рабочая программа по дисциплине «История и философия науки». Цикл – экология (философия науки). / В. Т. Фаритов. – Ульяновск, 2011. – 7 с.
9. Философия и методология науки : сб. ст. по материалам Четвертой Всерос. науч. конф. (Ульяновск, 4–5 мая 2012 г.) / под ред. Н. Г. Баранец. – Ульяновск : Изд. Качалин А. В., 2012. – 336 с.
10. Фомичев А. Н. Проблемы концепции устойчивого экологического развития: Системно-методологический анализ / А. Н. Фомичев. – М. : Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 216 с.
11. Хайтун С. Д. Человечество на фоне универсальной эволюции: сценарии энергетического будущего / С. Д. Хайтун // Вопр. философии. – 2005. – № 11. – С. 90–105.
12. Швырев В. С. Методологический анализ науки (Его сущность, основные типы и формы) / В. С. Швырев. – М. : Знание, 1980. – 64 с.
13. Шталь-Шредер М. В. Анализ растений и его применение к определению потребности почв в удобрении / М. В. Шталь-Шредер. – Рига : Тип. В. П. Матвеева, 1902. – 197 с.

ЗАДАЧИ ФИЛОСОФИИ ЭКОЛОГИИ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ СИСТЕМНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Годзь Н. Б.

Матеріал статті предстает закономірним продовженням дослідницької роботи автора над темами «Екологічна футурологія» і «Філософія екології». Ісследуєма тематика потребує освітлення і системного характеру екологічного

знання. Ряд вопросов, связанных с пониманием системности экологического знания, должен быть проанализирован с положительной и отрицательной сторон действия самого феномена «Система».

Ключевые слова: концепция, система, системное знание, техносфера, экология, экологическая футурология, философия науки, природные сообщества.

THE TASKS OF THE PHILOSOPHY ECOLOGY IN CONTEXT OF THE THEORIES AND METHODOLOGIES OF THE SYSTEM STUDIES

Godz N. B.

The material of the article appears the natural continuation of the exploratory working the author on subject «The ecological futurology» and «The philosophy ecologies». The under investigation themes requires the illuminations as well as system nature ecological knowledge. Row of the questions, in accordance with understanding systems ecological knowledge, must be analyzed with positive end negative sides of the action most phenomenon «system concept».

Key words: conception, system, system knowledge, technosphere, ecology, the ecological futurology, the philosophy of science, natural community.

УДК 316.7

В. В. Міхеева, кандидат історичних наук, доцент

НОВІ ПІДСТАВИ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕНТИФІКАЦІЙ МОЛОДІ

Проаналізовано сучасні підстави соціальних ідентифікацій молоді. Символами сучасної культури є Інтернет, мобільний телефон, мода, супермаркет та ін. Вона дістала назву «інстант-культура», у рамках якої культивується ідеологія споживання і відбувається швидка зміна значень та сенсів.

Ключові слова: молодь, культура, споживання, невизначеність, духовне життя.

Актуальність проблеми. У сучасних умовах соціокультурної невизначеності і трансформації ціннісно-нормативної структури як основи соціокультурної регуляції звуження підстав соціальної ідентифікації молоді відбувається на тлі соціально сконструйованого побоювання монотонності і нудьги, а також маніакального пошуку екстазу. Усе це робить проблему вивчення ідентифікації молоді безумовно актуальною. Необхідність вписатися в подібний режим, усе встигнути, не втративши темпу, обумовлює появу

соціокультурних зразків прискореного темпу життя як способу адаптації до втілюваної реальності, що нестримно змінюється. Подібні зразки життя на «швидку руку» в умовах «миттєвості» в сучасній соціології дістали назву «інстант-культура».

Метою статті є розгляд деяких нових підстав соціальних ідентифікацій молоді.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що в сучасній філософії та соціології намітився підвищений інтерес до поставленої проблематики. Метафора «інстант-культура», або «культура типу інстант», усе частіше використовується як діагноз сучасної соціальної дійсності. Блискучий аналіз умов життя людства і молоді, що змінюються, міститься в роботах багатьох сучасних авторів і передусім Зигмунта Баумана – одного з найцікавіших інтерпретаторів сучасності [1].

Виклад основного матеріалу. Символом сучасної культури стала тріада «швидка їжа, швидкий секс, швидкий автомобіль» (*fast food, fast sex, fast car*). У цій культурі щодня з'являються нові значення і сенси, які також швидко зникають у натовпі інших значень, оскільки сучасний світ характеризується невизначеністю, стрімкою мінливістю, унаслідок чого будь-яке значення може задовольнятися лише своїми горезвісними «п'ятьма хвилинами». Її відрізняє миттєва комунікація, символами якої у даному контексті можуть служити стільниковий телефон, Інтернет, телевізійні станції, що ведуть прямі репортажі з місця найгарячіших подій у режимі реального часу. Ця культура регулюється інструкціями, які «миттєво» в декількох словах опишуть, як одержати потрібний результат за короткий час, або порадять, чого слід прагнути. Такий тип культури виникає в умовах наддинамічної мінливості, що породжує відчуття невизначеності і непередбачуваності. Виникаючі нові соціокультурні зразки руйнуються, не встигнувши оформитися, апробовуватися і зміцнитися у свідомості молоді.

Метафора «інстант-культура» – інтегральна частина ідеології споживання, основною категорією якої є задоволення, при цьому перевага віддається «концепції життя як смуги задоволення» [2]. Інстант-культура пропонує миттєве задоволення, і в ній, на жаль, немає часу на відкладену винагороду. «Нині ми маємо справу з безперервним задоволенням, задоволення на початку, у середині й у кінці, нічого іншого, тільки задоволення» [3].

Проте повне задоволення недосяжне з огляду на те, що ідеологія консюмеризму підпорядкована ідеології «застарівання». В якийсь момент споживачеві здається, що мета досягнута, але через мить він переконується в тому, що момент стабілізації бажань пройшов і знову слід почати пошук; людина потрапляє в замкнуте коло, вона постійно шукає нові враження, які вселяють

віру в те, що вона сучасна, не застаріла. Тому її життя наповнене постійним занепокоєнням, яке поступово стає нормальним станом людини. У культурі типу інстант прагнення нового перетворюється на невротичну потребу відчуття нового та іншого, цю невтомну «гонитву» супроводить панічний страх застарівання, оскільки характерною рисою культури інстант є перманентна утилізація стилів, продуктів та ідентичностей [4].

У культурі типу інстант ЗМІ доставляють потік інформації, від якого одержувач не в змозі себе захистити. На думку польського соціолога З. Мелосика, «у інстант-культурі є присутнім феномен, що називається “екстазом комунікації”: ми маніакально споживаємо інформацію, не звертаючи при цьому увагу на те, до чого вона відноситься». Велика кількість знаків і значень, які миттєво втрачають свою значущість, зливаються в однорідність. «ЗМІ позбавляють значення кожне значення. Шляхом “стирання значень” ЗМІ позбавляють людину основи оцінки світу, в якому вона існує». У культурі типу інстант щодня з’являються нові значення і також швидко зникають у натовпі інших значень, оскільки сучасний світ відрізняється невизначеністю, стрімкою мінливістю, тому будь-яке значення може задовольнятися лише своїми горезвісними «п’ятьма хвилинами» [5].

Гіперреальність, що створюється світом ЗМІ, ґрунтується на образах, які реальніше навколишнього світу, що, у свою чергу, веде до стирання меж між реальним і нереальним; розмитість меж між реальністю та її медіальним представленням призводить до симуляції, що є специфічним елементом культури типу інстант. У результаті такої невизначеності створюється враження, що ковток пепсі або кока-коли приносить молодість, красу, сексуальність, свободу, оскільки саме на ці цінності спирається реклама напоїв. Незалежно від істинної ситуації люди стають «людьми з реклами», занурюються в «гіперреальність», живуть нею і радіють, намагаються одержувати задоволення.

Сучасна культура невизначеності характеризується і змінами в міжособистісних контактах, які все більше придбавають тимчасовий, а часто навіть анонімний характер. В останні десятиліття у зв’язку із зростанням кількості контактів спостерігається «прискорення» міжособистісних стосунків, причому вони стають усе більш короткими, без глибоких обов’язків і наслідків, такими самими, як у бістро «входжу – виходжу – мене тут ніколи не було». Усе частіше людина вступає в контакт не стільки з «усією особою», скільки з роллю, яку вона відіграє для нас: викладача/студента, працедавця/працівника і под. [6].

У ситуації невизначеності культури типу інстант стираються всі відчуття меж: майже все дозволено, нічому не треба дивуватися, «усе стає усім». Це дійсність без вивірених орієнтирів, без високошанованих авторитетів, що

визнаються всіма. Проте насправді більшість молодих людей успішно соціалізуються в культурі невизначеності.

Ця перманентна зміна є для них гарантією реалізації сучасних культурних вимог відкритості до соціальної реальності, що швидко змінюється, а оскільки вся сучасна культура спрямована вперед, то і запорукою інтеграції в неї стає здатність змінюватися разом із нею. Зміни, що лякають старші покоління, обіцяють молоді відкриття нового і більш екстремального досвіду, надзвичайні події, екстремальні, ризиковані переживання, а в глобальнішому аспекті розширюють поле реалізації її інноваційної функції як наслідок розширеного духовного відтворення.

Так, інший польський соціолог У. Ключинська відмічає, що більшість молодих людей зізнаються в захоплюючих відчуттях стрибка адреналіну. Відчуття «мурашок», пов'язане із захопленням, оцінюється позитивно як відчуття очікуване, бажане. Молоді люди декларують далеке перенесення меж ризику у своїй поведінці, вони схильні стверджувати, що ці межі розмиті або взагалі не існують. Серед ситуацій, що підвищують рівень адреналіну в крові, молодь виділяє швидку їзду на автомобілі, секс, що супроводжується «тотальним розслабленням», побачення з незнайомцем (наприклад, з Інтернету), музику «техно», татування, їзду «зайцем» у громадському транспорті або винесення келихів із бару. Серед головних причин популярності екстриму в молодіжному середовищі, наприклад, польські респонденти виділили такі: пошук вражень, соціокультурна вимога часу, спосіб надбання визнання або популярності. Наведене дозволило У. Ключинській зробити висновок про те, що ця тенденція виникла на тлі культурної вимоги пошуку новизни, інтенсивності, приємних відчуттів, ескалації відчуттів, потреби в усе більш крайніх та екстремальних чинниках. Досягнення екстриму стає метою в собі, яка просто приносить задоволення; до екстриму слід прагнути, оскільки він є необхідністю та елементом навколишньої культури типу інстант [7]. Між тим екстрим часто не обмежується рамками молодіжної субкультури, а може переноситися нею й в інші сфери як спосіб життєдіяльності. Не можна виключати подібні вияви і в суспільно-політичному житті.

У сучасній культурі типу інстант не тільки факси, Інтернет і електронна пошта, телевізійні станції типу MTV і SNN, а й навіть супермаркет і пластична хірургія як миттєва форма одержання ідеального тіла, молодості та краси служать її відмітними знаками і суб'єктами соціокультурної регуляції духовного життя молоді. Нові технології змінюють сучасне життя, телефон, факс, телевізор, Інтернет – усе це впливає на відчуття реальності і є джерелом конструювання молодими людьми власної ідентичності.

Стільниковий телефон, будучи предметом розкоші, однак, недорого коштує і доступний багатьом, при цьому в нього є марка, тому він може бути

прекрасним прикладом символіки, що визначає групову належність, місце його власника в економічній і політичній ієрархії. Як помічає французький соціолог К. Кастеляйн-Мунье, у сучасній культурі стільниковий телефон став «інструментом співіснування батьків і молоді» [8]. Соціологи відмічають також, що в розмовах з батьками явно видиме відчуття певної безпеки, оскільки батьки усвідомлюють, що їх діти в непередбачених випадках можуть звернутися по допомогу за стільниковим телефоном. Поява стільникових телефонів не тільки розширила сферу особистої свободи, а й зажадала більшої «інтерперсональної відповідальності»: мобільна комунікація піддала індивідів новій формі соціокультурної регуляції.

Свобода комунікації з будь-якою людиною в будь-який час привела до зобов'язання відповідати на телефонні дзвінки, бути у контакті з родичами і знайомими, які розраховують на такий контакт.

Однією з підстав ідентичності в сучасній молодіжній субкультурі є також напій кока-кола. Світова експансія кока-коли перетворилася на феномен культури, а історія використовуваних нею рекламних стратегій відбиває ті зразки стилів життя та ідентичності, що змінюються кожне десятиліття. Більш того, дослідники стверджують, що саме цей насичений задоволенням освіжаючий напій усе більшою мірою визначає те, ким слід бути і як потрібно жити молодій людині.

Споживання напоїв, що є лише невеликим антрактом у мільйонах подій людського життя, проте є приводом (зазвичай стереотипним) «визначення індивіда». Як відомо, горілкою зловживають «п'яниці», чай п'ють англійські джентльмени, а негазовану мінеральну воду люди, що стежать за своїм здоров'ям, тобто вживання напоїв пов'язується з певним «профілем ідентичності». Кока-кола разом зі своєю щасливою суперницею пепсі-колою, звертаючись до молоді, «формує» за допомогою soft-напоєю її ідентичність.

Концерни освіжаючих напоїв свідомо звертаються до покоління, що народилося в 80-ті, вихованого на батьківських розлученнях, до дітей тих, хто «викликав» до життя «сексуальну революцію», до тих, що живуть у страху перед СНІДом, до покоління освіченого і в той же час «засудженого» до безробіття або непрестижної, низькооплачуваної роботи. «Кокаколізація», культурна інвазія кока-коли призвела до того, що, як свідчать репрезентативні дослідження з проблем ідентичності «глобального підлітка», у середньому 40 % молоді з Аргентини, Бразилії, Китаю, Єгипту, Великої Британії, Гватемали, Індії, Ізраїлю, Кенії, СНД і Таїланду можуть правильно ідентифікувати символ ООН, у той час як 82 % – логотип кока-коли [9].

Крім того, суб'єктом соціокультурної регуляції духовного життя молоді в аспекті формування ідентичності молодой людини можна назвати супер-

маркет, моду, яка бере участь у процесі децентрації і фрагментації ідентичності і т. д.

Висновки. Якщо в зовсім недалекому минулому ідентичність молодій людині характеризувалася однозначністю і стабільністю, то в інстант-культурі вона формується багатьма соціальними дискурсами, які переплітаються, визначаючи її актуальний стан, оскільки молодь живе в часі, в якому «нестабільні матерії» є будівельним матеріалом для «нестабільної ідентичності». У результаті в культурі типу інстант зник цілісний принципово домінуючий тип людини, а на його місці зароджується «феномен далекосяжної фрагментації ідентичності». Ідентичність як би «дрейфує», а її актуальна форма залежить від вільної і неконтрольованої течії значень. Отже, молодь не відчуває тиску, вона вільна і переконана, що свідомо може обирати і конструювати власну ідентичність з доступних культурних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. Bell D. Kulturowe sprzeczności kapitalizmu / D. Bell. – Warszawa, 1998. – С. 56.
3. Grossberg L. We gotta get out of this place. Popular conservatism and postmodern culture / L. Grossberg. – N. Y., 1992. – С. 31.
4. Melosik Z. Tożsamość, ciało i władza. Teksty kulturowe jako (kon)teksty pedagogiczne / Z. Melosik. – Poznań-Toruń, 1995. – С. 374.
5. Melosik Z. Tożsamość, ciało i władza. Teksty kulturowe jako (kon)teksty pedagogiczne / Z. Melosik. – Poznań-Toruń, 1995. – С. 376.
6. Melosik Z. Młodzież i styl życia: paradoksy pop-tożsamości / Z. Melosik // Młodzież, styl życia i zdrowie. Konteksty i kontrowersje. – Poznań, 2002. – С. 17.
7. Kluczyńska U. Młodzież i kult ekstremalności w kulturze instant / U. Kluczyńska. – Poznań, 2003. – С. 240–241.
8. Castelain-Meunier C. Les accros du portable. Le téléphone mobile est aussi un instrument de cohabitation entre parents et adolescents / C. Castelain-Meunier // Le Nouvel Observateur. – 2000. – № 41.
9. Grossberg L. We gotta get out of this place. Popular conservatism and postmodern culture / L. Grossberg. – N. Y., 1992. – С. 407.

НОВЫЕ ОСНОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИДЕНТИФИКАЦИЙ МОЛОДЕЖИ

Михеева В. В.

Проанализированы современные основания социальных идентификаций молодежи. Символами современной культуры являются Интернет, мобильный телефон, мода, супермаркет и др. Она получила название «инстант-культура», в рамках кото-

рой культивується ідеологія споживання і походить швидка зміна значень і смислів.

Ключевые слова: молодь, культура, споживання, невизначеність, духовна життя.

NEW GROUNDS OF SOCIAL IDENTIFICATION OF YOUNG PEOPLE

Mikheeva V. V.

The article analyses modern for us grounds of youths' ground identifications. The symbols of modern culture is Internet, mobile phone, fashion, supermarket and so on. It has taken its name «instant culture» in the context of which cultivates ideology of consumption and happens a fast change of meanings and senses.

Key words: youth, culture, consumption, uncertainty, spiritual life.

УДК 37.013.73

І. Г. Мухіна, кандидат історичних наук, доцент

ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ

Проаналізовано наукові праці, в яких розкриваються поняття «освітньо-культурний простір», «освітній простір» та «культурний простір». Акцентовано на смислових та змістових компонентах поняття «освітньо-культурний простір» у філософських та педагогічних дослідженнях. Показано взаємозв'язок освіти та культури.

Ключові слова: освітньо-культурний простір, культурний простір, освітній простір.

Актуальність проблеми. У сучасних наукових дослідженнях з проблем філософії, соціології, педагогіки останнім часом дуже часто використовуються такі поняття, як «освітній простір», «культурний простір», «освітньо-культурний простір». Але ці поняття відповідно до обраної проблематики мають різні тлумачення та інтерпретації. З точки зору педагогіки ці поняття розглядаються в контексті функціонування різних навчальних закладів та при взаємодії «учитель – учень». Соціологи використовують їх при аналізі механізмів соціального управління тощо. Але розширення спектра наукових проблем, які розглядаються у рамках поняття «освітньо-культурний простір», вимагає його певного уточнення та визначення, адже освіта і культура виступають

важливими сферами духовного життя і відбивають специфіку суспільства з певним суспільно-політичним устроєм.

У цьому контексті освітньо-культурний простір виконує роль духовної матриці, яка продукує суспільні ідеї, цінності, норми і т. д. Крім того, з розвитком і трансформацією суспільства відбуваються зміни й у освітньо-культурному просторі, тому це поняття слід розглядати у динаміці, із застосуванням історичного підходу, що дозволить прослідкувати етапи його формування та поступального розвитку, проаналізувати систему ідей та ціннісних орієнтирів, що продукуються всіма засобами освіти та культури. Виходячи з цього, *мета* статті – шляхом аналізу і порівняння тлумачень таких понять, як «освітній простір» та «культурний простір», що мають місце у науковій літературі, спробувати визначити змістові та смислові компоненти поняття «освітньо-культурний простір».

Виклад основного матеріалу. У багатьох наукових працях філософів, соціологів, педагогів останніх років (С. Болдирева, Н. Селіванова, Е. Бондаревська та ін.) так чи інакше використовується поняття «простір» при аналізі проблем, пов'язаних з освітою, культурою, вихованням. Так, серед них зустрічаються поняття «єдиний освітній простір», «виховний простір», «простір дитинства», «освітньо-культурний простір». Але кожен із цих термінів включає певний перелік елементів, що характеризують ту чи іншу сферу людської діяльності та являють собою реально існуючий суспільний феномен. У деяких дослідженнях спостерігаються типові випадки використання поняття «освітній простір»: як метафора; як синонім терміна «освітнє середовище»; як територіальна категорія, пов'язана з масштабом тих чи інших явищ в освіті та соціальній практиці; як результат можливої інтеграції існуючих елементів системи освіти; у значенні одного з рівнів соціального простору (поряд з економічним, політичним, культурним простором); як явище у суспільних відносинах країн; як специфічна якість єдності; як результат конструктивної діяльності. Увесь спектр наведених визначень поняття «освітній простір» характеризується аспектною, яка не в змозі представити багатомірність можливих виявів людини та навколишньої дійсності. Найповнішим та найсучаснішим, таким, що концентрує в собі сутнісні ознаки цього феномену, є, на думку О. Леонової, визначення освітнього простору як «педагогічної реальності», що заявляє про себе спів-буттям Людини і Світу через освіту та являє собою баланс культурного і цивілізаційного, виражаючи його через знаковість освітнього середовища [1, с. 39].

Аналіз наукових джерел, де тлумачиться сутність освітнього простору, дає змогу дійти висновку про те, що він відображає систему соціальних зв'язків та відносин у галузі освіти, характер взаємовідносин суспільства

і соціальних інститутів, пов'язаних із задоволенням освітніх потреб суспільства. У цілому досить активно поняття «освітній простір» використовується у категоріальному апараті педагогіки, де глибоко досліджують його різні аспекти (М. Віленський, В. Гінеціанський, В. Конєв, Е. Мещерякова, В. Панов, В. Слободчиков, І. Шендрік та ін.). Здебільшого педагоги і психологи під освітнім простором розуміють систему, що включає такі структурні елементи, як сукупність застосованих освітніх технологій, позанавчальна робота, управління навчально-виховним процесом, взаємодія із зовнішніми освітніми та соціальними інститутами. Р. Пономарьов під цим поняттям розуміє вид простору, місце, що охоплює людину і середовище у процесі їх взаємодії, результатом якого є прирощення індивідуальної культури того, хто навчається [2, с. 30]. А. Журавльова, В. Харитоновна, О. Саннікова, І. Меншикова, С. Гураль та інші розглядають освітній простір як сферу взаємодії трьох суб'єктів: учителя, учня та середовища між ними. В. Козирев з точки зору педагогіки тлумачить освітній простір як набір певним чином пов'язаних між собою умов, котрі впливають на освіту людини. Але у цих тлумаченнях у поняття «освітній простір» не включається суб'єкт, який навчається, що припускає існування освітнього простору незалежно від учня [3, с. 33]. Таким чином, більшість дослідників-педагогів схиляються до того, що освітній простір – це місце чи умови, в яких можуть проходити розвиток людини чи її якісні зміни.

Розглядаючи освітній простір крізь призму освітньої культури та ціннісно-нормативних підходів, слід звернутися до освіти як до особливого цілісного, інтегрованого світу, який може досліджуватись з точки зору не тільки педагогічних цінностей, а й культурно-філософських підходів. На сьогодні існує безліч теоретичних і методологічних підходів до осмислення понять «освітньо-культурний простір» та «освітній простір», але дослідникам (педагогам, філософам, соціологам, історикам) так і не вдається поки що надати чітке визначення цим поняттям. О. Марченко здійснила спробу розробити методологію дослідження освітнього простору пізнього модерну, акцентуючи на тенденціях і закономірностях розвитку освіти в різні культурно-історичні епохи, доводячи, що у процесі суспільно-історичного розвитку він зазнавав трансформацій, а отже, змінювались його структурні і змістові домінанти. Освітній простір вона розглядає як своєрідну організуючу матрицю для елементів соціального буття, в якій структуруються певні місця та ареали. Освітній простір пропонується розглядати у таких вимірах, як територіально-предметний, що формується із множинності освітніх систем різного рівня організації; як суб'єктний, що охоплює знання, поняття, особистісні та знаково-символічні смисли; як комплекс описових схем різного рівня, що регламентують норми і правила взаємодії соціальних суб'єктів у просторі освіти [4, с. 325].

Множинність дефініцій поняття «освітній простір» актуалізує потребу уточнення та виявлення відмінностей у тлумаченні понять «освітній» та «культурний» простори. Якщо культура являє собою сукупність матеріальних та духовних цінностей, що відбивають активну творчу діяльність людей в освоєнні світу в ході історичного розвитку людського суспільства, то освіта – це складний соціокультурний феномен, який потребує розглядати її як феномен і частину культури. На підставі інтеграції цих понять утворилося поняття «освітньо-культурний простір» як певним чином організована система культурних та освітніх цінностей і шляхів поведінки особистості у навчально-виховному процесі та суспільному житті в цілому. Структурні елементи освітньо-культурного простору використовуються суб'єктами освітнього процесу для засвоєння і трансляції суспільних, гуманістичних цінностей. На думку Е. Орлової та Б. Соколова, культурний простір є певним ареалом, в якому виникає й реалізується творча діяльність індивідів, що зберігає та створює нові цінності. Людина вимушено знаходиться у певному культурному просторі, у якому формує як себе, так і навколишню дійсність, перетворюючи її на культурну «другу природу». Саме культура дозволяє людині бути людиною та сформувати культурний простір [5, с. 20; 6, с. 32]. Отже, людина постійно живе у створеному культурному просторі, за рахунок якого формує оцінні орієнтири та орієнтири поведінки, але культурний простір починає духовно превалювати над людиною як фіксована система культурних цінностей і норм, що задають стереотипи поведінки, почуттів та мислення.

Дослідження поняття «культурний простір» у науковому полі спричинили появу різних контекстів та множинності елементів в осмисленні даного феномену. Так, І. Свирида виділяє два шляхи, що ведуть до розуміння культурного простору. По-перше, як простір концептуальний, що утворюється у текстах культури та перетворюється в образах; по-друге, як простір існування культури, тобто як середовище, в якому існують, координуються, розвиваються культурні явища. Деякі дослідники розглядають культурний простір як «перцептивний культурний простір», тобто як чуттєве сприйняття. У центрі уваги тут знаходяться питання щодо структури, видових модифікацій освітніх і культурних форм та їх взаємодії. Таким чином, визначаються варіанти та ключові моменти комплексного вивчення онтологічної сутності культурного простору, контексти, за якими можна виділити його елементи. Сміслоутворювальною константою тут виступає поняття простору, до якого прив'язані смисли та образи культури [7, с. 19; 8, с. 14].

Ю. Лотман під культурним простором розуміє простір спільної пам'яті, що межує з множинністю інших, які, незважаючи на те що роз'єднані, усе ж таки доповнюють один одного. Він виділяє два напрями руху культурного

простору – за вертикаллю та горизонталлю. Вертикальний рух обумовлений процесами, що виникають усередині культурного простору, а горизонтальний рух пов'язаний з виходом культурного простору за межі інших культурних просторів, що характеризується розширенням даного культурного простору [9, с. 135]. Аналіз досліджень, присвячених дефініції поняття «культурний простір», свідчить про те, що він не є сумою формоутворених явищ культури, а являє собою необхідну форму, в якій за рахунок творчого осмислення реальності виникає, існує, розвивається та функціонує культура. Усі зіставлені форми культури вписуються у рамки культурного простору і виділяються три його складові: духовна культура, соціальна культура та технологічна культура.

Поняття «освітньо-культурний простір» є більш широким, складним і багатоплановим, тому здебільшого воно стає об'єктом аналізу не стільки педагогів, скільки філософів та культурологів. Осмисленню категорії «освітньо-культурний простір» сприяє аналіз теоретичного багажу, накопиченого науковою літературою. Визначений термін інтегрує у собі складну міждисциплінарну теоретичну проблему – культура і освіта як система і як елемент взаємодії.

На думку О. Газмана, модельне уявлення про культурно-освітній простір дозволить визначити основні напрями проектування, розвитку, управління ним та вплине на організацію збагаченого і місткого освітнього простору, на розвиток міжособистісних відносин та культуру спілкування [10, с. 35]. На погляд О. Кондратьєвої, актуальність дослідження освітньо-культурного простору пояснюється значним відставанням системи освіти і виховання від потреб соціуму, в якому відбуваються кардинальні зрушення. Освітня система повинна не відставати від змін у суспільстві, а забезпечувати освітню підтримку інноваційним процесам у соціально-економічному та політичному житті. Таким чином, відбувається невідповідність змісту освіти і виховання потребам сучасного суспільства [11, с. 15].

У 2010 р. російські науковці Н. Лисикова, Н. Вакулич, О. Алімаєва та Е. Листвіна оприлюднили колективну монографію «Культурно-образовательное пространство современного человека», в якій дослідили реальний стан і динаміку культурно-освітнього простору як інтегративного феномену сучасної моделі життєдіяльності людини. На їх погляд, актуальність дослідження культурно-освітнього простору певного суспільства пояснюється тим, що відкривається можливість зафіксувати унікальні і неповторні цінності традиційної освіти та культури, що складають основу ментальності людини; виокремити та використати життєво важливі об'єкти, явища та зв'язки; нейтралізувати або пом'якшити негативні наслідки входження вітчизняного освітньо-

культурного простору у світовий освітньо-культурний простір; реалізувати культурні та освітні потреби у професійній, творчій та повсякденній діяльності. При розкритті та аналізі компонентів освітньо-культурного простору автори монографії звернули увагу на мозаїчність культурного світу та елементи трансформації масової культури у глобалізованому світі; на народну культуру як ресурс особистісного розвитку; на соціокультурний простір безперервної освіти; на динаміку освітньо-культурного простору в суспільстві ризику [12]. Але, на жаль, поняття «освітньо-культурний простір» вони чітко не визначили.

Висновки. Аналіз наукової літератури стосовно дефініції поняття «освітньо-культурний простір» дає підстави стверджувати, що він виступає культурно-соціальною плацентою, в якій формується і відпрацьовується певний соціальний досвід. У цьому просторі особистість учиться сприймати складні життєві явища, адаптується до суспільних умов і сприймає гуманістичні ідеали суспільства. Крім того, освітньо-культурний простір повинен формувати навички духовного протистояння суспільним негативам, допомагати у засвоєнні суспільного досвіду, системи цінностей, ustalених норм і стереотипів, завдяки чому створюється система внутрішніх регуляторів та звичних форм поведінки. Освітньо-культурний простір моделюється у рамках таких компонентів, як просторово-семантичний (архітектурно-естетична організація життєвого простору учня, різноманітна символіка); змістовно-методичний (концепції навчання, виховання, форми і методи організації освіти, програми тощо); комунікативно-організаційний (особливості суб'єктів освітнього середовища, комунікативна сфера, організаційні умови). Аналіз наукових досліджень, що дозволяють розглянути множинність дефініцій понять «освітній» та «культурний» простір, дає змогу визначити, що освітньо-культурний простір з урахуванням смислового наповнення та його структурних компонентів розуміється як певним чином упорядкована система, в якій відбуваються всі суспільно-політичні процеси, траєкторії культурно-освітніх перетворень, відносини між об'єктами та суб'єктами освітньо-культурної діяльності, між суб'єктами освітньої діяльності та владою крізь призму ідеологічних настанов. Саме структура і зміст культурно-освітнього простору дозволяють дослідити мету, методологію та результати освітньо-педагогічних технологій, спрямованих на формування особистості, її поведінки та світогляду; визначити основне коло ціннісних орієнтирів, що відбувають духовну та ментальну основу даного суспільства. Із застосуванням історичного підходу можна досліджувати освітньо-культурний простір різних формацій та різних історичних періодів (буржуазний, радянський, тоталітарний, посттоталітарний тощо), визначати ціннісні та ідеологічні концепти, притаманні тому чи іншому суспільству.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леонова О. Образовательное пространство как педагогическая реальность / О. Леонова // *Alma mater* (Вестн. высш. шк.). – 2006. – № 1. – С. 36–40.
2. Пономарев Р. Е. Образовательное пространство как основополагающее понятие теории образования / Р. Е. Пономарев // *Пед. образование и наука*. – 2003. – № 1. – С. 29–31.
3. Козырев В. А. Построение модели гуманитарной образовательной среды / В. А. Козырев // *Pedagog*. – 1999. – № 7. – С. 28–36.
4. Марченко О. С. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору : монографія / О. С. Марченко. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – 350 с.
5. Орлова Е. В. Культурное пространство: определение, специфика, структура / Е. В. Орлова // *Аналитика культурологии*. – 2010. – № 3 (18). – С. 18–25.
6. Соколов Б. Г. Культура и традиция / Б. Г. Соколов // *Метафизические исследования*. Вып. СПбГУ. – 1997. – С. 32.
7. Свирида И. И. Пространство и культура: аспекты изучения / И. И. Свирида // *Славяноведение*. – 2003. – № 4. – С. 19–21.
8. Гуткин О. В. Феномен культурного пространства / О. В. Гуткин, Е. В. Листвина, Г. Н. Петров, О. А. Семенишева. – Саратов : Науч. кн, 2005. – 144 с.
9. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Язык рус. культуры, 1999. – 704 с.
10. Газман О. С. От авторитарного образования к педагогике свободы / О. С. Газман // Газман О. С., Вейсс Р. М., Крылова Н. Б. Новые ценности образования. – М. : Ин-т пед. инноваций РАО, 1995. – С. 16–45.
11. Кондратьева Е. А. Культурно-образовательное пространство сельской школы как среда личностного развития школьника : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е. А. Кондратьева. – Ростов н/Д, 2005. – 18 с.
12. Лысикова Н. П. Культурно-образовательное пространство современного человека / Н. П. Лысикова, Н. Р. Вакулич, О. И. Алимаева, Е. В. Листвина. – Саратов : Саратов источник, 2010. – 167 с.

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО: ПРОБЛЕМА ДЕФИНИЦИИ

Мухина И. Г.

Проанализированы научные труды, в которых раскрываются понятия «культурно-образовательное пространство», «образовательное пространство» и «культурное пространство». Акцентировано внимание на смысловых и содержательных компонентах понятия «культурно-образовательное пространство» в философских и педагогических исследованиях. Показана взаимосвязь образования и культуры.

Ключевые слова: культурно-образовательное пространство, культурное пространство, образовательное пространство.

CULTURAL-EDUCATION'S SPACE: THE PROBLEM OF DEFINITION

Muhina I. G.

In this article the analysis the scientific works, in which discovered conception cultural-education's space, cultural space, education's space. We also pay attention to the senses and matter's compositions of conception «cultural-education's space» in philosophic and pedagogic researches, correlation of education and culture in analyzed.

Key words: *cultural-education's space, cultural space, education's space*

УДК 130.2

В. Ю. Осипова, кандидат філософських наук, доцент

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ДИСКУРСУ

Проаналізовано функціонування деконструкції у дискурсі. Деконструкція дискурсу фігурує як: дискурс не-сказаного, parresia, опосередкований дискурс, помилка у статусі істини, клінічний дискурс, циклічний дискурс. Деконструкцію дискурсу осмислено як ілюстративний матеріал, що фіксує ситуативну актуалізацію сингулярного центру.

Ключові слова: *деконструкція, дискурс, децентрація, центр, сингулярність, симуляція, суб'єкт, постмодернізм.*

Актуальність проблеми. Тотальна деконструкція усталених соціокультурних моделей, що набуває розквіту за сучасної доби, поставила в епіцентр філософського осмислення низку нових актуальних проблем. Однією з них ми однозначно вважаємо проблему трансформації онтологічного статусу суб'єкта, що виражається у змінах функціонування соціокультурних механізмів та відповідних різновидів дискурсивних практик.

Отже, проблемою, яку ми спробуємо розв'язати у цій статті, є деконструкція суб'єкта як центрального джерела значення.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Ступінь розробленості даної проблеми міститься у роботах М. Бахтіна, Ж. Бодріяра, П. Вірільо, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Ж. Лакана, М. Лотмана, М. Мерло-Понті, В. Руднева, З. Фрейда, Е. Фромма, М. Фуко.

Актуальність написання цієї статті ми вбачаємо у потребі ретельного аналізу актуалізації деконструкції дискурсу, що дозволить окреслити

більш чіткі тенденції розв'язання проблем, пов'язаних зі сферою суб'єктивності.

Таким чином, *метою* даної статті є дослідження функціонування деконструкції у дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Проблему деконструкції дискурсу, на нашу думку, найправомірніше розпочати висвітлювати з моменту деконструкції метафізики присутності, ідея якої, за висловом Ж. Дерріди, полягає в тому, що «присутність ніколи не присутня» [3, с. 370]. У такий спосіб присутність осмислюється або як відсутність, або як невираженість у безпосередньому вимірі тут і зараз, що ми вважаємо свідченням функціонування неартикульованих центрів. Відсутність, що розуміється як існування, генерує відкриті, нестабільні, напівпрозорі, напівприховані центри, що інтригують оманливістю, загадковістю та таємничістю: «Підвішена, вільна сфера перевтілюється у мовчання, через яке її наполовину видно... Слово, яке він може тут промовити, також виявиться найвіддаленішою річчю, а найближча річ буде словом існуючим, але відсутнім...» [3, с. 394]. Прокляття таких центрів-привидів полягає у тому, що вони назавжди приречені дражнити оманливим сенсом і спокушати на одвічні пошуки істини, схованої у потойбіччі мовлення. За Ж. Деррідою, теперішнє як чисте виявлення актуалізується у міфічному мовленні, в якому відмінність була стерта. Розв'язане, відрізане, зігнуте – деконструйоване присутнє: «Воно тепер може йменуватися “присутнім”, “теперішнім” лише у непрямому мовленні, у лапках цитати, розповіді, вимислу. Воно потрапляє у мову лише завдяки особливому рикошету. Цей рикошет, який став вже постійним засобом, наділяє значенням відступу, опосередкованості, кута усі так звані прості та природні очевидності власної присутності» [3, с. 371]. Отже, як свідчить наведений приклад, деконструкція дискурсу відбувається саме за рахунок деконструкції присутності і фігурує як непряме мовлення, маючи смислове навантаження дистанціювання, вислизання та своєрідного відновлення із затримкою. У такий спосіб вираження думки через мовлення та присутність у ньому сенсу відходить на другий план, поступаючись місцем дискурсу не-сказаного: «Ми дійсно змушені уважно прислухатися до прихованого у дірках дискурсу не-сказаного, але це не повинно відбуватися так, нібито ми прислухаємося до стуку в стінку із сусіднього приміщення» [5, с. 77]. Отож, неартикульований у мовленні сенс актуалізується у невербальній площині, яка наскрізь просякує простір логосу, утворюючи широкий спектр лакун для зародження сенсів. Дискурс не-сказаного деконструє структурні обмеження лінгвістичних парадигм, демонструючи неспроможність їх тотальної претензії на монополію генерації значень. Дискурс не-сказаного загострює проблему суб'єкта, акцентуючи

увагу не тільки на невербальному вимірі комунікації, а й на динаміці конституювання особистості: «І коли ви радієте, зустрівши кого-небудь, хто говорить тією самою мовою, що і ви, ви радієте не тому, що зустрілися з ним усередині спільного дискурсу, а тому, що пов'язані з ним якоюсь особливістю, що має приватний характер» [5, с. 68]. У цьому разі основним осередком смислотворення виступатиме не мова, а суб'єкт як генератор власної мови, і саме відчуття та феномен інтуїтивного розуміння відіграватимуть вирішальну роль у процесі становлення моделей спілкування даного типу. Якщо проаналізувати проблему дискурсивності не з лінгвістичного формального боку, а з боку суб'єктивної унікальності, то розбудовується модель, амбівалентна лінгвістичній: тобто не слова породжуватимуть сенс, а саме сенс породжуватиме слова: «Навпаки, інколи ми відчуваємо, що думка була виказана, – не заміненна словесними знаками, а, закладена у слова та уособлена в них, стала доступною нам – і що, нарешті, слова мають владу, тому що, діючи бік-о-бік, вони притягуються думкою на відстані, подібно морській воді, яка притягується місяцем під час припливу, і в оцій плутанині нагадують про свій сенс найбільш владно, ніж як би кожен з них був причиною і формально предписаним знаком тільки одного лінгвістичного значення» [6, с. 49]. Отже, наявний структурний порядок словесних знаків не є еквівалентом неявленого сенсу, структурованого в мисленні, що засвідчує актуалізацію структурного порядку, який працює за іншими принципами: «Ми, як сказав Фуко, постійно переходимо від слова-порядку до “німого порядку” речей і навпаки» [2, с. 145]. У такий спосіб у дискурсі виявляються задіяними як мінімум дві структури: структура слова-порядку, що засвідчує виявлення сенсу в мовленні, та структура німого порядку речей, яка не виявляється у процесі живого мовлення. Означені структури працюють як паралельні механізми, задіяні у межах одного дискурсу, подвоюючи претензію сенсу на істинність: «Останній раз, правду кажучи, запитує дискурс про те, що говориться, або про те, що хотіли би сказати; він намагається породити друге дно мовлення, де воно набуває ідентичності саме із собою, яку він і розцінює як найбільш близьку до істини; ідеться про те, що, оголошуючи те, що було сказано, переказати те, що ніколи не було промовлено» [11, с. 13–14]. Отже, тільки на рівні непрявленої структури другого дна мовлення, тобто у дискурсі не-сказаного, виявляється істинність мовлення, що є актуалізацією тотожності суб'єкта самому собі та його прийняття/неприйняття іншого.

На думку Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, лінгвістичне співвідношення висловлювання із суб'єктом є замкненим і закритим та відповідно псує зборку: «До тих пір, доки лінгвістика замикається на константах – синтаксичних, морфологічних або фонологічних, – вона співвідносить те, що виказується,

з означником, а висловлювання із суб'єктом та, відповідно, псує зборку; вона відсилає обставини до зовнішнього, замикає мову на ній самій та перетворює прагматику на деякий залишок. Навпаки, прагматика не просто зважає до зовнішніх обставин – вона звільняє змінні величини вираження або висловлювання, які виступають для мови настільки багатьма внутрішніми чинниками [raisons], що вона не може замкнутися на собі» [2, с. 137]. Зосередженість на мовній парадигмі лінгвістичної структури переносить її прагматику на другий план, що уповільнює або унеможливує процес вивільнення значень та закриває відкритість. Проте, за Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі, слід зосередитися саме на аналізі прагматики мови, тому що «прагматика – це політика мови» [2, с. 137]. Схожій концепції дотримується й М. Фуко, пропонуючи аналізувати прагматику дискурсу і виводячи в такий спосіб мовну проблематику із закритої сфери лінгвістики до відкритої сфери дискурсу: «Як бачите, аналіз прагматики дискурсу – це аналіз елементів та механізмів, завдяки яким становище мовця змінює можливі значення та сенс мовлення. Мовлення змінює сенс залежно від цього становища, а прагматика дискурсу – це ось що таке: як становище або статус суб'єкта, який говорить, змінює або справляє вплив на сенс і значення висловлювання?» [12, с. 81]. Отже, у контексті прагматики дискурсу актуалізується саме соціальний статус суб'єкта і саме тандем суб'єкта з його соціальним статусом фігурує як основне джерело генерації значень. Цілковита відкритість дискурсу як мовної практики породжує наявність деконструкції прагматики дискурсу, що, за М. Фуко, актуалізується як *parresia*: «У випадку *parresia* виникає цілий ряд зовсім відмінних мовленнєвих явищ, які являють собою майже повну протилежність, дзеркальне відображення того, що зветься прагматикою дискурсу. У випадку *parresia* йдеться про цілу серію мовленнєвих явищ, які не зводяться до дійсної ситуації мовця, що зачіпає або змінює значення висловлювання. У випадку *parresia* висловлювання або акт висловлювання так чи інакше одночасно зачіпає спосіб бути суб'єктом і говорити просто-напросто (скажімо, у найбільш загальному і нейтральному вигляді) те, що говориться, і більш або менш відкрито вступати у зв'язок з тим, що було сказано» [12, с. 81]. На нашу думку, йдеться саме про онтологічний статус суб'єкта висловлювання, який у цьому разі репрезентує суб'єкта як особистість із притаманними їй суто індивідуальними ознаками, які на мовному рівні виражаються в ідеостилі. *Parresia* як варіант деконструйованої прагматики дискурсу виражається та актуалізується власне у драматичі дискурсу: «А щодо того, що можна було б назвати (якщо позбавитися від усілякої патетики цього слова) “драматикою” дискурсу, аналіз мовленнєвих фактів показує, як сама подія висловлювання може впливати на буття мовця. У цьому разі, як мені видається, *parresia* якраз і є те, що

можна було би назвати одним із аспектів та форм драматичного дискурсу істини» [12, с. 82]. У такий спосіб у межах філософії постмодернізму дискурс істини фігурує як деконструйований варіант дискурсу прагматики, саме так, а не навпаки, і саме ступінь та інтенсивність цієї деконструкції й виступають мірилом істинності, духовності та етичних вимог суб'єкта до себе.

Іншим варіантом деконструкції дискурсу є опосередкований дискурс, або опосередковане мовлення: «Опосередковане мовлення – це наявність додаткового того, що виказується, усередині того, що доносить [інформацію] те, що виказується, наявність слова-порядку всередині даного слова» [2, с. 139]. Додаткова інформативність зумовлює тенденцію до збільшення інтерпретаційності, а також сприяє генерації, трансформації, накладанню, перехрещенню та взаємозамінності інформативних, інтерпретаційних та інформативно-інтерпретаційних центрів, створюючи цим фактично необмежений дискурсивний простір для актуалізації подальших деконструкцій. Опосередкований дискурс є абсолютно відкритою мовою колективної зборки: «Сама мова цілком являє собою опосередковане мовлення. Опосередковане мовлення, або опосередкований дискурс, ні в який спосіб не передбачає прямого дискурсу, скоріше, саме останній віднаходиться у першому в тій мірі, в якій дії означування та процес суб'єктивації у зборці виявляються розподіленими, передписаними та призначеними, або саме змінні такої зборки входять у постійні стосунки, хоча б і тимчасово. Прямий дискурс – це фрагмент маси, який відділяється, і він народжується з розчленування колективної зборки; але колективна зборка завжди подібна до шуму, з якого я беру власне ім'я, вона подібна до сукупності узгоджених чи неузгоджених голосів, з якої я витягаю свій голос» [2, с. 140]. Отже, опосередкований дискурс як мова колективної зборки фактично являє собою шум. Сприяючи затвердженню ідеї абсолютної децентралізації як базового принципу функціонування деконструйованого дискурсу, шум актуалізує динаміку випадковості не тільки у структурі колективної зборки мовців та їх висловлювань, а й у варіантах інтерпретацій. У такий спосіб і сам суб'єкт як частина колективної зборки та учасник дискурсу зазнає потужного впливу децентралізації: «Мій прямий дискурс – це все ще вільний опосередкований дискурс, який перетинає мене наскрізь, який приходиться з інших світів або з інших планет» [2, с. 140]. Така децентралізація фактично становить одну з форм тілесної детериторизації суб'єкта. Голос як компонента тілесної індивідуальності остаточно асимілюється у шумі, а нестримне помноження інтерпретацій, які накладаються на самоактуалізацію суб'єкта в акті висловлювання, нівелюють можливість здійснення повноцінної самоідентифікації через участь у дискурсі.

Проблема суб'єкта у деконструйованому дискурсі, на нашу думку, якнайповніше актуалізується у концепції сингулярності, розробленій Ж. Дельозом

та Ф. Гваттарі. Сингулярний центр як розгортання точки в лінію надає цій точці статусу суб'єктивного центру: «Пристрастна лінія пост-означникового режиму віднаходить своє джерело у точці суб'єктивності. Остання може бути чим завгодно. Достатньо того, що, починаючи з цієї точки, ми можемо знову виявити характерні риси суб'єктивної семіотики – подвійну зміну напрямку, зраду та існування у затримці» [2, с. 215]. У кожному конкретному індивіді може бути поєднано по декілька сингулярних точок, якими, наприклад, можуть бути соціальні ролі та статуси, що розгортаються в окремі лінії суб'єктивності. Інколи сингулярні точки можуть мінятися місцями, що сприятиме подальшій деконструкції дискурсу: «Об'єкт дискурсу може також стати суб'єктом без того, щоб образи об'єктивності були змінними. Ця *формальна* реорганізація *насправді* є дещо більше, ніж відмова від теорії та старих систем, відкриваюча можливість *клінічного досвіду*; вона знімає стару аристотелівську заборону: на індивіда можна, нарешті, розповсюдити структуру наукового судження» [11, с. 12]. За Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі, однією з галузей, в яких наявне сингулярне розгортання точки в лінію і в яких фігурує прорив знака через суб'єкта, є психіатрія XIX ст.: «Мономанія, відділена від манії; суб'єктивне марення, ізольоване від марення ідей, “одержимість”, яка замінює чаклунство; повільне вивільнення марення пристрасті, яке відрізняється від параної...» [2, с. 214–215]. Отже, марення, манія та одержимість як точки суб'єктивності за-свідчують унікальність, неповторність і невідтворюваність індивідуального проявлення. Проте їх інтерпретація психоаналізом, на думку М. Фуко, відрізняється крайнім примітивізмом: «Цей перехід до індивіда наші сучасники бачать у встановленні “сингулярного обговорення” та форми найбільш стислого формулювання старого медичного гуманізму, настільки ж старого, як людська жалість. Безмозка феноменологія розуміння примішує до цієї погано зв'язаної ідеї пісок її концептуальної пустелі; слабо еротизований словник “зустрічі” і пари “лікар – хворий” сягає до бажання спілкування у тій же мірі, наскільки недомислення блідих можливостей – до матримоніальної задумливості» [11, с. 12]. Як вияв індивідуальної зборки особистості сингулярні точки суб'єктивності є основним і надпродуктивним джерелом деконструкції дискурсу. Перехрещення, накладання та вислизання точок і ліній суб'єктивності генерують широкий спектр напрямів дискурсивності, сприяють її деконструкції та частковій децентрації. У такий спосіб деконструкція дискурсу осмислюється як матеріал, що ілюструє роботу центру, який функціонує за моделлю сингулярності.

Осмислювати деконструйований варіант дискурсу як вияв істини вперше було запропоновано психоаналізом, надаючи мовним помилкам статусу істини. Розглядаючи омовки як своєрідну перехідну межу від здорового до

патологічного стану, З. Фрейд зазначав: «Якщо звичайний матеріал нашого розмовного мовлення рідною мовою представляється відмежованим від забування, то тим більше підлягає він іншому розладу, відомому під назвою “омовок”. Явище це, спостерігаючись у здорової людини, створює враження перехідної сходинки до так званої парафазії, яка настає вже при патологічних умовах» [8, с. 45]. Відомо, що згідно з психоаналізом місцем генерації істинних сенсів є несвідоме. Переносячи актуалізацію дискурсу до сфери несвідомого з метою виявлення істини, яка не проявлена в мовленні, З. Фрейд деконструє дискурс, надаючи перевагу продукуючій функції асоціативного мислення: «Не можна не помітити, як близько підходять до умов наших “аналізів” і ті обставини, що беруть до уваги блукаючі мовленнєві звороти, які лежать за порогом свідомості та не призначені для вимови, і передписані дізнаватися про все те, що думав мовець. Ми також відшукуємо несвідомий матеріал і робимо це тим самим шляхом, з тією лише різницею, що шлях, яким ми йдемо від того, що приходить у голову запитуючого, до пошуку розладнюючого елементу, – більш тривалий і веде через комплексний ряд асоціацій» [8, с. 51]. Отже, дискурс, деконструйований за психоаналітичною моделлю, розглядає мовні помилки крізь призму асоціацій, що є відображенням істинного сенсу: «Щодо помилок у читанні та письмі мають силу ті ж точки зору і ті ж зауваження, що й стосовно погрішностей мовлення, – не дивно, якщо прийняти до осмислення близьку спорідненість цих функцій» [8, с. 74–75]. Дискурс несвідомого, трансльований у реальне через посередництво відкритого асоціативного ряду мовних помилок, породжує у сучасній культурі широкий спектр моделей викривлення істини.

Усезагальна відомість і популярність психоаналітичного дискурсу на сучасному етапі породили велику кількість його деконструйованих різновидів та інтерпретацій. Варіантом, безпосередньо задіяним у психіатрії, є дискурс клінічний, базова генеруюча функція у якому належить маренню: «<...> Фрейд виводить різноманітні форми марення згідно з різноманітними засобами заперечення твердження “Я його кохаю”: *Це не я його кохаю – Я кохаю не його – Я його не кохаю – Він ненавидить мене – Це він мене кохає*, – що пояснює генезу різних видів марення: марення ревноців, марення пристрасті, марення переслідування, марення еротоманії та ін. Отже, саме складне символічне структурування, яке спирається на гарно відпрацьовані граматичні перевтілення, дозволяє нам зрозуміти перетворення, я сказав би навіть, метаболізм, який має місце у передсвідомому порядку» [4, с. 312]. Таким чином, деконструйовані варіанти висловлювання в означеній концепції З. Фрейда – Ж. Лакана фігурують як функційні моделі символічного смислотворення, які через посередництво граматики ілюструють процес генерації значень. Дотримую-

чись такого самого підходу, В. Руднев розбудовує різновиди клінічного дискурсу, засновані на деконструкції парадигми здорового висловлювання «Справа обстоїть так-то і так-то», яку запропонував Л. Вітгенштайн, наводячи власну: «Справа обстоїть якось не так». Отже: «*Депресія*. “Все обстоїть дуже погано”, тобто не так, як хотілося б. *Істерія*. “Я не можу рухатися, розмовляти та ін.”, тобто знов-таки зі мною, між мною та зовнішньою реальністю щось не так. *Фобія*. “Я боюся закритих просторів”, тобто знов не все в порядку, щось не так, як у всіх людей. *Обсесія*. “Я повинен бути надмірно обережним, щоб не потрапити у пастку потойбічних сил”. Знову неблагонадійність. *Параноя*. “Світ несправедливо чинить зі мною”. Ніби з іншого боку, але майже те саме. *Шизофренія*. “Світ стає порожнім і непотрібним”. Знову щось не так. *Шизофренія* (припустімо, її параноїдна форма). “Я бачу й відчуваю не те, що бачать і відчувають інші люди”» [7, с. 28–29]. У такий спосіб кожен з наведених психічних розладів ідентифікується за певною лінгвістичною парадигмою, яка продукує відповідно окремий тип клінічного дискурсу. Психічна хвороба, перенесена у сферу дискурсивності та підкорена вимогам лінгвістичної структури, зазнає операційного аналізу, здійсненого через інструментарій інтерпретації: «Коли параноїк ловить свого партнера на брехні, коли він вибудовує навколо цієї зради систему інтерпретацій, він не робить нічого, крім звинувачень іншого у тому, в чому він обвинувачує себе самого; якщо він звинувачує свою кохану в тому, що вона зраджує його з другом, то це тому, що сам бажає його, і він захищається від цього гомосексуального бажання, трансформуючи його у гетеросексуальний зв'язок і проєктуючи на іншого у вигляді докору в зраді» [10, с. 127–128]. На нашу думку, у цьому контексті назріває досить правомірне й неоднозначне питання про співвідношення істинності та інтерпретації різновидів клінічного дискурсу, неперевершену відповідь на яке дав М. Фуко: «Як мені здається, причина нестиківки, розладу між дискурсами істини і практикою психіатрії пов'язана саме з посиленням влади реального – цією первинною функцією психіатричної влади, покликаною, так би мовити, тримати за спиною психіатра істину, яка вважається вже отриманою. <...> Якщо визнати, що у межах психіатричної влади ніколи не піднімалося питання про істину, то цілком зрозуміло, що хрестом психіатрії XIX століття була проблема симуляції» [9, с. 160]. Розглядаючи клінічний дискурс як одну з актуалізацій дискурсу влади, М. Фуко ламає домінуючу структуру панування лінгвістичних моделей, переносючи проблематику в інший контекст. Проте проблема інтерпретації все ж таки зберігається і навіть загострюється через необмежену продуктивність симуляції: «Я розумію під симуляцією не те, що людина у здоровому глузді може зійти за безумця; це ніколи особливо не цікавило психіатричну владу. <...>

Я же, навпаки, маю на увазі симуляцію у межах безумства – вона-то і була історичною проблемою психіатрії XIX століття. Це симуляція, застосована безумством щодо самого себе, те, як безумство симулює безумство, як істерія симулює істерію, як істинний симптом виявляється різновидом брехні, а оманливий симптом – навпаки, проявом хвороби. Ось що складало для психіатрії XIX століття невіршальну проблему, межу та врешті тупик, у зв'язку з яким відбулася потім низка скачків» [9, с. 160–161]. Означена тенденція, як ми вважаємо, ще у зародковому стані містила ознаки децентрації. Із часом ці децентраційні натяки набули повноцінної артикуляції та на сучасному етапі вже безапеляційно затвердилися як циркулярна модель функціонування такого типу деконструйованого дискурсу, як циклічний: «Циркуляція влади, знання, дискурсу кладе край будь-якій локалізації інстанцій та полюсів. У самій психоаналітичній інтерпретації інтерпретатор отримує свою “владу” не від якоїсь зовнішньої інстанції, а від самого предмета інтерпретації. Це змінює все, адже традиційних можновладців завжди можна запитати, звідки вони отримали владу. Хто зробив тебе герцогом? Король. Хто зробив тебе королем? Бог. Лише Бог не дає відповіді. Але на запитання: хто зробив тебе психоаналітиком? – аналітик з легкістю відповідає: ти. Так через зворотну симуляцію виражається перехід від “об’єкта аналізу” до “суб’єкта аналізу”, від пасиву до активу, який лише описує ефект обертання напрямку полюсів, ефект циркулярності, в якій влада губиться, розчиняється, перетворюється на досконалу маніпуляцію (вона належить уже не до порядку директивної та контрольованої інстанції, а до порядку тактильності та комутації)» [1, с. 48–49]. Отже, зворотна симуляція як ефект обертання напрямку полюсів фактично фігурує як детериторизація. Тілесна територіальність суб’єкта виявляється порушеною через втручання у його свідоме або несвідоме чужих варіантів інтерпретації. Суб’єкт перетворюється на медіум: «Змішання медіум/повідомлення, звичайно, корелює із змішанням відправника та одержувача, підтверджуючи таким чином зникнення будь-яких дуалістичних полярних структур, які визначали дискурсивну організацію мовлення...» [1, с. 48]. У такий спосіб, актуалізуючись у сфері мас-медіа, циклічний дискурс деконструє бінарну опозицію «медіум/повідомлення», закріплюючи домінанту децентрації.

Висновки. Деконструкція дискурсу фігурує як дискурс не-сказаного, *parresia*, опосередкований дискурс, помилка у статусі істини, або дискурс ляпсусів, клінічний дискурс, циклічний дискурс. Проблема деконструкції суб’єкта як центрального джерела значення розв’язується задіянням моделі сингулярного центру, орієнтованої на часткову децентрацію. У такий спосіб деконструкція дискурсу осмислюється як ілюстративний матеріал роботи сингулярного центру.

Здійснене дослідження дозволяє окреслити подальші перспективи розвитку інтердисциплінарних практик, пов'язаних зі сферою суб'єктивності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Жан Бодріяр ; пер. з фр. В. Ховхун. – К. : Основи, 2004. – 230 с.
2. Делез Ж. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / Жиль Делез, Феликс Гваттари ; пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского ; науч. ред. В. Ю. Кузнецов. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : Астрель, 2010. – 895 с.
3. Деррида Ж. Диссеминация / Жак Деррида ; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 608 с. – (Philosophy).
4. Лакан Ж. Работы Фрейда по технике психоанализа (Семинар, Книга I (1953/54)) / Жак Лакан ; пер. с фр. М. Титовой, А. Черноглазова. – М. : Гнозис, Логос, 2009. – 432 с.
5. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе / Жак Лакан ; пер. с фр. А. К. Черноглазова. – М. : Гнозис, 1995. – 192 с.
6. Мерло-Понти М. Знаки / Морис Мерло-Понти ; пер. с фр., коммент. и послесл. И. С. Вдовиной. – М. : Искусство, 2001. – 429 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
7. Руднев В. Философия языка и семиотика безумия: Избранные работы / Вадим Руднев. – М. : Территория будущего, 2007. – 528 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
8. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / Зигмунд Фрейд ; пер. с нем. Г. В. Барышниковой. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2009. – 250, [6] с. – (Философия. Психология).
9. Фуко М. Психиатрическая власть: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973–1974 учебном году / Мишель Фуко ; пер. с фр. А. В. Шестакова. – СПб. : Наука, 2007. – 450 с.
10. Фуко М. Психическая болезнь и личность / Мишель Фуко ; пер. с фр., предисл. и коммент. О. А. Власовой. – СПб. : Гум. акад., 2009. – 320 с.
11. Фуко М. Рождение клиники / Мишель Фуко ; пер. с фр. А. Ш. Тхостова. – М. : Акад. проект, 2010. – 252 с. – (Психологические технологии).
12. Фуко М. Управление собой и другими: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1982–1983 учебном году / Мишель Фуко ; пер. с фр. А. В. Дьяков. – СПб. : Наука, 2011. – 432 с.

ДЕКОНСТРУКЦИЯ ДИСКУРСА

Осипова В. Ю.

*Проанализировано функционирование деконструкции в дискурсе. Деконструкция дискурса фигурирует как: дискурс не-сказанного, *parresia*, опосредованный дискурс, ошибка в статусе истины, клинический дискурс, циклический дискурс. Деконструкция*

дискурса осмыслена как иллюстративный материал, который фиксирует ситуативную актуализацию сингулярного центра.

Ключевые слова: деконструкция, дискурс, децентрация, центр, сингулярность, симуляция, субъект, постмодернизм.

DISCOURSE DECONSTRUCTION

Osyrova V. Yu.

In the article, the functioning of deconstruction in discourse is analyzed. Discourse deconstruction appears as: discourse of the not said; parrhesia; indirect discourse; an error in the truth status, clinical discourse, cyclic discourse. Discourse deconstruction is conceived as illustrative material fixing the situative actualization of the singular centre.

Key words: deconstruction, discourse, deceneration, centre, singularity, simulation, subject, post-modernism.

УДК 1:316.4

О. В. Прудникова, кандидат філософських наук

КУЛЬТУРА ЯК ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА СИСТЕМА: СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІР

Проаналізовано інформаційну культуру в контексті загальної культури з використанням елементів системної й синергетичної методології. Підкреслюється, що інформаційна складова є визначальною у процесі змін соціального порядку, що самоорганізовується. Обґрунтовується, що в зоні перетину інформації й культури утворюється простір, що позначається як інформаційна культура – культура взаємодії людини з інформацією на рівні суспільства й особистості.

Ключові слова: культура, інформаційна культура, суспільство, особистість, комунікація.

Актуальність проблеми. Сучасна соціокультурна ситуація характеризується насиченістю й різноманіттям динамічних процесів. Тенденція суспільства до модернізації зумовлює розширення актуального комунікативного простору, зміну існуючих культурних конфігурацій. Значущість перетворювальної, інформаційно-комунікативної, ціннісно-орієнтаційної діяльності людей для конструювання соціокультурної системи визначає активний інтерес до основоположних категорій з даної проблематики в сучасному соціально-філософському дискурсі.

Основні тенденції глобалізації найбільш чітко виявляються в інформаційно-культурних процесах, які сьогодні відзначаються неоднозначністю й складністю. Разом із тим, якщо розглядати сучасне суспільство у широкому розумінні, як складну багаторівневу систему, то й сучасну культуру доцільно розуміти як інформаційно-комунікаційну систему.

Разом із тим *аналіз останніх джерел і публікацій* свідчить про те, що, незважаючи на очевидність необхідності опрацювання проблеми культури як інформаційно-комунікаційної системи, указана проблема ще не отримала належного висвітлення у філософській літературі. Тому *метою* даної статті є спроба ліквідувати деякі окремі прогалини у розумінні досліджуваної проблеми¹.

Розглядаючи соціокультурну систему в єдності суспільства і культури і визнаючи відносність меж між цими поняттями, слід, проте, зазначити специфічні особливості кожної з цих категорій. Якщо суспільство – це «система суб'єктного типу, заснована на діяльній взаємодії людей» [1, с. 11], або, за Э. Гідденсом, – система взаємин, що пов'язує індивідів у рамках єдиного культурного середовища [2, с. 43–44], то культура – це ціннісний, нормативний чинник, що зв'язує, цементує, виконує системотворчу роль як інформаційно-комунікативна підсистема соціуму. «Соціальне» і «культурне» взаємно пов'язані і їх єдність реалізується у творчій особистості, яка виступає носієм соціально-функціонального й ціннісно-сміслового змісту інформаційно-комунікаційних процесів.

Відповідно до даної градації соціального й культурного вимальовувалися загальні контури розуміння культури як способу діяльності (включаючи інформаційну), системи сенсів, норм, відносин і результатів діяльності людини і соціальних інститутів. Тобто культура – суто соціальний феномен, усі види й форми якого є позаприродними й позабіологічними утвореннями, пов'язаними з природою через перетворюючу діяльність людини.

Про багатоаспектність цього явища свідчить величезна кількість визначень і тлумачень культури, що розрізняються не тільки за формою, але і за змістом, залежно від часу і місця, від характеру суспільства, яке вивчається, що дало підставу П. Щедровицькому зробити категоричний висновок про те, що «в сучасній філософській традиції і в комплексі соціальних наук поняття культури на сьогодні немає» [3].

Важливою методологічною точкою відліку в цьому контексті є концептуальна ідея культури не як суми речей або ідей, а культури «як створюваної

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР, яку здійснює кафедра культурології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

людиною наочної дійсності, в якій ми виявляємо, знаходимо самих себе, яка містить у собі умови й необхідні передумови нашого достовірно людського, тобто завжди і в усьому суспільного, існування» [4, с. 212].

Цей підхід слід доповнити деякою функціональною складовою, згідно з якою суть культури полягає не в стадіях еволюції або в зовнішніх впливах, а у внутрішній цілісності й функціональній взаємозалежності. Базовою основою цілісності як «тотальності, цілісності і власної закономірності» є людина, її соціальна дія. Механізм усвідомленої соціальної взаємодії у сфері культури включає суб'єктів дії з їх метою і мотивами; інформаційну цінність і насиченість здійснюваних комунікацій; зміни конфігурації соціокультурної системи, що викликаються цими діями; вплив цих змін на інших індивідів, їх зворотну реакцію. При цьому процес пізнання зумовлений ментальними, технічними можливостями суб'єкта, що формують пізнавальну активність інформаційного вибору, яка відповідає установкам індивіда і, у свою чергу, формує соціокультурне середовище. Розмежувавши поняття «інформація» й «інтелект», Г. Кан відзначає, що інформація сама по собі не натхненна людською емоційністю, не здатна конструювати достовірно людське буття, культуру [5].

Підкреслюючи значущість суб'єктності, ми не ідеалізуємо суб'єкта – носія певних культурних цінностей, включеного в мережу конкретних соціокультурних комунікацій. Саморозвиток людського буття опосередкований культурою. Соціальна аномія (будь-які види «порушень» у ціннісно-нормативній системі суспільства за Е. Дюркгеймом) – неминучий прояв суспільства, що трансформується, а соціальні девіації, за словами Г. Маркузе, – це «вивільнення, яке було б неослабним жахом – не катастрофою культури, а розгулом її найбільш репресивних тенденцій» [6, с. 328].

В узагальненому вигляді феномен культури найчастіше визначають як надбіологічну програму діяльності індивідів, як систему загальних принципів смислотворення й смислообміну, що інституційно закріплюють історично накопичений соціальний досвід [3, 7, 8]. Таким чином, завдяки соціально-філософському аналізу можна висловити припущення, що «не існує однорідного культурного “субстрату” – наочного, діяльнісного, ціннісного, мовного. Культура – це багатовимірна, багатоаспектна цілісність» [9, с. 231], яка пронизує структуру соціуму, що існує в системі багатообразних і взаємообумовлених комунікацій. З точки зору теорії систем складні соціальні цілісності (культура) містять особливі інформаційні структури, що володіють загальною інформацією про ціле, які забезпечують управління системою, її саморегуляцію. Однією з таких систем для культури є комунікація як спосіб передачі соціокодів. Тому розуміння динаміки культури неможливе поза вивченням процесів комунікації.

Не зупиняючись на дослідженні феномену комунікації, відзначимо загально визнану думку про те, що культура еволюціонує разом із зовнішніми умовами в закономірності «загальне – часткове». Згідно з цим діалектичним співвідношенням культура як «похідне» від соціуму до певної міри є його «проекцією». Проте якщо лінійні системи реагують на зовнішні впливи в пропорційній залежності, то в складних відкритих системах стійкість і чутливість до впливів коригуються процесами самоорганізації, породжують нові динамічні структури, новий спонтанний порядок (синергетична інтерпретація детермінізму).

Як зазначають деякі вітчизняні дослідники, нова концепція соціального розвитку в найбільш стислому вигляді виражається тричленною формулою: системність, динамізм, самоорганізація [10–12]. Системний підхід припускає певну автономність кожної підсистеми, власний шлях розвитку при загальній взаємозалежності й цілісності всіх частин. Динамізм означає неможливість існування відкритих нерівноважних систем поза розвитком, поза рухом. Самоорганізація – найважливіший чинник утворення якісно нових властивостей відкритої системи, її внутрішнього впорядкування.

Системи, що саморозвиваються в контексті соціальної динаміки, зазвичай вимагають для свого вивчення нових категорій, але в той же час не виключають, а припускають методологію і понятійний апарат класичних системних досліджень. У зв'язку з цим, відзначає В. Стьопін, «синергетика не відкривала ані ієрархічної зв'язаності рівнів організації в системах, що саморозвиваються, ані наявності в них автономних підсистем, ані прямих і зворотних зв'язків між рівнями, ані становлення нових рівнів складної системи в процесі її розвитку. Усе це вона запозичувала з раніше вироблених системних уявлень, що ввійшли до наукової картини світу» [13, с. 10].

Відкриття синергетики – це перш за все «уявлення про кооперативні ефекти, що визначають відтворення цілісності системи, і концепція динамічного хаосу, що розкриває механізми становлення нових рівнів організації» [13, с. 9]. При цьому йдеться не про абсолютний хаос – протилежності повного детермінізму, а про теорію, в якій, за словами російського дослідника Д. Чернавського, «разом з “хаотичними” поняттями (випадок, вірогідність тощо) зберігаються і динамічні поняття (передбачуваність найближчих наслідків, горизонт прогнозування і т. п.)» [14, с. 113].

Концентрація на станах нестійкості в результаті дії випадкових флуктуацій, що породжуються в соціальних системах слабо прогнозованою поведінкою суб'єктів, дозволяє описати механізми «стрибка» (за термінологією класичної діалектики) через формування атракторів (цілей) і виникнення нових параметрів порядку, передусім інформаційно-культурного. Якщо при

діалектичному методі дослідження випадкове – форма прояву необхідного, то при синергетичному підході – самостійна, характерна властивість суспільного життя. Таким чином, «синергетика не відміняє і не замінює системного дослідження», що в термінологічному плані фіксується вченими в понятті «системно-синергетичний підхід» [13, с. 9]. Більше того, синергетика «як математичний апарат охоплює не тільки формальну логіку, але й діалектику» [14, с. 113], розвиваючи класичні методологічні підходи відповідно до викликів нестабільного часу.

Такі характеристики сучасного суспільства, як виражена складність інтеракцій, плюралістичність, провокують, на наш погляд, зникнення нормативності, розширюють прояви суб'єктивності, виникнення нової суті. З другого боку, всеосяжні комунікації, інформаційна прозорість, толерантність до різноманіття породжують сингресивну можливість сполучення будь-яких відмінностей, єдності різнорідного, що, на думку деяких дослідників, створює «штучний рай узгодженості», «загрозу епідемії згоди, загальної запрограмованості», що є «принципом смерті й руйнування» [15]. При цьому методологічною основою множинності культурних практик в єдиному інформаційно-комунікаційному контексті сучасної культури є діалектика єдності і різноманіття. «Гетерогенний тип культури» [16] зберігає системну цілісність завдяки наявності зв'язків поза жорсткою заданістю, можливості синтезу утворень, що самоорганізуються, ступінь ентропії яких відповідає новим викликам часу, «розряджаючись» відповідною перебудовою соціокультурної структури.

Системну дезінтеграцію можна розглядати як наслідок ігнорування флуктуації (випадкових відхилень) у відкритій, людиномірній системі культури. З другого боку, як відзначає О. Астафьева, заперечення детермінізму, «покладання надій виключно на самоорганізацію соціокультурного процесу – помилкова точка зору. Вона пояснюється, з одного боку, теоретичною неопрацьованістю понять нелінійної динаміки соціокультурних процесів і критеріїв самоорганізації в культурі, а з другого – труднощами поєднання мов і дослідницьких програм спеціальних наук про культуру із загальною теорією управління, теорією систем і т. д.» [17, с. 200]. Поєднання детермінізму й індетермінізму, системності й суб'єктності теорії самоорганізації дозволяють утверджувати цілісність культури через її функціональну інтерпретацію (перш за все – комунікативну), акцентуючи увагу на самоорганізації суб'єкта діяльності, включеного у багатоманітну мережу комунікаційних процесів.

Інтенсивний інформаційний взаємообмін, «турбулентність соціального життя» [18, с. 5] виключають можливості повернення у попередні стани (безповоротність історичного часу). Зростаюча випадковість інформаційно-комунікаційних процесів викликає періодичні «ефекти кумуляції» (ефекти направ-

леного вибуху), що ламають прогнози у сфері медіа-планування. Соціокультурна сфера стає непередбачуваною, а сприйняття дійсності суб'єктами – багато в чому обумовленим новими інформаційними потоками. Зрозуміло, не йдеться про абсолютний соціальний безлад. Базисним чинником, що консолідує систему сучасної культури, є не стільки раціонально фіксовані функціональні зв'язки, скільки імовірна інформаційна взаємозалежність суб'єктів через саморегулятивні моменти, що адаптують систему до зовнішнього середовища.

Як основні аргументи, що підтверджують ефективність теорії самоорганізації в сучасних культурологічних дослідженнях, можна виділити такі характеристики феномену культури, запропоновані вітчизняними вченими [7–9, 19]. По-перше, культура як інформаційно-комунікаційна система, як специфічний вид діяльності належить до складних організованих соціальних утворень. Механістичне розуміння системи у Л. фон Берталанфі змінялося процесуальністю у О. Богданова, коли система – це перш за все процес, вона не відокремлена від середовища, а змінює його, еволюціонує разом із ним. Ми ж визначатимемо систему як сукупність елементів, об'єднаних самоорганізацією, єдністю мети і функціональною цілісністю.

По-друге, культура – це відкрита система, органічно включена в складнішу цілісність. Складну мережу «зовнішнього», інформаційного обміну з фіксацією «досвіду» попередніх взаємодій можна представити як нелінійне середовище. Відкритість системи зумовлює її динаміку, підтримує відповідність внутрішньої структури зовнішньому середовищу. Звідси – конструктивна роль динамічного хаосу і позитивний сенс біфуркаційного стрибка (точки розгалуження у розвитку). Мимовільний перехід до нового, відносно стійкого стану знижує міру внутрішньої нерегульованості (ентропійності) системи.

По-третє, система культури є початково динамічною через властиву їй суб'єктність і інформаційно-комунікативну природу. Інформація як сутнісна основа буття є субстанцією активності світу, а комунікації – системотворчим чинником соціокультурних утворень.

По-четверте, культура соціуму – це система, здатна зберігати рівновагу завдяки саморегульованому пристосуванню (через свою відкритість) до навколишнього динамічного середовища.

По-п'яте, система культури зі всіма її феноменами – це зв'язаність управління і самоврядування, формальних і неформальних відносин. Інституційні утворення функціонують у контексті міжсуб'єктних, неформальних взаємозв'язків, які здійснюють еволюціонуючий вплив на систему як цілісність через моменти розуміння у процесі комунікації. Ці «точки розуміння» І. Ільєєва визначає як своєрідні аттрактори (цілі), що притягують до себе

людей, організуючи їх діяльність, що сприяє знаходженню оптимального рішення в періоди криз [20]. Система неформальних взаємозв'язків уловлює нюанси коливань зовнішнього середовища, самоорганізовується, сприяючи тим самим адаптації всієї системи до умов буття, що змінюються. Це стосується й організаційних змін в установах соціокультурного профілю, і впровадження технологічних інновацій в інформаційній сфері, і змістовності соціальних комунікацій.

По-шосте, система культури заснована на визнанні самостійної цінності особової активності суб'єкта, тобто людина розглядається як відкрита, складна, еволюціонуюча система, у програму діяльності якої включений комплекс інтелектуальних, емоційних механізмів, що породжують внутрішнє прагнення до самоорганізації. Певні зовнішні форми прояву даної активності (установи культури, канали комунікації) «оформляють» цілісність соціокультурної реальності. Соціальна активність, функціонування соціальних утворень – буття, засноване на діалогічності самоврядних суб'єктів.

Узагальнюючи зазначене, можна констатувати, що культура – складне організоване соціальне утворення – розглядається тут з точки зору системно-синергетичного підходу як відкрита, динамічна система, здатна зберігати рівновагу на основі зв'язаності управління і самоврядування при ціннісній значущості особової активності і зростаючого взаємозв'язку індивідуально-творчої і колективної свідомості в мережі складних комунікацій.

Проте можливості самоорганізації культури, її феноменів, а також інших соціокультурних утворень нерівнозначні, тобто скидання ентропії однієї системи розупорядковує інші. Тому серед узгоджено рухомих компонентів соціальної системи неминує є такі, що активно самоорганізуються, і «аутсайтери». Самоорганізація вторгається в буття соціального світу з різним ступенем готовності систем до зустрічі з нею, не сполучаючи їх при цьому, а навпаки, підсилюючи міжсистемне розузгодження. Цей процес виявляється на всіх рівнях соціального устрою – у групах, колективах, етносах, національних спільнотах і в глобальному масштабі. Новий рівень синергетичного підходу – інформаційно-сингресивний – припускає, що єднання різних, у тому числі і неоднорідних, елементів забезпечує так звана вихрова сингресія (грец. *syn* – разом, *gressio* – рух), у процесі якої сполучаються, проникаючи один в одного, неоднорідності і, як наслідок, – проводяться нові форми і здійснюються їх переходи в нові стани, створюючи цілісність.

Консервативність соціуму, соціальний гомеостаз забезпечується минулим, селективно зафіксованим у культурі. Взаємозв'язок традицій і інновацій, народження нових динамічних структур з позицій представленого підходу здійснюються таким чином: гомеостатичне ядро (культура) зв'язує, притягує до себе новацію, яка при достатній активності здійснює кругові рухи спочатку по

поверхні ядра, а потім по спіралі, що сходиться, втягується в його глибину, представлена найбільш ранніми структурами гомеостату. У процесі цього руху минуле, інтегроване в сьогодення, проводить відбір ознак новацій, корисних для майбутнього. Пройшовши відбір, новаційні складові спіралі, що тепер уже розгортається, прориваються з глибини ядра на «оперативний простір», збагачуючи гомеостатичне ядро шляхом просування новою якістю і креативно змінюючи інформаційний зміст антропо-соціального коеволюційного процесу.

Таким чином, як *висновки* наведемо такі сингресивні характеристики культури. Діяльнісна підстава культури як інформаційно-комунікаційної системи акцентує увагу на взаєминах суб'єктів як умові її людського існування. У характеристики сингресії як загального руху різних культурних утворень «загальний рух» указує на спільність генезису і взаємозв'язку змін усіх соціокультурних феноменів. «Різність» підкреслює, що процес руху відбувається у взаємодії інформаційно-культурних неоднорідностей.

Неоднорідність взаємодіючих індивідів актуалізує сингресивний підхід при розгляді соціокультурних комунікацій, в яких інформаційні потоки направлені на свідомість неоднорідних суб'єктів (індивідуальних або колективних). Одні миттєво реагують на зміни навколишнього середовища, відповідаючи їм власними змінами (інформаційна спорідненість), інші – є інформаційно толерантними й реагують в основному на сильні або істотно незвичайні сигнали, треті – інформаційно резистентні і чинять опір будь-якій інформації, що порушує усталений інформаційний баланс.

Доречно припустити, що якщо відносини суб'єктів – це перш за все інформаційні відносини, то саме вони визначають міру організованості системи. Будь-яка система (суспільство, культура), в яку не поступає інформація, приречена на хаос, що має зовнішній вигляд стабільної рівноваги. У той же час класичне уявлення про неентропійне значення інформації все частіше проявляє себе з протилежного, тобто розупорядковуючого боку, що вимагає нового розуміння процесів її генерації і трансляції в контексті постнекласичної науки.

Унікальна внутрішня єдність структурних компонентів культури досягається за допомогою комунікаційних взаємодій. Тому виникнення будь-яких нових систем є виникненням нових інформаційних потоків і комунікаційних мереж. Саме в інформаційно-комунікаційних взаємодіях полягає методологічна основа соціальної інтеграції як з'єднання різних частин у ціле, створення нової якості на базі сингресивності, для якої характерні взаємозалежність, взаємодоповнюваність, синхронізація неоднорідних систем або інших її складових.

Соціокультурна динаміка припускає спадкоємність, засвоєння ціннісно-нормативних, традиційних елементів минулого, що дозволяють зберегти відносну стійкість системи у поєднанні з новаціями, орієнтованими на її майбутній розвиток, тобто здійснюється діалектичне «зняття» старого, збереження по-

зитивного в новій системі. Звідси випливає, що на базі соціального досвіду у системі культури сингресивно сходяться минуле, сьогодення і майбутнє.

З урахуванням сказаного слід ще раз підкреслити, що інформаційна складова є визначальною у процесі змін соціального порядку, що самоорганізовується. Унікальність інформації – у невичерпності, у множенні від використання. У цьому смисловому аспекті інформація збігається з культурою через інтелектуальну діяльність людини. У зоні перетину інформації й культури утворюється простір, що позначається як інформаційна культура – культура взаємодії людини з інформацією на рівні суспільства і особистості. Разом з тим слід особливо підкреслити, що, незважаючи на інтенсивний розвиток науки про інформаційну культуру, визначеного, сталого поняття цього феномену, а також його трактування не існує. Це пояснюється багатомірністю й складністю самого феномену, багатоаспектністю його розгляду й обмеженим часовим відрізком його дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бороноев А. О. О понятиях «общество» и «социальное» / А. О. Бороноев, П. И. Смирнов // Социс. – 2003. – № 3. – С. 5–22.
2. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М.: Эдиторал УРСС, 1999. – 704 с.
3. Щедровицкий П. Г. Культура и мышление [Электронный ресурс] / П. Г. Щедровицкий. – Режим доступа: <http://www.shkp.ru/lib/publications/55/print>.
4. Шендрик А. И. Основы теоретической культурологии : в 2 кн. / А. И. Шендрик. – М.: Ин-т молодежи, 1999. – Кн. 1. – 228 с.
5. Купряшина Е. В. Возможности анализа социокультурных процессов современности [Электронный ресурс] / Е. В. Купряшина. – Режим доступа: <http://socio.thewalls.ru/ccsrc/docs/sb2kupy ashina htm>.
6. Маркузе Г. Одномерный человек / Герберт Маркузе ; [пер. с англ. А. А. Юдина]. – М.: АСТ, 2009. – 331 с.
7. Дяченко Т. О. Організаційна культура: теорія і практика : монографія / Т. О. Дяченко. – К.: Логос, 2012. – 323 с.
8. Павленко Г. А. Інформаційна культура соціальних суб'єктів як фактор удосконалення управління суспільством : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Г. А. Павленко. – К., 2009. – 211 с.
9. Богатырева Т. Г. Культура и управление: синергетический аспект взаимодействия / Т. Г. Богатырева // Синергетика и социальное управление. – М.: РАГС, 1998. – С. 225–233.
10. Гречана С. І. Економічний та соціальний розвиток сучасного міста : монографія / С. І. Гречана. – Луганськ : Ноулідж, 2011. – 193 с.
11. Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К.: НАДУ, 2009. – 396 с.
12. Дзьобань О. П. До проблеми критеріїв соціального розвитку з позицій соціальної синергетики / О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Васькевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип. 54 (11). – С. 218–222.

13. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В. С. Степин // *Вопр. философии.* – 2003. – № 8. – С. 5–17.
14. Чернавский Д. С. Синергетика и информация: динамическая теория информации / Д. С. Чернавский. – М.: Наука, 2001. – 244 с.
15. Краснухина Е. К. Социальная катастрофа и кризис коммуникации [Электронный ресурс] / Е. К. Краснухина. – Режим доступа: <http://socialphilosophy.ru/katas30.htm>.
16. Тощева Е. Е. Философские исследования гетерогенности бытия [Электронный ресурс] / Е. Е. Тощева. – Режим доступа: <http://vvTvww.igpk.ru/rc/printasp>.
17. Астафьева О. Н. Синергетический подход к исследованию социокультурных процессов: возможности и пределы / О. Н. Астафьева. – М.: Изд-во МГИДА, 2002. – 295 с.
18. Капустин В. С. Введение в теорию социальной самоорганизации / В. С. Капустин. – М.: РАГС, 2001. – 175 с.
19. Дзьобань О. П. Традиції й новації як детермінанти розвитку культури / О. П. Дзьобань, С. О. Руденко // *Філософія і сучасність: наук.-теор. і практ. журн.* / за ред. С. М. Пазиніча. – Х.: ХДАДМ, 2010. – Вип. № 4. – С. 123–135.
20. Ильяева И. Л. Общение, понимание и идеи как предмет синергетики [Электронный ресурс] / И. Л. Ильяева. – Режим доступа: <http://sv.intbel.ru/№26/pg04-01/>.

КУЛЬТУРА КАК ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННАЯ СИСТЕМА: СИСТЕМО-СИНЕРГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Прудникова Е. В.

Проанализирована информационная культура в контексте общей культуры с использованием элементов системной и синергетической методологии. Подчеркивается, что информационная составляющая является определяющей в процессе изменений социального порядка. Обосновывается, что в зоне пересечения информации и культуры образуется пространство информационной культуры – культура взаимодействия человека с информацией на уровне общества и личности.

Ключевые слова: *культура, информационная культура, общество, личность, коммуникация.*

CULTURE AS THE OF INFORMATIVELY-COMMUNICATION SYSTEM: SYSTEM-SINERGISTICAL MEASURING

Prudnykova O. V.

An informative culture is analyzed in the context of general culture with the use of elements of system and sinergistical methodology. It is underlined that an informative constituent is determining in the process of changes of social order. It is grounded, that in the area of crossing of information and culture space of informative culture appears is culture of co-operation of man with information at the level of society and personality.

Key words: *culture, informative culture, society, personality, communication.*

УДК 1:37

А. О. Яковлев, кандидат соціологічних наук, доцент

ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНІСТЬ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА СИСТЕМА КООРДИНАТ ДЛЯ ОСМИСЛЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Виявлено теоретико-методологічний потенціал функціоналізму, теорії конфлікту та структуралізму й обґрунтовано доцільність застосування поліпарадигмального підходу до дослідження особливостей трансформації сучасної освіти. Описано варіанти розв'язування проблеми нерівності можливостей у доступі до одержання знань, напрацьовані у західній філософії та соціології освіти. Виявлено вплив навчального плану, типу навчального закладу та соціокультурного простору освіти на формування соціокоду особи учня і студента.

Ключові слова: поліпарадигмальний підхід, соціокод, структуралізм, теорія конфлікту, функціоналізм.

Актуальність проблеми. Модернізаційні процеси у сфері освіти спричинені умовами постіндустріальних перетворень у суспільстві, що вимагають створення системи освіти відповідно до вимог ХХІ ст. та українських реалій. Це по суті фронтальний перегляд основних принципів функціонування освітньої системи. З метою успішного виконання цих завдань сучасним навчальним закладам необхідно критично проаналізувати свої освітні практики, чітко визначити принципові недоліки і реалізувати конструктивні моделі трансформації освіти згідно з новими потребами суспільства. У зв'язку з цим важливо переосмислити напрацьовані у західній філософії та соціології освіти концепції, парадигми та підходи до визначення функцій сучасної освіти.

Метою статті є виявлення теоретико-методологічного потенціалу функціоналізму, теорії конфлікту і структуралізму та обґрунтування доцільності застосування поліпарадигмального підходу до дослідження особливостей трансформації сучасної освіти.

Виклад основного матеріалу. З метою побудови теоретичних концептів ми звернулися до праць представників західної соціології освіти Пітера Куксона, Алана Садовника та Фреда Пінкуса.

П. Куксон та А. Садовник джерелом розвитку функціоналізму в соціології освіти вважають праці Еміля Дюркгейма [1]. У роботах «Мораль освіти», «Еволюція освітнього мислення», «Освіта і соціологія», визнаючи різноманітність форм освіти, яка визначається історичною відмінністю і національно-географічними особливостями, Дюркгейм обґрунтував ідею про те, що освіта у світовому співтоваристві відіграє головну роль у створенні моральної

єдності, необхідної для забезпечення соціальних зв'язків і гармонії. Він стверджував, що виховання й освіта можуть бути досліджені як соціальні факти, тобто вони є предметом науки. Освіта і виховання, на його думку, нерозривно пов'язані із соціалізацією індивідів, виступають її засобами. Аби приборкати природній егоїзм, необхідно в процесі виховання й освіти привчати людину підкорятися дисципліні, яка повинна мати характер влади, але одночасно бути обов'язком, як необхідним, так і усвідомленим. При цьому Дюркгейм застерігав, що дисципліну не слід абсолютизувати як єдину мету соціалізації. Суспільства повинні сприяти становленню особистості. Сприяння розквіту особистості, формування в індивіді почуття незалежності, здатності до рефлексії і вибору все більшою мірою визначає спрямованість освіти, виховання, соціалізації.

Відзначена Дюркгеймом значущість цінностей у суспільстві задає тон у розробленні сучасних підходів до освіти, що орієнтують на соціалізацію учнів відповідно до їх цінностей, а відбір – до здібностей.

Функціоналізм у соціології освіти (Е. Дюркгейм, К. Девіс, В. Мур, Дж. Коулман, Я. Блау, О. Данкен. Є. Хопер) розглядає проблему нерівності можливостей у доступі до одержання знань. При цьому він ураховує індивідуальні здібності учнів і відмінності між школами та однотипними навчальними закладами, засновані на обсязі знань.

Функціоналісти відзначають, що освітня реформа передбачає створення структури, програм та навчальних планів, які є раціональними за змістом, передовими за технічним оснащенням і підтримують соціальну єдність. Вони виділяють чотири цільові сфери в процесі навчання: *інтелектуальні цілі*: викладання базисних когнітивних навичок, передавання специфічного знання і допомога в розвитку розумових навичок (аналізування, синтезування); *політичні цілі*: виховання вірності існуючому політичному порядку і прагнення його підтримати, навчання основним законам суспільства і допомога різним культурним групам в їх асимілюванні; *соціальні цілі* спрямовані на соціалізацію дітей відповідно до ролей, норм поведінки і цінностей суспільства, на основі яких формується здатність працювати в соціальних інститутах суспільства і забезпечувати збереження соціального порядку; *економічні цілі* – підготування до майбутніх професійних ролей і розподіл згідно з поділом праці в суспільстві.

Саме досягнення економічних цілей в індустріальному і технологічному суспільствах виявляється найбільш важливим для зняття напруження між принципами поділу праці і нормами соціального розподілу заслуг.

Згідно з ідеями функціоналістів школи відіграють критичну роль у соціальному сценарії, оскільки досягнення і прогрес особистості базуються на

заслугах (чеснотах), а не на привілеях. Наприклад, К. Девіс та В. Мур доводять, що в умовах нерівності всі суспільства все ж таки намагаються створювати рівні освітні можливості, спираючись на наявність критичного компонента справедливості та меритократичного порядку.

Дж. Коулман на основі порівняння студента на вході (соціально-класова належність, раса, академічні здібності) із студентом на виході (загальна кількість балів у стандартизованих тестах) обґрунтував поліваріантну різноманітність навчальних закладів з погляду організації, але основою цієї різноманітності вважав індивідуальні досягнення учнів у галузі освіти і наступної за нею кар'єри. Оскільки Коулман визнає існування прихованих зв'язків між цінностями школи і цінностями суспільства, він розкриває потребу школи не тільки транслювати культурні цінності, а й самою бути культурною цінністю.

Ідею про статусні відмінності надалі розвивали П. Блау та О. Данкен. Вони вивчали ступінь варіювання індивідуальних досягнень учнів у залежних змінних величинах, наприклад таких, як професійний статус. Коулман, як і всі функціоналісти, представив статус досягнень індивіда у такий спосіб: освітні досягнення – це результат змінних величин у професійній мобільності (чим вищим є рівень освітніх досягнень, тим більша ймовірність професійної мобільності). Але, як відзначають Куксон та Садовник, запропонована Коулманом модель не вирішує питання природи професійного порядку, внутрішніх взаємин між кількістю років навчання та актуальною потребою підготування професіонала. Автори статті посилаються на праці Є. Хопера, який розрізняє поняття «освітній шлях» та «обсяг освіти». Дійсно, маючи однаковий обсяг освіти, у підсумку можна одержати різну освіченість і різні професійні можливості.

Таким чином, зарубіжні функціоналісти при розв'язуванні проблеми нерівності можливостей у доступі до одержання знань беруть до уваги індивідуальні здатності учнів і відмінності між школами та однотипними навчальними закладами, заснованими на обсязі знань, але не враховують при цьому чинники і внутрішні процеси, що справляють вплив на мобільність молодого покоління. Маючи рівні можливості (здібності, школу), але низький рівень соціального і культурного капіталу, який служить гальмом на шляху їх кар'єрного зростання, учні повинні докласти більше зусиль і часу для досягнення мети.

У цілому ж характерною рисою функціоналізму є переконання його послідовників у тому, що норму для держави становить консенсус, а конфлікт викликається деградацією частини суспільних цінностей.

Функціоналізму в західній науці протистоить *теорія конфлікту* (С. Боулз, Н. Пулансас, Г. Гінтіс, Р. Коллінз, С. Ароновіц, Х. Жирокс, Л. Альтюссер,

Дж. Аніон, М. Еплл, А. Грамши, П. Вілліс, І. Шор, П. Фрейре), що фокусує увагу на суперечностях інтересів різних елементів надбудови суспільства. На відміну від функціоналістів, які вважають, що суспільство базується на ціннісній солідарності, представники теорії конфлікту розглядають соціальний порядок як продукт примушування та ідеологічної маніпуляції.

Марксистські концепти в рамках розвитку теорій конфлікту підкреслюють класові суперечності на основі економіки. При цьому вони виділяють суперечності, засновані на позаекономічних соціальних інститутах (культура, політика, релігія тощо). Сутність марксистської критики функціоналізму полягає в доведенні того, що взаємини між школою і суспільством базуються на нерівності та соціальному підтриманні влади. Як приклад Ф. Пінкус [2] приводить книгу С. Боулза та Г. Гінтіса «Навчання в Католицькій Америці», де вони доводили, що існує відповідність між системою навчання і класовою системою: студенти-вихідці з вищого класу одержують освіту для роботи, що вимагає високоінтелектуальних здібностей, а дітей-вихідців з робітничого класу готують лише до ручної праці і професій, що не вимагають високих інтелектуальних здібностей.

На думку Пінкуса, більш радикально, ніж марксисти, виступив Р. Коллінз у статті «Функціональні і конфліктні теорії в освітній стратифікації», доводячи, що освіта робітників виявляється підтримкою соціального порядку нерівності за допомогою надання посвідчень, які, здавалося б, базуються на здібностях, а насправді засновані на привілеях.

Як відзначає Пінкус, у рамках цього напрямку виділяються дві групи теорій [2].

1. *Теорії відтворення* акцентують увагу на притаманному школам відтворенні нерівності при капіталізмі. Як основні категорії теоретичного осмислення інституту освіти С. Ароновіц та Х. Жирокс запропонували економіку, культуру і панування держави [3].

Предметом дослідження у сфері освіти представники конфліктного напрямку ставлять такі проблеми: 1) школам притаманне відтворення нерівності при капіталізмі, оскільки вони допомагають капіталістичному класу втримувати свою перевагу над робітничим класом, тим самим відтворюючи базисні капіталістичні відносини; 2) економічне відтворення: стратифікація системи освіти повторює стратифікацію ринку праці; 3) культурне відтворення: різні культурні уявлення, стиль життя вихідців з різних прошарків; 4) державне панування: школи впроваджують ідеологію через зміст навчального плану і закладені у ньому цінності.

Так, у сфері економічного відтворення головним аспектом виділяється зв'язок між школами і ринком праці. Як відзначає Пінкус, такі автори, як

Л. Альтюссер, С. Боулз та Г. Гінтіс, доводили, що стратифікація системи освіти повторює ієрархію ринку праці, адже «прихований навчальний план», заснований на внутрішньошкільній специфіці, здійснює селекцію студентів і готує їх до роботи, що «підходить» за їхнім походженням. З метою забезпечення порядку, що склався у суспільстві, шкільні структури прагнуть менше навчати вихідців з робітничого класу, ніж представників привілейованих прошарків. Ідеологія меритократії і так зване об'єктивне тестування узаконюють цей процес, доводячи, що студенти з непривілейованого класу не мають необхідних навичок, аби піднятися на більш високий щабель. Пінкус наводить висловлення Д. Аніон, за яким школи для непривілейованого прошарку приділяють більше уваги завчанню правил, тоді як школи для представників процвітаючого населення вчать творчому мисленню і самостійності [4].

Крім того, як обґрунтовують представники ідеї культурного відтворення, студенти є вихідцями з різних рас та різних соціальних прошарків, а тому вони мають різні культурні уявлення, мовні відмінності та стилі життя. Учні з благополучних родин швидше адаптуються і мають більше шансів для успіху в школі, ніж вихідці з робітничого класу і представники соціальних меншин.

Посилаючись на думку М. Еппл [5], Пінкус показує, що за допомогою підручників, які мають тенденцію легітимізувати історію, культуру і відповідають особистісним цінностям домінуючої групи студентів, школи сприяють деконструюванню особистостей студентів з інших груп і знижують силу впливу їх власних групових якостей. Як наслідок підвищується мотивація навчання більшості привілейованих студентів і знижуються інтелектуальні амбіції непривілейованих. Унаслідок цього культурні відмінності, спричинені економічною нерівністю, відіграють важливу роль у відтворенні капіталізму.

Обґрунтовуючи ідею державного панування над освітою, Л. Альтюссер показав, що школи, які по суті є частиною державного ідеологічного апарату, відтворюють пануючу ідеологію через навчальний план двома шляхами: явно – через зміст навчального плану і неявно – через цінності, закладені в навчальний план. Н. Пулансас розглядає школу як арену боротьби класів за право використовувати її з метою контролю соціальних відносин. Завдяки тому, що робітничому класу в певні історичні періоди вдавалося домогтися поступок, а також у силу того, що деякі викладачі мають власні цінності, не завжди сумісні з цінностями капіталістичного класу, якоюсь мірою знижується тиск держави.

2. *Теорії опору* (П. Вілліс, І. Шор, П. Фрейре та ін.) обґрунтовують ідеї про те, що *студенти* привносять у процес освіти власний світогляд, який базується на досвіді їх родин, однолітків і оточення та часто не відповідає

пануючому світогляду, який викладачі намагаються вкласти у свідомість через навчання.

Спираючись на працю «Навчання праці» П. Вілліса, Пінкус обґрунтовує ідею про те, що опір студентів (зрив занять, нешанобливість до вчителів) виявляється разом з тим і їх поразкою, оскільки знижує їхні шанси в одержанні знань і навичок, необхідних для сходження наверх шаблями мобільності на ринку праці.

У той же час І. Шор описує таку форму опору, як «бойкот дії», і показує, що учні у чужому для них культурному оточенні або нудьгують у школі, або перебувають у дисгармонії зі стандартним діалектом і нормами культурної поведінки, які їм намагаються прищепити [6].

У праці П. Фрейре «Педагогіка пригноблених» стверджується, що критична педагогіка може перетворити неписьменних селян на грамотних політичних акторів, здатних трансформувати суспільство. Ключем даної педагогічної технології служить принцип формування програм. Навчання селян будується на основі їх життєвого досвіду, спирається на тексти і концепції, що відбивають глибину несправедливих умов їх існування.

Послідовники Фрейре І. Шор, С. Аронович та Х. Жирокс розширили зону соціальних страт, включених у процес навчання на принципах критичної педагогіки. Намагаючись надихнути вчителів і учнів на сприяння трансформації школи і суспільства в цілому, Шор перелічує 11 прикметників, які описують навчальний план, спрямований на вирішення цього завдання, серед яких: активний, ситуаційний, мультикультурний, десоціалізований, демократичний, дослідницький, міждисциплінарний, діяльнісний та ін.

В останні два десятиліття марксистки марно намагаються інтегрувати і розширити ці два напрямки. З одного боку, відтворення нерівності через школу є неминучим і не залежить від належності освітньої установи до певного класу; з другого – опір цій нерівності з боку учнів і викладачів, що насамперед притаманний масовій освіті та показує динаміку її розвитку. Як відзначає Пінкус, багато представників теорії конфлікту, намагаючись розширити межі марксистського аналізу, останнім часом стали досліджувати не тільки суперечності, засновані не тільки на економічних чинниках, а й на позаекономічних соціальних інститутах (культура, політика, релігія). Вони провели расові та гендерні дослідження, але в цілому це призвело їх до відходу від марксистських традицій.

Структуралізм (П. Бурдьє, Б. Бернстайн, Ш. Хіф та ін.) доводить, що код знання виступає основним принципом, який формує відмінності у світоглядах, соціальній ідентифікації та різновиду знань. Інституції освіти при цьому розглядаються як організації, що кодують культуру, а ці коди відтворюють соціальні категорії.

Базил Бернстайн, визнаний у Британії і Сполучених Штатах першим структуралістом у галузі освіти, розробив поняття «код» як принцип регулювання, який діє в глибинних прошарках культури. Він обґрунтував ідею про те, що існують контрастні коди, які породжуються різними зразками шкільних відносин і культурних форм, котрі відповідають різним соціальним стратам. Це послідовно веде спочатку до формування різних орієнтацій у використанні мови, а потім – і різного світогляду. Бернстайн сфокусував свою увагу на основах мовних кодів та їх корінні у динаміці класу, раси, гендеру та влади. Він вивчав особливості контрасту в кодуванні, що породжує різні специфікації соціальної ідентифікації, різні норми мислення, різні субкультури і різні принципи соціалізації та соціального контролю.

Бернстайн показує, що в рамках навчальних закладів на основі міцності символічних меж навчального плану формуються свої коди знань, які допомагають у розвитку самовизначення студентів і викладачів у рамках цієї організації [7]. Бернстайн у своїй теорії коду намагався об'єднати соціальний, інституціональний та внутрішньопсихологічний рівні. Для цього він досліджує внутрішні взаємини серед соціального класу, родини і школи. У його уявленні структура соціокоду заснована на мовних відмінностях і виступає як джерело для свого формування: а) обмежений або розроблений код мови. Соціальне положення відносно влади породжує обмежені і розроблені коди мови, де обмежений код залежить від контексту, до якого причетний, а розроблений – не залежить і є універсальним; б) код мови і розподіл праці. Обмежений код не є збитковим, його малорозвиненість визначена розподілом праці. Ті форми праці, яким відповідає обмежений код, не потребують більш складних структур і значень. Розроблений код відповідно належить до тих форм праці, які вимагають висококультурного рівня розвитку; в) код мови і родина. Належність до того або іншого коду виявляється через комплекс мови батьків і дітей. Індекс комунікацій служить показником для визначення коду; г) код мови і педагогічна мова, педагогічна практика. Видима і невидима педагогіка відповідає суворій і слабкій класифікації та рамкам. Класифікація – це категорії розподілу праці і розподілу влади. Рамки – локальний контроль, здійснюваний через правила комунікації. Педагогічні правила складають і розрізняють специфічні форми комунікативних відносин, які реалізуються за допомогою педагогічної мови [7]. У своїх дослідженнях Бернстайн дійшов висновку про те, що структуру соціокоду визначають стратифікаційні відмінності.

Бурдье [8; 9] особливо цікавився, як суспільство розуміє, яка людина «думає» і яка «не думає», як воно відрізняє вищі (майже сакральні) знання від повсякденних, «світських» знань [10].

Аналізуючи генетичний структуралізм Бурдьє, нам потрібно звернутися до тріади: «поле» – «капітал» – «габітус», навколо яких вибудовується його система [11].

У різних дослідженнях Бурдьє намагався показати, що капіталістичне суспільство – це класове суспільство, яке відтворює саме себе. Центральне місце в процесі цього відтворення посідає система освіти. При одержанні освіти борються не тільки за одержання книжкових знань і умінь, а також за збереження свого соціального становища або проти нього, за свій класовий досвід або проти нього. Багато хто виявляється неспроможним зрозуміти, що потрібно переосмислити той досвід, одержаний завдяки своєму соціальному походженню, аби досягнути того, чого представники інших класів суспільства набувають з народження, для того, аби освіта стала ключем до успіху, на який сподіваються молоді люди з нижчих прошарків. Якщо змолоду вони не зможуть усвідомити, про які символічні цінності йдеться, і включити їх у свою «освіту», то ніяких мрій і прагнень і навіть грошей не буде достатньо для досягнення високого статусу.

У своїй теорії освіти Бурдьє не використовує поняття соціалізації, яке ґрунтується на уявленні про рівні можливості для всіх – що школа повинна і може вибудовувати і вирівнювати відносини, утворені відмінностями в соціальних і культурних умовах у суспільстві. Натомість він використовує поняття «відтворення», де, наприклад, стосунки між учителем і учнем означають передавання, перероблення та засвоєння того символічного капіталу, який має вирішальне значення для набуття високого соціального статусу.

Для пояснення відтворювання класових інтересів з історичної точки зору Бурдьє розробив поняття капіталу, за допомогою якого він характеризує боротьбу за символічні цінності за економічним принципом. Крім символічного, Бурдьє виділяє *три форми капіталу*: економічний, культурний, соціальний. Так, до *економічного* капіталу можна віднести володіння матеріальними благами, до яких, виходячи з їхньої ролі загального еквівалента будь-якого товару, можна віднести гроші, що допомагають посісти високе місце в соціальному полі. *Культурним* капіталом особистості можна назвати освіту (загальну, професійну, спеціальну) і відповідний диплом, а також той культурний рівень індивіда, який дістався йому в спадок від його родини і був засвоєний у процесі соціалізації. *Соціальний* капітал – ресурси, пов'язані з належністю до групи: мережа мобілізаційних зв'язків, якими не можна скористатися інакше, як через посередництво групи, що володіє певною владою і здатна надати «послугу за послугою» (родина, друзі, церква, спортивний або культурний клуб тощо). *Символічний капітал* – різновид соціального капіталу, пов'язаний з володінням певним авторитетом, репутацією; це капітал визнання групою рівних і зовнішніми інстанціями (публікою).

Відзначимо, що в умовах постіндустріального суспільства знання та інформація є джерелами і влади, і високого становища. А оскільки знання можна одержати за допомогою освіти, то саме вона є головним чинником у надбанні культурного, соціального та інших капіталів у сучасному суспільстві.

Сукупність усіх соціальних відносин не є щось аморфне і однорідне, а наділене обумовленою структурою. Ця обставина привела Бурдьє до формування поняття «поле», що розуміється як відносно замкнена і автономна підсистема соціальних відносин. Поле – це місце вияву сил, відносно незалежний простір, структурований опозиціями, які не можна звести до однієї лише «класової боротьби»; воно є особливим місцем, де виявляються найрізноманітніші ставки боротьби, але частіше за все в перетвореному вигляді [11, с. 115].

Виходячи з цих позицій, представники даного напрямку розглядають освіту як особливого роду ринок, поле, де відбувається інтенсивне інвестування соціального капіталу. У результаті освітніх процесів соціальний капітал набуває якостей, що мають відношення до індивідуального простору особистості (ціннісні орієнтації, компетенція, знання, смак, інформованість і под.). Також для Бурдьє «прагнення накопичення знань і навичок невіддільно від пошуку визнання і бажання створити собі ім'я» [11, с. 115].

Освіта – це поле, що орієнтує індивіда на власне відтворення, а також на відтворювання домінуючої моделі культури. Зміни в полі освіти відображувалися через взаємозв'язок структури поля освіти і зовнішніх змін. Бурдьє вважає, що дії індивіда завжди мають соціальний і колективний характер. Оскільки людина протягом життя може існувати в різних соціальних сферах, то стереотип її поведінки і мислення формується на основі досвіду. Цей досвід одержується в різних сферах життєдіяльності людини і має назву *габітус*. Бурдьє відзначає, що індивід протягом життя може свідомо впливати на габітус і своїм габітусом формувати структуру суспільства.

Габітус формується в колективних полях соціальної конкуренції. Для того, аби індивід мав можливість досягти успіху в полі конкуренції і зайняти високе становище, він повинен засвоїти різні підходи і необхідний обсяг домінуючих у полі форм капіталу.

У системі освіти придбання капіталу можливе через процес кодування, котрий характеризується як символічна мова, за допомогою якої відбувається кодифікування її учасників. Поняття «кодифікування» введено Бурдьє, воно означає одночасно надавати форму і додержуватися формальностей [8, с. 121].

Отже, педагогічна практика реалізує модель освіти і сприяє підтриманню «символічного порядку». Так, самі цінності не змінюються, трансформуються інтереси, оскільки визначають цілі та залежать від змін навколишнього середовища. Проте цінності, закодовані в системі освіти, коректують обрання засобів для досягнення мети.

Поняття кодифікування Бурдьє розкриває через взаємини практики та освіти. Він виділяє в освітньому процесі формальну (видиму) педагогіку, називаючи її академізмом і відділяючи її від природного практичного знання. На його думку, «досконале, тобто повністю практичне, володіння знаннями, перестало існувати, як тільки задумалися над тим, чи не можна йому навчити, як тільки з'явився задум заснувати правильну практику на правилах, виділених з метою їхнього передавання (так вчиняє будь-який академізм) з практики колишніх часів та з її продуктів» [9, с. 202].

Таким чином, процес кодифікування в освіті спочатку будувався на рівні видимої (формальної) і невидимої (неформальної) педагогіки, захоплюючи весь простір соціуму.

Повертаючись до тріади Бурдьє стосовно соціокультурного підходу, можна зробити такі **висновки**. У процесі освіти на індивідуальному рівні відбувається зміна обсягів капіталу (засвоєння ролей за допомогою видимої і невидимої педагогіки) і соціального становища, яке виявляється в габітусі, а на колективному рівні, на рівні соціальних відносин – у положенні поля.

Бурдьє відзначає, що людство з покоління в покоління транслює різні види капіталу (соціальний, культурний, економічний) через інститут освіти. У плані нашого розгляду важливим є методологічне положення про те, що однією з форм існування культурного капіталу може виступати «об'єктивна культурного капіталу, який виявляється як своєрідна гарантія відносин (наприклад, *освітня кваліфікація*)» [10, с. 54–57].

У методологічному плані дуже продуктивною є ідея Бурдьє про вплив історичного чинника на соціокод, оскільки «практика цілком іманентна тривалості... вона розігрується в часі... у самій цій стратегії закладене обігрування часу й особливо темпу» [9, с. 158].

Порівняльний аналіз поглядів представників функціоналізму, теорії конфлікту та структуралізму дає змогу показати наступність у розгляді ними питань, що стосуються розвитку освіти, виявити низку «наскрізних» проблем, що постійно перебувають у полі зору дослідників. Зрозуміло, що межі між різними напрямками досить хиткі, їх ідеї нерідко перетинаються, тому доцільно використовувати поліпарадигмальний підхід як методологічну систему координат для осмислення трансформації функцій сучасної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Cookson P. Functionalist Theories of Education / D. L. Levinson, A. Sadovnik; P. W. Jr. Cookson (eds.) // Education and Sociology: An encyclopedia. – N.Y. ; L. : RoutledgeFalmer, 2002. – P. 267–272.
2. Pincus Fred L. Sociology of Education: Marxist Theories / D. L. Levinson, A. Sadovnik; P. W. Jr. Cookson (eds.) // Education and Sociology: An encyclopedia. – N.Y. ; RoutledgeFalmer, 2002. – P. 587–592.
3. Aronowitz Standley, Henry A. Qiroux. Postmodern Education: Politics, Culture, and Social Criticism. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1991.
4. Anyon J. Social Class and the Hidden Curriculum of Work / J. Anyon // Journal of Education. – 1980. – № 162. – P. 67–92.
5. Apple M. W. Official Knowledge Democratic Education in a Conservative Age / M. W. Apple. – N.Y. : Routledge, 1993,
6. Shor Ira. Empowering Education: Critical Teaching for Sozial Change. – Chicago : University of Chicago Press, 1992.
7. Bernstein B. Class and Pedagogues: Visible and Invisible / A. H. Halsey, H. Lauder, Ph. Brown; Wells A. S. (eds.) // Education: Culture, Economy, Society. – N.Y. : Oxford Univesity Press, 2002 (1997). – P. 59–79.
8. Бурдые П. Начала : пер. с фр. / П. Бурдые. – М. : Socio-Logos, 1994.
9. Бурдые П. Практический смысл / пер. с фр. Н. А. Шматко ; П. Бурдые. – СПб. : АЛІТЕЙЯ, 2001.
10. Bourdieu P. The Forms of Capital / A. H. Halsey, H. Lauder, Ph. Brown ; A. S. Wells (eds.) // Education: Culture, Economy, Society. – N.Y. : Oxford University Press, 2002 (1997). – P. 46–58.
11. Шматко Н. А. Анализ культурного производства Пьера Бурдые / Н. А. Шматко // Социс. – 2003. – № 8. – С. 113–120.

ПОЛИПАРАДИГМАЛЬНОСТЬ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КООРДИНАТ ДЛЯ ОСМЫСЛЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ ФУНКЦИЙ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Яковлев А. А.

Выявлен теоретико-методологический потенциал функционализма, теории конфликта и структурализма и обоснована целесообразность использования полипарадигмального подхода к исследованию особенностей трансформации современного образования. Описаны варианты решения проблемы неравенства возможностей в доступе к получению знаний, наработанные в западной философии и социологии образования. Установлено влияние учебного плана, типа учебного заведения и социокультурного пространства образования на формирование социокода личности ученика и студента.

Ключевые слова: полипарадигмальный подход, социокод, структурализм, теория конфликта, функционализм.

POLYPARADIGMATILITY AS METHODOLOGICAL COORDINAT SYSTEM FOR UNDERSTANDING OF TRANSFORMATION OF MODERN EDUCATION FUNCTIONS

Yakovlev A. O.

The theoretical and methodological potential of functionalism, theory of conflict and structuralism has been revealed in this article. Also it has been substantiated application of polyparadigm approach to study of transformation peculiarities of modern education. The choices of solution of social inequality in access to education are described according to the groundwork, which were elaborated in western philosophy and educational sociology. The influence of educational institution type and educational sociocultural environment on personality sociocode of pupil and student has been discovered.

Key words: *polyparadigm approach, sociocode, structuralism, theory of conflict, functionalism.*

УДК 37.013.73

Н. М. Філяніна, кандидат філологічних наук, доцент

ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА

Відповідальність є ключовим етичним поняттям концепції сталого розвитку. Відповідальність, вкладена у зміст концепції сталого розвитку, належить до відповідальності, орієнтованої на майбутнє, оскільки сучасні покоління мають нести відповідальність за прийнятні умови життя наступних поколінь, а отже, й за власну діяльність. Етику відповідальності слід розглядати як необхідну умову впровадження в життя принципів сталого розвитку. Завдання освіти як діяльності, спрямованої на майбутнє, збігається із завданням етики відповідальності та принципами концепції сталого розвитку. Екологічна освіта має стати невід'ємною складовою будь-яких освітніх програм і проєктів.

Ключові слова: *сталий розвиток, відповідальність, етика відповідальності, екологічна освіта.*

Актуальність проблеми. Системна криза, яка у ХХ – на початку ХХІ ст. набула глобальних масштабів, змушує світове співтовариство мобілізувати зусилля на пошук та обґрунтування ефективних стратегій не тільки виживання людства та забезпечення його подальшого фізичного існування, а й збереження людяності. Це, у свою чергу, потребує не тільки технічних засобів

подолання екологічних, економічних чи фінансових криз, а й зміни світоглядних і ціннісних орієнтирів для подолання антропологічної кризи. Однією із таких стратегій є стратегія сталого розвитку, яка була викладена у звіті «Наше спільне майбутнє» Світової комісії з довкілля та розвитку на чолі з Гро Г. Брундтланд [10]. Концепція сталого розвитку стала, з одного боку, центральною темою міжнародних форумів найвищого рівня, а з другого – темою для наукових дискусій та філософських рефлексій щодо змісту самої концепції, її принципів та шляхів їх практичного впровадження. В основі сталого розвитку відповідно до його базового визначення лежить відповідальність сучасного суспільства за здоров'я, добробут і безпеку наступних поколінь. Концепція сталого розвитку передбачає не тільки узгодження політики економічного зростання з політикою охорони навколишнього середовища та природних ресурсів, а й морально-етичну складову. Тому визначення сталого розвитку як основи ефективної еколого-економічної діяльності, зумовленої розвитком техніки і технологій [7, с. 11], має доповнюватися аналізуванням людського чинника, а також таких атрибутів людського буття, як духовність і моральність.

Відповідальність є ключовою етичним поняттям концепції сталого розвитку. Тому під час розроблення теоретичних підвалин концепції сталого розвитку та шляхів її практичного впровадження необхідно проаналізувати зміст поняття «відповідальність». Відповідальність зазвичай визначають як міру відповідності поведінки особи, групи осіб або держави наявним вимогам, чинним суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам тощо [1, с. 87].

Виклад основного матеріалу. Німецький філософ К. М. Маєр-Абіх розрізняє два типи відповідальності: 1) відповідальність за самого себе, що *орієнтована на минуле*, бо за свою діяльність можна відповідати тоді, коли вона вже завершена; 2) відповідальність за іншого та інше, що *орієнтована на майбутнє*, тобто на діяльність, яку ця відповідальність має спрямовувати. Причому відповідальність за майбутнє та інших включає й минулу відповідальність за самого себе. Цю тезу Маєр-Абіх ілюструє прикладом відповідальності батьків за своїх дітей, які втілюють майбутнє, а отже, й за самих себе [6, с. 66–68].

Маєр-Абіх також приділяє значну увагу визначенню відповідального суб'єкта та деталізації того, за що несе відповідальність цей суб'єкт. Для цього філософ аналізує різні форми відповідальності, ґрунтовані на егоцентризмі (автономний індивід), непотизмі (мораль роду), націоналізмі (коло співвітчизників), антропоцентризмі сучасності (спільнота близьких і далеких людей), антропоцентризмі (людство як замкнене суспільство), мамалізмі (вищі тварини серед нас), біоцентризмі (спільнота живих істот) та фізіоцентризмі (світ як ціле) [6, с. 71–96]. Ці форми відповідальності розрізняються за об-

широм кола відповідальності, а отже, й за її обсягом. Історично вони виникають не одночасно, а еволюціонують від автономного індивіда Нового часу (Локковий образ людини) до усвідомлення того, що «все, що існує з нами, є мірою нашої людяності» [6, с. 96].

Так, відповідальність, ґрунтована на егоцентризмі, передбачає насамперед відповідальність за самого себе, а на інших відповідальність поширюється лише тоді, коли вони потрапляють у сферу інтересів автономного індивіда. Коло відповідальності розширюється шляхом включення в нього близьких людей (родичів, друзів, людей того самого прошарку або професії тощо), співвітчизників (земляків, людей своєї національності тощо). Маєр-Абіх, визнаючи важливість останнього для консолідації нації, країни, у той же час вказує на обмеженість відповідальності, що ґрунтується на відповідальності за рід і націю, в умовах глобалізації, коли економічно розвинені країни продовжують наращувати свій економічний потенціал за рахунок слабших країн, у тому числі їхніх природних ресурсів. Це, зокрема, є однією з причин сучасної глобальної екологічної кризи.

Таким чином, відповідальність, окреслена лише колом нації, не тільки не відповідає запитам сучасності, а й може поглиблювати кризи і конфлікти. «Доки коло відповідальності суб'єктів політичної дії окреслюватиметься національними межами, – пише Маєр-Абіх, – я не знаю, як можна запобігти катастрофі» [6, с. 80]. Він вважає, що цю проблему можна частково розв'язати завдяки спільній відповідальності на глобальному рівні, коли б коло відповідальності охоплювало все людство як спільноту співучасників. Тоді відповідальність, що ґрунтується на антропоцентризмі, долає межі непотизму та націоналізму, охоплюючи все нинішнє людство, а кожна людина починає діяти відповідально стосовно кожної іншої людини. Але при цьому поза колом відповідальності залишається природа, а отже, питання подолання екологічних криз залишається відкритим.

Питання відповідальності за майбутнє Маєр-Абіх розглядає в контексті ширшого тлумачення антропоцентризму, пропонуючи розширити коло відповідальності за рахунок включення в нього прийдешніх поколінь: «Коло відповідальності має містити і відповідальність за те, аби прийдешні покоління мали не менше шансів для життя, ніж ті, які одержали ми самі» [6, с. 85]. Ця теза Маєр-Абіха суголосна визначенню сталого розвитку як такого типу розвитку, що задовольняє потреби теперішніх поколінь, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої потреби [10]. Отже, бачення відповідальності в етико-філософській системі Маєр-Абіха можна розглядати як обґрунтування концепції сталого розвитку.

Крім того, на переконання Маєр-Абіха, сучасне людство не може обмежуватися самим собою, оскільки людство не є закритим суспільством, а спо-

ріднене з природним спільноsvітом: «Індивід стає людиною лише в спільному бутті з іншими людьми взагалі, спільнобуття природного спільноsvіту також належить до означення людства... Людство існує тільки в співіснуванні з іншими – людьми, тваринами, рослинами, ландшафтами та стихіями» [6, с. 88]. Тому коло відповідальності людини поступово поширюється на вищих тварин (мамалізм), на інших живих істот (біоцентризм) і, зрештою, на весь універсум. «Сфера відповідальності тепер настільки вагома, – підсумовує Маєр-Абіх, – що ніщо більше не може існувати тільки заради іншого: ні частина людства тільки заради якоїсь іншої частини, ні інші живі істоти тільки заради людей, ні стихія життя тільки задля живих істот» [6, с. 96–97].

Таким чином, етика відповідальності [4] має лягти в основу подолання як глобальної екологічної, так і антропологічної кризи. Спроби ж подолання цих криз відокремлено одна від одної задалегідь приречені на провал. «Нам не подолати кризи, – пише український філософ А. Єрмоленко, – якщо ми з увагою та повагою не ставитимемося до прийдешніх поколінь, надаючи їм шанс вирішувати самим ті проблеми, які постають перед ними. А для цього ми маємо подбати про те, щоб залишити їм у спадок умови їхнього існування, зберегти їм природу для життя» [5, с. 401].

Отже, відповідальність, вкладає у зміст концепції сталого розвитку, належить до відповідальності, орієнтованої на майбутнє, оскільки сучасні покоління мають нести відповідальність за прийнятні умови життя наступних поколінь, а значить, і за власну діяльність. Цей принцип стосується як кожної особистості та її повсякденної діяльності, так і діяльності політиків, бізнесових груп, держав тощо.

Понад те міра відповідальності останніх зростає відповідно до масштабу схвалюваних ними рішень та їх потенційних наслідків. Це стосується насамперед таких проблем, як втручання в геном людини, використання генетично модифікованих організмів (ГМО), нанотехнологій, розвиток атомної енергетики і захоронення радіоактивних речовин та інших шкідливих відходів, видобутку сланцевого газу тощо. Наприклад, рішення стосовно використання ГМО в продуктах харчування ухвалюються зараз під приводом задоволення продовольчих потреб людей, які потерпають від браку продуктів харчування і недоїдають сьогодні. Але невідомо, яким чином споживання таких продуктів позначиться на природних екосистемах, умовах життя та на здоров'ї наступних поколінь. Тому максимую ухвалення рішень має бути не тільки додержання чинних норм і приписів, що відповідають поточному стану справ, а й відповідальність за можливі наслідки в майбутньому.

Таким чином, відповідальність можна розглядати як ключове поняття концепції сталого розвитку, а етику відповідальності – як необхідну умову її

впровадження в життя. Відповідальність також має зростати відповідно до прискорення науково-технічного прогресу, бо із зростанням потужності новітньої техніки та розширенням можливостей технологій зростають і пов'язані з ними ризики та небезпеки, особливо для наступних поколінь.

Проблема відповідальності набуває ключового значення в сучасній практичній філософії. Тому видається важливим перекинути місток між філософським осмисленням проблеми відповідальності та практиками включення відповідальності у сферу повсякденного життя окремих людей і спільнот, проаналізувавши роль освіти у формуванні відповідальності. Такий підхід цілком виправданий, оскільки **«філософське осмислення будь-яких антропологічних колізій органічно переростає у соціально-педагогічні розмисли** щодо антропосприятливості певної культури, соціуму та соціальної прихильності їх індивідуальних репрезентантів» [9, с. 400].

Освіта постає важливим чинником виховання відповідального ставлення до власної діяльності та її майбутніх наслідків. Зазвичай освіту визначають як діяльність, спрямовану на дітей та молодь, а отже, й на майбутнє. Завдання освіти як діяльності, спрямованої на майбутнє, збігається із завданням етики відповідальності та принципами концепції сталого розвитку. Це, зокрема, зафіксовано в низці визначальних міжнародних документів.

Серед них слід згадати Цілі розвитку тисячоліття, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН у 2000 р. (Millennium Development Goals), де визначено вісім завдань, що постають перед людством на межі тисячоліть, у їхній тісній взаємопов'язаності. До цих завдань належать: подолання абсолютної бідності і голоду; забезпечення загальної початкової освіти; сприяння гендерній рівності з посилення ролі жінок; скорочення дитячої смертності; поліпшення материнського здоров'я; боротьба з ВІЛ/СНІД, малярією та іншими захворюваннями; досягнення екологічної збалансованості; розширення міжнародного партнерства заради розвитку. Позитивним знаком є те, що вже сьогодні світова спільнота докладає значних зусиль для вироблення спільних заходів з метою пом'якшення негативних наслідків глобалізації, у тому числі екологічних, а також з метою мобілізації спільних, насамперед інтелектуальних, ресурсів [2, с. 80].

Перелік Цілей розвитку тисячоліття свідчить про те, що освіта розглядається як важливий інструмент розв'язання глобальних проблем сучасності та забезпечення екологічної збалансованості у майбутньому.

Важливість освіти для формування відповідального ставлення людини, особливо молоді, до своєї діяльності тепер і в майбутньому також зафіксована у Звіті Конференції ООН зі сталого розвитку, що відбулася в червні 2012 р. в Ріо-де-Жанейро і була присвячена двадцятилітньому поступу світової гро-

мадськості у впровадженні: «Ми визнаємо, що молоді покоління є охоронцями майбутнього і потребують кращої якості освіти та доступу до освіти понад початковий рівень. Тому ми маємо підвищити якість нашої освіти для того, аби підготувати людей до впровадження сталого розвитку, в тому числі й за рахунок посиленого підготування вчителів, розвитку освітніх програм зі сталого розвитку, підготування навчальних програм, спрямованих на підготування студентів для здійснення кар'єри у сферах, пов'язаних із сталим розвитком, а також більш ефективного використання інформативних і комунікативних технологій для кращого вивчення досягнень» [11, с. 44].

Український філософ В. Табачковський зауважує, що кінцевим «соціально-педагогічним наслідком має стати ствердження у людини відчуття її спроможності й повновартості, що для сучасної України має чи не першорядну значущість» [9, с. 399]. Для цього слід навчити людину, особливо молоду, «техніці турботи про себе». Безупинне «піклування про себе» В. Табачковський пов'язує із «злагодою із собою». Але, як уже було показано з посиланням на концепцію відповідальності Маєр-Абіха, у сучасному світі турбота про себе та злагода із собою неможливі без турботи про інших, тобто без турботи про спільносвіт, частиною якого постає індивід. «Завдяки людині, – пише Маєр-Абіх, – природа має своє продовження, позаяк ми приносимо культуру у світ. Культура є нашим внеском в історію природи» [6, с. 133].

Але культуру творять конкретні люди, пов'язані зі світом численними каналами. Тому роздуми про становище людини, її стосунки з іншими людьми і природою мають бути персоніфікованими, такими, що враховують як індивідуальне буття людини, так й її відповідальність за буття інших. Адже «кожна зі складових людського способу життя, – зазначав В. Табачковський, – вплетена в такі складні взаємодії, що без них розмова про “людину взагалі” може звестися до найбанальнішого “загальничка”» [9, с. 312]. В умовах екологічної кризи це стає особливо актуально, інакше замість дієвих програм на захист природи, а отже, й самої людини матимемо схоластичні настанови та моралізаторство. Завдання, таким чином, полягає в переведенні теоретичних принципів етики відповідальності в практику життя та ухвалення рішень.

Для того, аби культура дійсно стала спільним внеском в історію природи, кожна людина покликана зробити свій власний внесок в культуру, а отже, й у спільносвіт, творячи нове і долаючи некультурність. Останнє досягається за допомогою освіти, оскільки культура є вищим виявом людської освіченості та професійної компетенції. Водночас освіта є важливою підсистемою культури, що виступає каналом, через який здійснюється зв'язок людини та суспільства, унаочнюються причетність людини до цінностей культури, розвиток у культурі, унаслідок чого формується культура особистості [8, с. 75–76].

Сьогодні рівень культури людини значною мірою визначається через усвідомлення нею цінності і самоцінності природи та світу, через її відповідальне ставлення до як інших людей, так і до природи загалом, а отже, й перед майбутнім. Тому сучасна людина має виробити в собі здатність помічати, сприймати та відчувати увесь спільносвіт. Відповідальність за світ і спільносвіт реалізується не тільки через особисті дії на захист природи, а й через протидію руйнівній поведінці інших. Про це добре сказано в книзі А. Гора «Земля у рівновазі», де він описує свій особистий шлях до усвідомлення відповідальності за збереження нашої планети: «Як завжди, легше побачити необхідність зміни на широкому тлі, ніж на особистому. Проте якби кожна людина пройнялася почуттям особистої відповідальності, то це допомогло б гарантувати, що кардинальна зміна таки настане... Кожен з нас має взяти на себе більшу відповідальність за погіршення глобального довкілля; кожен з нас повинен суворо поглянути на звички і дії, що відображають цю згубну кризу і призвели до неї... Що більше я шукаю корені глобальної кризи довкілля, то більше переконуюся, що це є зовнішній прояв внутрішньої кризи, тобто... духовної» [3, с. 75–76].

Отже, освіта є важливим чинником упровадження в життя принципів сталого розвитку, а сам освітній процес має розглядатися не тільки як процес передавання знань (інформації) від вчителя до учня, а й як виховання духовної відповідальної особистості. У свою чергу, без екологічної освіти будь-яка освітня система буде неповною і неспроможною виконати свою соціальну функцію.

Висновки. Практичне впровадження засад концепції сталого розвитку, спрямованої на подолання екологічних криз сучасності та забезпечення екологічно безпечного майбутнього, передбачає розроблення не тільки ефективних моделей соціально-економічного розвитку та вдосконалення екологічної політики, а й зміну морально-етичних орієнтирів суспільства.

Відповідальність є ключовим етичним поняттям концепції сталого розвитку. Відповідальність, вкладає у зміст концепції сталого розвитку, належить до відповідальності, орієнтованої на майбутнє, оскільки сучасні покоління мають нести відповідальність за прийнятні умови життя наступних поколінь, а отже, й за власну діяльність. Етику відповідальності слід розглядати як необхідну умову впровадження в життя принципів сталого розвитку.

Завдання освіти як діяльності, спрямованої на майбутнє, збігається із завданням етики відповідальності та принципами концепції сталого розвитку. Екологічна освіта має стати невід'ємною складовою будь-яких освітніх програм і проєктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відповідальність // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 87.
2. Гардашук Т. В. Збалансована глобалізація як парадигма для XXI століття / Т. В. Гардашук // Інтелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. праць із соц.-філос. пробл. / голов. ред. О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2008. – Вип. 6. – С. 77–83.
3. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / Альберт Гор, пер. з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття» та Інститут сталого розвитку ; А. Гор. – К. : Інтелсфера, 2001. – 404 с.
4. Єрмоленко А. М. Відповідальності етика / А. М. Єрмоленко // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 87–88.
5. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2012. – 416 с.
6. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільноствіту / пер. з нім. А. Єрмоленка ; К. М. Маєр-Абіх. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
7. Мельник Л. Г. Передумови ефективності освітніх трансформацій у контексті сталого розвитку на основі формування екополісу / Л. Г. Мельник, О. В. Шкарупа // Національна система освіти для збалансованого розвитку (матеріали наук.-практ. конф., 24 квіт. 2012 р.). – К. : Центр екол. освіти та інформації, 2012. – Т. 3. – С. 11–15.
8. Образование, общество, культура : монография / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В. Ф. Сухиной. – Харьков : Изд-во НУА, 2006. – 252 с.
9. Табачковський В. Г. Полісвітнісе homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності» / В. Г. Табачковський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2005. – 432 с.
10. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>.
11. Report of the United Nations Conference on Sustainable Development (Rio de Janeiro, Brazil, 20–22 June 2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unccd2012.org/content/documents/814UNCSD%20REPORT%20final%20revs.pdf>.

ЭТИКА ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Филянина Н. Н.

Ответственность является ключевым этическим понятием концепции устойчивого развития. Ответственность, вложенная в содержание концепции устойчивого развития, относится к тому виду ответственности, которая ориентирована на будущее, поскольку современные поколения должны нести ответственность за будущие поколения, а значит, и за собственную деятельность. Этику ответственности следует рассматривать как необходимое условие внедрения в жизнь принципов устойчивого развития. Задавание образования как деятельности, ориентированной на

будущее, совпадает с заданием этики ответственности и принципами концепции устойчивого развития. Экологическое образование должно стать неотъемлемой составляющей всех образовательных программ и проектов.

Ключевые слова: устойчивое развитие, ответственность, этика ответственности, экологическое образование.

ETHICS OF RESPONSIBILITY AND ENVIRONMENTAL EDUCATION

Filyanina N. M.

Responsibility is a key ethical notion of the concept of sustainable development. Responsibility in the context of the concept of sustainable development belongs to the future-oriented responsibility, because current generations should be responsible for the acceptable living conditions of the future generations. Consequently, current generation shave to be responsible for own actions. Ethics of responsibility should be considered as necessary condition of implementation of the principles of sustainable development. The goal of education as the future-oriented activity coincides with the task of ethics of responsibility and the principles of sustainable development. Environmental education has be come an integral part of all educational programs and projects.

Key words: steady development, responsibility, ethics of responsibility, ecological education.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.5+342.7

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто сутність і зміст категорій «права людини», «захист прав людини», «охорона прав людини», «забезпечення прав людини», «гарантування прав людини». Зроблено висновок щодо їх діалектичних взаємозв'язків. Обґрунтовано деякі напрями вдосконалення захисту прав людини в сучасному суспільстві.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, охорона прав людини, забезпечення прав людини, гарантування прав людини, правова держава.

Актуальність проблеми. Відомо, що однією із найважливіших ознак правової держави є повне визнання прав людини і створення ефективної системи їх захисту. Саме тому права людини в сучасній державі неможливо уявити без належним чином урегульованої та ефективно діючої системи їх захисту. Не випадково, що ідея визнання непорушної єдності правової держави, прав людини та їх захисту відображена в підсумковому документі «Конференції з людського виміру НБСЕ» (Копенгаген, 1990 р.), в якому записано: «Правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні і підтриманні демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні і повному прийнятті вищою цінністю людської особистості та гарантуванні цього установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повний вияв» [1, с. 653]. Конкретизуючи цю ідею, один із провідних фахівців у сфері теорії прав людини О. Лукашева відзначає, що «права людини не реалізуються автоматично навіть за сприятливих умов. Тому необхідні зусилля і навіть боротьба людини за свої права і свободи, які повинні органічно включатися в систему заходів, що становить механізм захисту прав людини» [2, с. 6].

Таким чином, можна констатувати, що зміст співвідношення між правовою державою та особистістю в сучасному суспільстві визначається не тільки обсягом прав і свобод, а й рівнем їх забезпечення і захисту. Звідси й випливає загально визнана теза про важливість і першочергову практичну необхідність наукового дослідження проблем правозахисного аспекту прав людини, який у відокремленому і гранично узагальненому вигляді являє собою інститут захисту прав людини.

Аналіз основних джерел і публікацій. Проблему захисту прав і свобод людини не можна віднести до недостатньо вивчених у юридичній науці. Так, питання забезпечення і захисту прав людини розкриваються в працях таких вітчизняних дослідників, як В. Ісакова, В. Бігун, С. Боднар, В. Васильчук, Н. Гайворонюк, Д. Гудима, С. Добрянський, М. Козюбра, А. Кучук, С. Максимов, П. Рабінович, Ю. Разметаєва та ін. Різні аспекти прав людини та їх захисту на рівні дисертаційних досліджень були розглянуті Д. Кутومانовим, О. Мірошніченко, С. Морозом, О. Пушкіною, О. Роговою, О. Шило та ін.

Значну увагу проблемі прав людини і їх захисту приділяли й російські дослідники. Так, загальнотеоретичним питанням захисту прав людини, а також різним аспектам їх правового регулювання присвячено роботи таких науковців, як С. Алексєєв, П. Анісімов, В. Баранов, А. Бережнов, Н. Витрук, А. Витченко, В. Горшеньов, В. Гулієв, М. Задніпровська, Ю. Єрмоєнко, В. Карташкін, О. Коршунова, В. Куріцин, В. Кучинський, О. Лукашева, А. Малько, Г. Мальцев, Н. Матузов, В. Нерсесянц, В. Орзих, М. Папієв, Т. Радько, І. Ростовщikov, Ф. Рудинський, В. Сальніков, В. Синуков, В. Соколін, В. Туманов, Т. Шубіна, Ф. Фаткулін, А. Юнусов, Л. Явич та ін.

Разом із тим існує необхідність додаткового теоретико-методологічного дослідження захисту прав людини в демократичній державі з урахуванням специфіки самого демократичного політичного режиму, оскільки окреслена проблема повною мірою ще не розроблена.

Для досягнення *мети* дослідження необхідно проаналізувати зміст і сутнісні характеристики основних категорій предмета дослідження – «права людини», «захист прав людини», «охорона прав людини», «гарантування прав людини» та ін.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що «права людини – поняття, яке характеризує сферу соціальних можливостей особистості в економічній, політичній, культурній та інших галузях, котрі сучасні держави повинні гарантувати» [3, с. 302]. Зміст же поняття «захист прав» стосовно правової сфери в науковій літературі, як правило, розкривається за допомогою виявлення його співвідношення з такими поняттями, як «охорона прав людини», «забезпечення прав людини» та «гарантування прав людини». Це необхідно ще й тому,

що, коли йдеться про право як про юридичну форму, мають бути поняття, які з юридичної точки зору розкривають цю форму в динаміці. Якраз саме право на захист як правочин і розкриває поняття «захист», «охорона», «гарантування» та «забезпечення».

Необхідність розгляду даних категорій пояснюється також тим, що вони широко використовуються в тексті Конституції України. Словосполучення «захист конституційних прав і свобод людини і громадянина», «захист прав і свобод людини і громадянина», «захист» окремих прав людини можна знайти у статтях 7, 27, 32, 40, 42, 43, 46, 55, 92, 116 та інших Основного Закону. Наприклад, у ст. 3 проголошується, що «держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [4, с. 7].

Словосполучення «права і свободи гарантуються», «гарантується право людини» тощо використовуються у статтях 3, 22, 30, 32, 43, 46, 50, 53, 54, 57, 92, 102 та інших Основного Закону України. Наприклад, у ст. 8 Конституції констатується, що «норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [4, с. 8].

Також у тексті Конституції України вжиті такі словосполучення, як «охорона (прав людини)» (ст. 51) – «сім'я, дитинство і батьківство охороняються державою»; «створення умов для здійснення прав людини» (статті 43, 47) – «держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю» [4, с. 17]; «забезпечення прав людини» (статті 42, 53, 54) – «держава забезпечує доступність і безплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних навчальних закладах» [4, с. 19]. Ці та інші словосполучення характеризують, на наш погляд, ступінь доступності і захищеності прав людини і громадянина в українському суспільстві.

Таке різноманіття термінів, що визначають права людини та їх захист, і суттєві розбіжності думок у питанні їх тлумачення викликають певні труднощі. Тому чітке з'ясування їх сутнісних відмінностей, а також їх розмежування мають принципове значення для вирішення завдань нашого дослідження і сприятимуть обґрунтуванню деяких напрямів захисту прав людини в сучасному демократичному суспільстві.

З огляду на логіку дослідження доречно почати розгляд проблеми із висвітлення співвідношення категорій «захист прав людини» та «охорона прав людини». На сьогодні при вирішенні питання про співвідношення понять «захист» і «охорона» як у загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках можна виділити два принципово різних підходи.

Деякі автори поняття «правовий захист», «правова охорона» розглядають як синонімічні або такі, що замінюють один одного. Таке ототожнення цих понять у багатьох випадках є припустимим і виправданим.

Зокрема, відомий російський теоретик С. Алексєєв ставить знак рівності між захистом і охороною. Захист права він розглядає як державно-примусову діяльність, спрямовану на здійснення «відновних» завдань – на відновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку. Таким чином, на його думку, захист суб'єктивного права здійснюється державними органами в межах особливих охоронних правовідносин [5, с. 280, 193].

Використання цього підходу до вирішення питання про співвідношення розглядуваних понять багато в чому визначається тим, що чинне як російське, так і українське законодавство не проводить чіткого розмежування захисту й охорони: у багатьох випадках ці поняття за своїм змістом збігаються. Так, зокрема, у Конституції України, як уже відзначалося, використовуються словосполучення «захист прав людини» та «охорона прав людини», однак при цьому ніякого чіткого їх розмежування не проводиться.

Зауважимо, що в науковій літературі неодноразово робилися спроби розмежувати поняття «охорона прав» та «захист прав». При цьому пропонувалися різноманітні варіанти такого розмежування.

Наприклад, на думку російської дослідниці Б. Тихонової, охорона прав – це сукупність різних взаємопов'язаних заходів, які здійснюються органами державної влади і громадськими об'єднаннями та спрямовуються на попередження порушень прав людини або усунення перешкод, що не є правопорушеннями, на шляху реалізації прав і обов'язків особи. Під захистом же авторка розуміє примусовий щодо зобов'язаної особи законний спосіб відновлення порушеного права або самою уповноваженою особою, або компетентними органами [6, с. 11–15]. Отже, тут підставою для диференціації виступав момент правопорушення. До порушення прав діяли заходи охорони, після – заходи захисту. Гарантії відновлення порушеного права тут розглядаються через гарантії захисту в їх єдиному змістовому значенні. Ця позиція, на наш погляд, є спірною. Заходи захисту прав не можуть застосовуватися після порушення права, оскільки останнє потребує вже не захисту, а відновлення. Отож, можна сказати, що відновлення є елементом захисту. Механізм відновлення порушеного права є однією з форм захисту, але не захистом у цілому.

Інший російський правознавець І. Ледах уважає, що «захист прав і свобод людини і громадянина, виступаючи й конституційно-правовим, і міжнародно-правовим обов'язком сучасної держави, здійснюється за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів і процедурно-правових правил, прямо або

опосередковано призначених для цих цілей» [7, с. 328]. На нашу думку, відносити захист прав людини тільки до обов'язку держави є не зовсім вірним і певною мірою обмеженим вирішенням цього питання.

Зазначений недолік долає у своєму визначенні А. Стремоухов. Він стверджує, що захист прав людини «являє собою примусову правову (у тому числі організаційну, матеріально-правову, процесуальну тощо) діяльність органів державної влади і управління, правоохоронних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і державних службовців, а також громадян і не-громадян, яка здійснюється у законний спосіб з метою підтвердження або відновлення оскарженого чи порушеного права людини» [8, с. 31].

Таким чином, можна констатувати, що захист прав людини має багатовіневий характер і пов'язаний із природою самих прав людини, кожне з яких і є виявом збереження людиною своїх природних якостей та властивостей. Цим пояснюється особлива системотворча і регулятивна роль захисту прав людини стосовно прав людини в цілому і правових засобів їх реалізації. Саме тому «захист прав людини – це, по суті, головна мета будь-якої правової системи» [9, с. 435].

На наше переконання, поняття «охорона» з юридичної точки зору – це позитивний, статичний стан норм права, спрямованих безпосередньо на захист здійснення суб'єктивних прав і законних інтересів громадян від можливих порушень. При цьому охорона прав і інтересів громадян здійснюється поза конкретними правовідносинами, тоді як захист уже порушених прав завжди відбувається в межах конкретних деліктних правовідносин, виникнення яких небажане з точки зору інтересів як людини, так і держави.

Відзначимо також й інші відмінні риси охорони і захисту: а) якщо охорона прав здійснюється за допомогою як правових, так і неправових форм діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій, то захист – тільки через правові форми діяльності компетентних органів або уповноважених осіб; б) якщо засоби охорони права можуть бути розосереджені в правових та інших соціальних нормах, то захист права припускає наявність і дію конкретних засобів і способів, які встановлюються державою і закріплюються виключно в правових нормах.

Таким чином, можна констатувати, що захист існує тільки тоді, коли є якесь конкретне порушення, охорона ж, у свою чергу, існує й тоді, коли цього порушення немає. Це два різних за змістом поняття. Поняття «охорона» є більш ширшим за поняття «захист»: охороняється те, на основі чого здійснюється захист. Захист – це разова ситуація, викликана порушенням прав, що й вимагає активної протидії посяганням. До того ж охорона являє собою перманентно постійно триваючий потенційний захист, тобто це процес.

В умовах формування правової держави, коли право виступає вираженням волі всього народу, гарантії¹ (забезпечення) прав і свобод посідають провідне місце у системі заходів забезпечення прав.

Термін «забезпечення прав людини» зустрічається в юридичній літературі досить часто. Він розглядається у двох значеннях: по-перше, як діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян щодо здійснення своїх функцій, компетенцій, обов'язків із метою створення оптимальних умов для неухильного виконання правових приписів та правомірної реалізації прав і свобод; по-друге, як підсумок цієї діяльності, що виражається у фактичній реалізації правових приписів, прав і свобод громадян. Однак, на наш погляд, «забезпечення» можна аналізувати лише як процес або механізм, оскільки для результату є певне відповідне слово – «забезпеченість».

Російський правознавець І. Ростовщикова вважає, що забезпечення прав і свобод особи в широкому розумінні – це створення найбільш сприятливих умов для ефективної реалізації [10, с. 195]. На думку М. Вітрука, під забезпеченням прав і свобод розуміється система їх гарантування, тобто система загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, які гарантують їх правомірну реалізацію, а коли потрібно – й їх охорону [11, с. 195–196]. Однак, на наше переконання, дане визначення є не зовсім коректним у зв'язку з тим, що категорія «забезпечення» розглядається через забезпеченість. До того ж політичні, економічні, ідеологічні передумови та умови самі по собі не забезпечують реалізацію прав і свобод особи. Вони «стають власне гарантіями лише через юридичну форму, організаційні зусилля держави і суспільства», тобто забезпечення прав і свобод неможливе без наявності чітких організаційних і правових гарантій.

Висновки. Такі поняття, як «захист прав людини», «охорона прав людини» і «гарантія/забезпечення прав людини», діалектично взаємопов'язані. Вони є елементами один одного: не можна забезпечувати, не захищаючи і не охороняючи, так само як не можна охороняти, не захищаючи і не забезпечуючи. Однак у будь-якому разі основну роль відіграє сама людина, що активно реалізує своє невідчужуване право на захист.

Всеосяжним актом, який переводить права людини з доюрідичного стану в юридичний, є акт взаємного визнання і поваги державою особистості та особистістю – держави. Це зумовлене тим, що особистість і державна влада – взаємопов'язані явища. Державна влада безпосередньо впливає на становище особистості, стан її прав і свобод, а особистість бере участь у формуванні державної влади.

¹ Гарантувати (фр. *garantir*) – ручатися, забезпечувати, давати гарантію.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити такий нюанс. Визнання прав людини означає й реалізацію прагнення людини їх захисту. Дійсно, держава гарантує права і свободи громадян, оскільки, аби забезпечити державний захист прав і свобод людини і громадянина, Конституція України передбачає систему юридичних форм і засобів їх здійснення, нерозривно пов'язаних із певними економічними, політичними, соціальними, ідеологічними умовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Документ Копенгагенского совещания // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : Юристъ, 2001. – 718 с.
2. Конституция Российской Федерации и совершенствование юридических механизмов защиты прав человека : «круглый стол» // Государство и право. – 1994. – № 10. – С. 3–31.
3. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
4. Конституція України. – Х. : Право, 2012. – 63 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.
6. Тихонова Б. Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Б. Ю. Тихонова. – М., 1972. – 16 с.
7. Ледях И. А. Общая теория прав человека / И. А. Ледях ; отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА, 1996. – 520 с.
8. Стремоухов А. В. Правовая защита человека: Теоретический аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. В. Стремоухов. – СПб., 1996. – 46 с.
9. Калинина Т. М. К вопросу о законодательной дефиниции понятия «правозащитная система» / Т. М. Калинина // Законодательская техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – 823 с.
10. Ростовщиков И. В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: вопросы теории / И. В. Ростовщиков. – Саратов : Изд. Сарат. ун-та, 1988. – 117 с.
11. Витрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан / Н. В. Витрук // Конституционный статус личности в СССР. – М. : Мысль, 1980. – 346 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Данильян О. Г.

Рассмотрены сущность и содержание категорий «права человека», «защита прав человека», «охрана прав человека», «обеспечение прав человека», «гарантирование прав человека». Сделан вывод об их диалектической взаимосвязи. Обоснованы

некоторые направления усовершенствования защиты прав человека в современном обществе.

Ключевые слова: права человека, защита прав человека, охрана прав человека, обеспечение прав человека, гарантирование прав человека, правовое государство.

TEORETIKO-METHODOLOGICAL PROBLEMS OF DEFENCE OF HUMAN RIGHTS ARE IN MODERN SOCIETY

Danilyan O. G.

Essence and maintenance of categories of «human right», «defence of human rights», «guard of human rights», «providing of human rights», «guaranteeing of human rights is examined in the article». Drawn conclusion concerning their dialectical intercommunication. Some directions of perfection of defence of human rights are grounded in modern society.

Key words: human rights, defence of human rights, guard of human rights, providing of human rights, guaranteeing of human rights, legal state.

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

НООСФЕРНА КОНЦЕПЦІЯ В. ВЕРНАДСЬКОГО ЯК УМОВА ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Уперше в науковій думці проблему екологізації правотворчості розглянуто крізь призму можливості її реалізації у контексті ноосферної концепції В. Вернадського, що надає необхідний для здійснення цієї процедури світоглядно-методологічний апарат.

Ключові слова: ноосферна концепція, екологізація правотворчості, соціопринородна коеволуція, гармонізація суб'єкт-об'єктних правовідносин у екосфері.

Актуальність проблеми. Глобалізація екологічної кризи гостро поставила питання про спроможність людства адекватно збагнути перспективи свого руху шляхом техногенізації і запропонувати життєствержуючу альтернативу розвитку цивілізації. Досвіду екологічної перебудови життя в межах окремих країн і регіонів світу, набутого принаймні за останні півстоліття, забракло, аби докорінно змінити ставлення людства у глобальному масштабі до проблеми його взаємостосунків з природним довкіллям. Інерція застарілих парадигм правового мислення ще доволі міцно тримає його у своїх тенетах.

Це, на жаль, стосується й ситуації в Україні: незважаючи на прийняття доленосних рішень з цього приводу [1], вона принципово не змінюється [2].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Увага дослідників до проблеми екологізації правотворчості, так важливої для вирішення питання щодо створення практичних умов для досягнення бажаних змін у сфері екологізації правосвідомості, залишається недостатньою. В Україні на цьому шляху зроблено лише перші кроки завдяки зусиллям Т. Бургарт [3] та В. Захарової [4]. Ось чому *метою* наукової розвідки, що пропонується увазі читача, постало бажання визначити значення безцінного доробку В. Вернадського у вигляді ноосферної концепції як умову здійснення рішучих кроків шляхом екологізації вітчизняного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи внесок В. Вернадського у розвиток науки, мусимо сказати про значення його ноосферної концепції для зміни парадигми мислення громадян України, зокрема парадигми їх праворозуміння, як вкрай актуальної зараз, коли наш соціум практично підійшов до етапу вирішення завдань із зміцнення правової державності та посилення її екологічної безпеки [1] у контексті творчого переосмислення досвіду тих країн, де вони були з успіхом розв'язані [5, с. 500–518; 6].

Передусім слід зазначити, що цей видатний учений на порубіжжі XIX–XX ст. ще далі просунувся у справі розроблення того ідейного надбання, яке було створено і запропоновано його предтечами – класиками «руського космізму», що спиралися на спільну для них методологічну базу – цілісне знання і творчо використовували як інструмент його конструктивного освоєння логіку творчості життя, у тому числі логіку розбудови соціуму, який сповідує примат життєстверджуючої культури [7, с. 176].

Центральною проблемою творчості В. Вернадського було розроблення цілісного вчення про біосферу, живу речовину, що організує земну оболонку, та еволюцію біосфери у ноосферу, «в якій людський розум і діяльність наукової думки перетворюються на визначальний чинник розвитку, могутню силу, яку можна порівняти за своїм впливом на природу з геологічними процесами» [8, с. 130]. Ця логіко-методологічна проблема традиційними для його часу логічними та науковими засобами не могла бути розв'язаною.

До нетрадиційного розуміння шляхів розв'язання цієї глобальної проблеми вченого підштовхував кризовий характер епохи у розвитку біосфери, коли людина почала відігравати вирішальну роль в еволюції життя, зберігаючи ще той тип світогляду, який був адекватним тій добі, коли вона впливала на природу несуттєво і мала можливість компенсувати наслідки антропогенного навантаження на природне довкілля. Звідси виникла необхідність убезпечити людство та біосферу нашої планети від негативних побічних ефектів

науково-технічного прогресу¹ у вигляді засобів масового самознищення та «озброїти» сучасну йому людину довершеними інструментами її відтворення. Саме у цьому зв'язку він визначив і перспективу саморозвитку біосфери за допомогою поняття–концепції ноосфери.

Логіка творчості життя, яку використовував В. Вернадський для розв'язання цієї проблеми, дозволила йому здійснити творчий прорив у науковому знанні в площині логіко-методологічного прогнозування майбутнього. І це дало йому можливість вийти за межі тодішньої класичної парадигми науки, логіки, філософії – на рівень життєтворчості [10, с. 254]. Його не влаштували самообмеження раціоформальної логіки класичної науки – логіки «слів та понять», яка не давала можливості натуралісту зробити дещо нове, оскільки він мав справу з природним тілом, логічне обґрунтування щодо якого, навіть вірно зроблене, «завжди буде тільки першим наближенням до природного явища» [11, с. 198]. Ось чому основним змістом творчості В. Вернадського, власне, й стало обґрунтування логіки розбудови біосфери вже як ноосфери, регулювання якої здійснюється творчою особистістю, що перетворює себе в екоцілісну правосуб'єктну особистість.

Розроблену В. Вернадським систему логіки маємо у широкому сенсі зрозуміти як логіку саморозвитку біосфери, застосовуючи яку з позицій співтворчості з іншими живими істотами людина, вже як провідний суб'єкт творчого процесу, підноситься до якості універсального засобу конструктивного перетворення життя на нашій планеті, включаючи, власне, і перехід людства до екологізації правових основ свого життя з точки зору імперативного вдосконалення взаємостосунків із природним довкіллям, що його оточує і є джерелом його існування. У більш вузькому розумінні цю логіку також маємо визначити і як логіку екогармонійного розвитку людини, екогармонійного суб'єкт-суб'єктного спілкування між людьми з приводу дотримання імперативів екофільного ставлення до Природи. Уточнюючи, маємо представити її і як логіку творчості життя – гармонізації екокатастрофічних біосоціовідносин людиною як єдиною у природі правосуб'єктною істотою, що перетворює свою «другу» природу на соціум, який культивує творчість життя й тим самим забезпечує власний саморозвиток як екоцілісна, правова особистість.

У цьому сенсі логіка В. Вернадського, як і будь-яка логіка «руського космізму», не може бути зведеною до формальної логіки в її класичному розумінні, що виступає лише окремим її складником, який свідомо екогармонізує

¹ Як зазначає І. Бестужев-Лада, дослідження виявили безперспективність науково-технічного прогресу в його сучасних формах, тобто невідворотність і необхідність якісних змін у подальшому розвитку науки і техніки відповідно до змін соціально-економічного, екологічного, демографічного, соціально-культурного характеру [9, с. 592].

правова особистість, що, застосовуючи її у такий спосіб, самовдосконалюється. За своєю сутністю це синтезована логіка природної гармонізації процедур певної системи оперування поняттями, судженнями, умовиводами. Її докорінна відмінність від формальної (класичної) логіки, засади якої було закладено ще Аристотелем, полягає у тому, що операції з поняттями наповнюються нею живим змістом. Своїм ключовим символом-поняттям вона визначає людину, яка завжди ментально зорієнтована на те, аби забезпечити зв'язок з живою речовиною планети за принципом рівноцінного енерго-інформаційного обміну з нею, який передбачає дотримання об'єктивного закону природної коеволюції: не здійснювати надмірного вичерпування життєвих сил будь-якого природного об'єкта, забезпечуючи гарантоване відновлення природного різноманіття на рівні його вільного репродуктивного відтворення. Це і є інше визначення екоспілкування, в якому здійснюється гармонійне ототожнення людиною себе з біосферою, творимою нею, але за її законами та в її інтересах, що принципово збігаються з життєзабезпечуючими інтересами і потребами людства як її органічної частини. Саме такий тип екоспілкування, на думку В. Вернадського, зумовлений тим, що «у дійсності жоден живий організм у вільному стані на Землі не знаходиться», а всі організми міцно і неперервно зв'язані – харчуванням та диханням – з оточуючим їх матеріально-енергетичним середовищем: «поза його природними умовами вони існувати не можуть» [12].

Контурно визначаючи шляхи створення такої логіки гармонійного екоспілкування та здійснюючи перші найбільш важкі кроки у цьому напрямі, учений сподівався, що його справу підхоплять наступні генерації «руських космістів» – особистостей, які розбудують соціум, що культивує творчість життя. На порубіжжі ХХ–ХХІ ст. завдання формування такої генерації особистостей не вбачається практично нездійсненим і тим паче це рішення багато в чому опирається на концептуальні засади ноосферної теорії В. Вернадського.

Екстраполюючи імперативи цієї теорії В. Вернадського у контекст сучасної екософії права як пост(мета)некласичної парадигми праворозуміння, можемо уявити її як те методологічне знаряддя правотворчості, яке є єдино адекватним щодо забезпечення людиною своєї історичної ролі гармонізатора правовідносин в екосфері з метою досягнення так необхідного балансу всіх життєвих природних сил у процесі їх взаємодії. Крізь цю призму ми маємо поглянути на феномен права, аби з'ясувати його справжню сутність конструктивного чинника у забезпеченні органічної інтеграції складної сукупності всіх елементів соціоприродного гомеостазу: і суб'єктів права, і природних об'єктів, – і визначити місце у правовій сфері буття його екологічного складника.

З упевненістю можна стверджувати, що саме у такий спосіб, як зазначає А. Козловський [13, с. 9], коли виникає право як цілісний феномен, тобто коли людина усвідомлює необхідність визначеної форми поведінки, так само і екологічне право виникає тоді, коли усвідомлюється необхідність відповідної форми поведінки – екофільно орієнтованої, або екоправової, що передбачає реалізацію екоправових імперативів та настанов здорового глузду, з одного боку, а з другого – адекватних заборон на екофобну поведінку. Так виникає у свідомості суб'єкта права її особлива площина – екологічна правосвідомість. Вона набуває своєї матеріалізації як суспільна екологічна правосвідомість шляхом її відтворення у правотворчості, наслідком якої постає екологічне законодавство.

Закріплення у нормі закону зазначених імперативів і заборон матеріалізує їх через «освячену» законом форму правового буття людини – екоправові відносини. Такою є еволюція екологічного права, що починається від фундаментального рівня виникнення у правосвідомості суб'єкта права ідеї екологічного права, ідеалу соціоприродної коеволюції, у межах якої цей суб'єкт постає не тільки творінням Природи – біоістотою, цілком залежною від дії її законів, а набуває від неї право на життя, без наявності якого, власне, такий суб'єкт не може відбутися взагалі, тобто не тільки не може існувати як біоістота, а й як істота біосоціальна, здатна ідентифікувати себе правовою людиною, зокрема й правовою особистістю. У цьому вимірі свого буття суб'єкт права постає вже як первісний системоутворюючий елемент соціуму: як джерело моделювання і конструювання своєї «другої» природи – соціальної через створений ним інструментарій соціального моделювання і конструювання, яким є правотворчість. Від свого онтологічного початку вона за визначенням є екологічно орієнтованою правотворчістю, яка виходить з універсального екологічного уявлення первісної людини про свою підпорядкованість як істоти (мікрокосму) законам Природи (макрокосму), свою екологічну вкоріненість у просторі всезагального буття Природи, що за сутністю означає визнання нею первинності прав Природи відносно своїх прав як її творіння.

У цьому сенсі пізнання джерельних першопочатків феномену права починається з пізнання їх екологічної сутності, що виявляється глибинним ментальним підґрунтям для виникнення гуманізму як докорінної імперативної ознаки людини як свідомого творця соціуму та побудови життя на основі визначення у взаємостосунках з оточуючим природним середовищем і собі подібними як пріоритетних – екоправових імперативів, що становлять світоглядно-парадигмальний фундамент екоправової ментальності.

Саме такий підхід до пізнання граничних підстав права детермінується логікою життєтворчості, яка іманентно притаманна розвитку Природи, що

породжує людину як істоту з укоріненим інстинктом самозбереження, який по суті визначає її висхідну приреченість до налагодження стосунків не тільки із собі подібними істотами, сутність якої вдало позначається терміном «толерантність», а й з усім «природним спільноsvітом» (термін К. М. Маєр-Абіха [14, с. 8]). А це передбачає, як слушно зауважила В. Захарова, усвідомлення відповідальності за Природу і перед нею не тільки за те, що нами створено, а й через те, що сама вона створена не нами і подальші покоління мають рівне з нами право існувати в такому середовищі, що веде і до відповідальності задля збереження життя у природному спільноsvіті [15, с. 56]. Це означає лише те, що з необхідністю, підкореною об'єктивним законам соціо-природної коеволюції, правова людина, як і в цілому людство, яке слід уважати поєднанням правових особистостей, котрі репрезентують різні, але взаємодоповнюючі типи екоправової культури [16], пізнання граничних підстав екологічного права передбачає усвідомлення закономірності переходу від первісних форм його рефлексії – міфологічних та релігійних – до сучасних, інтегральних форм такої рефлексії, які ґрунтуються на застосуванні наукових методів, зокрема діатропіки [17]. У цьому сенсі сучасне екоправове пізнання, як і його «коліска» (джерело) та результат у вигляді екологічної правосвідомості, не можуть вже не засновуватися на живій метаформальній логіці правотворчості життя [18].

Для того, аби змальовані концепти з оновлених відчуттів, розширеної змістовно відповідальності і впевненого бачення як генеральної мети створення єдиного спільноsvіту скоріше стали спрямовувати поведінку громадян, сучасні екософи, зокрема К. М. Маєр-Абіх, убачають за необхідне ефективніше використовувати правові норми як регулятор відносин між людьми, який відповідно до розширення кола відповідальності розширюватиме і сферу свого регулювання. Продовжуючи на своєму рівні – рівні екологізації правотворчості – справу В. Вернадського, вони наголошують на важливості створення комплексу правових норм у першу чергу на рівні Основного Закону держави, які закріплювали б статус людини як частини цілісності, якою є Природа. Поступова ж екстраполяція таких настанов у процес державотворення дала б змогу піднятися від соціальної держави, яка відмовляється від експлуатації людини людиною, на вищий щабель – екологічної держави, в якій не сприймається вже надмірна експлуатація Природи людиною. Внесення положень про створення такої держави до Конституції може слугувати вагомим чинником прискорення розвитку суспільної правосвідомості в напрямі її тотальної екологізації. Треба зазначити, що в Німеччині, і багато в чому саме завдяки участі екософів, таких як В. Гьосле та К. М. Маєр-Абіх, у складі різноманітних експертних комісій при парламенті держави, настанова про

формування екологічної держави була закріплена на конституційному рівні в такому вигляді: «Реалізуючи в рамках конституційного ладу законодавчу владу та забезпечуючи здійснення виконавчої та судової влади згідно із законом і правом, держава, усвідомлюючи відповідальність перед майбутніми поколіннями, захищає природні засади життя» (ст. 20 «а») [19]. Саме завдяки внесенню цією статтею змін до Основного Закону та відповідно до цього й змін у розбудову всього правового життя в суспільстві Німеччина, нарівні із Скандинавськими країнами, вважається країною, яка на сьогодні більше за інші країни світу просунулася шляхом екологізації життя своїх громадян і є взірцем для них у цій справі [20].

На жаль, доводиться погодитися з висновками Т. Бургарт та В. Захарової, за якими наявна законодавча практика в нашій країні щодо регулювання правовідносин в екосфері є переважно антропоцентристською, яка приділяє увагу передусім забезпеченню захисту людства від своєї технократичної діяльності, наслідком якої виявляється техногенне забруднення природного середовища, а також захисту соціуму від наслідків природних катаклізмів [3; 4]. Вона, дійсно, виявляє передусім корпоративний інтерес тих законодавців, які ігнорують необхідність поєднання принципів верховенства права і рівноцінного для всіх суб'єктів та об'єктів екосфери права на життя з метою гармонізації їх правовідносин.

Висновки. Виходячи з того, що існування суб'єктів права забезпечується біосферою так само, як існування природних об'єктів, маємо визнати, що і саме право як засіб організації співжиття всіх елементів екосфери не може здійснювати регулятивну функцію без урахування законів соціоприродної коеволюції. А це означає, що екологічність як ознака права являє собою відповідність сутності ідеї права, яка втілюється в норму закону і просякує сферу його реалізації, загальним принципам співжиття людини і Природи. Тому сприйняття як універсальної правової цінності такої керівної домінанти, як принцип рівноцінності права на життя суб'єктів і об'єктів екосфери, дозволяє визначити її також фундаментальним критерієм правовідносин у цій сфері, що задає ціннісну правотворчу орієнтацію для законодавців і тим самим обумовлює дію механізму формування екологічної правосвідомості населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
2. Огляд стану адаптації законодавства України до *acquis communautaire* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurodocs.sdla.gov.ua/DocumentView/tabid/28/ctl/Edit/mid/27/ID/10006022/Lang/Default.aspx>.

3. Бургарт Т. І. Екоософські підстави реформування законодавства / Т. І. Бургарт // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 95. – С. 211–216.
4. Захарова В. О. Перспективи законодавчого забезпечення екоправового виховання в Україні / В. О. Захарова // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «ЮАУ», 2011. – Вип. 116. – С. 260–268.
5. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Д. Дайнен ; пер. з англ. М. Марченко. – К. : К. І. С., 2006. – 696 с.
6. Лозо В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза [Концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС] / В. И. Лозо. – Харьков : Право, 2008. – 368 с.
7. Шефель С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза: (Социально-философское исследование) : монография / С. В. Шефель. – М. : Соц.-гуманитар. знания, 2002. – 280 с.
8. Новый иллюстрированный энциклопедический словарь. – М. : Науч. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1999. – 912 с.
9. Энциклопедический социологический словарь / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : ИСПИ РАН, 1995. – 940 с.
10. Шефель С. В. Сотворение человека будущего: эконософские основания / С. В. Шефель, К. И. Шилин. – М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2003. – 328 с.
11. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
12. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Успехи современной биологии. – 1944. – № 18, вып. 2. – С. 113–120.
13. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
14. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільновітуту / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
15. Захарова В. О. Західна екоправова ментальна традиція / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 52–60. – (Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
16. Шефель С. В. Предметна сфера правової культури сучасного українського суспільства / С. В. Шефель, Т. І. Бургарт // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 3. – С. 104–117. – (Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
17. Шефель С. В. Екософія права як форма діатропічної методології / С. В. Шефель // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 63–70. – (Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
18. Шилин К. И. Живая метаформальная логика творчества / К. И. Шилин. – М. : Белье альвы, 2004. – 344 с. – (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 3).
19. Основной Закон ФРГ от 23 мая 1949 г. // Конституции государств Европейского Союза. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 181–234.
20. Zakharova V. Western European ecolegal discourse: the possibility of using in a transitional society / Vera Zakharova // European Applied Studies: modern approaches in scientific researches, 2nd International scientific conference. ORT Publishing. – Stuttgart, 2013.

НООСФЕРНАЯ КОНЦЕПЦИЯ В. ВЕРНАДСКОГО КАК УСЛОВИЕ ЭКОЛОГИЗАЦИИ ПРАВОВОТВОРЧЕСТВА

Шефель С. В.

Впервые в научной мысли проблема экологизации правотворчества рассмотрена сквозь призму возможности ее реализации в контексте ноосферной концепции В. Вернадского, которая предоставляет необходимый для осуществления этой процедуры мировоззренческо-методологический аппарат.

Ключевые слова: *ноосферная концепция, экологизация правотворчества, социо-природная коэволюция, гармонизация субъект-объектных правоотношений в экосфере.*

V. VERNADSKY'S NOOSPHERE CONCEPT AS CONDITION FOR ECOLOGIZATION OF LAWMAKING

Shefel S. V.

In the article for the first time in scientific thought problem of ecologization of lawmaking viewed through the prism of opportunity of implementation in the context of V. I. Vernadsky's noosphere concept. This concept provides the necessary ideological and methodological apparatus for realization of this procedure.

Key words: *noosphere concept, ecologization of lawmaking, socio-natural coevolution, harmonization of subject-object legal relationship in the ecosphere.*

УДК 17.02:340

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ МОРАЛІ І ПРАВА: АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано наукові дослідження щодо значення моральної і правової регуляції в суспільстві. Авторка намагається, звертаючись до витоків європейської та вітчизняної наукової традиції осмислення взаємозв'язку моралі і права, виявити основні причини їх гармонізації як вагомого чинника становлення демократичного і правового українського суспільства.

Ключові слова: *взаємозалежність моралі і права, плюралізм осмислення взаємодії моралі і права, соціальна регуляція.*

Актуальність проблеми зумовлена тим, що сучасне українське суспільство переживає складний етап розвитку: продовжуються демократичні перебудови, формуються ринкові стосунки, змінюється духовна сфера життя людей, відбуваються зміни в суспільній свідомості. Це спричинило необхідність переосмислення ролі соціальних регуляторів, перш за все моралі і права, які є головними засобами впорядкування людського співіснування.

Мораль і право корелюються. Отже, від їх ефективної взаємодії значною мірою залежать перспектива розбудови держави і суспільства на основі законності і правопорядку, рівень моральної і правової свідомості його членів.

Нині українське суспільство максимально політизовано і прагматизовано, унаслідок чого в суспільній свідомості наочно простежуються прямо протилежні явища: з одного боку – практично знецінився потенціал моральних норм як регулятора стосунків, а з другого – усе більше виявляє себе прагнення людей моральних цінностей, відновлення розмежування добра і зла. Триває болісний процес «переоцінювання цінностей», формування нових моральних ідеалів, які б відповідали сучасному рівню розвитку суспільних відносин. У таких реаліях постають питання з'ясування причин означених тенденцій та визначення шляхів їх подолання.

Дослідження складної проблеми взаємозалежності моралі і права безумовно є актуальним. Утім у суспільстві відсутнє адекватне розуміння того, що саме мораль і право у взаємозв'язку постають рушійною силою позитивних, демократичних змін. Авторка статті акцентує лише на одному аспекті взаємодії моралі і права – позитивному впливі цих феноменів один на одного, хоча термін «взаємозалежність» передбачає також їх протистояння та конфлікт. У дослідженій літературі підкреслюються спорідненість нормативно-регулятивної функції моралі і права, наявність спільних категорій, подібність характеристик та закономірностей розвитку.

З огляду на наведене *метою* статті є виявлення основних проблем взаємодії моралі і права як однопорядкових феноменів соціальної організації на основі спільності їх регулятивної функції в контексті сучасного розвитку українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. В історії філософської думки проблема взаємодії моралі і права не є новою, вона постійно потрапляла в коло наукового дослідження, про що свідчить філософська спадщина. Оцінювання моралі і права, їх регулятивної ролі в суспільстві певною мірою представлено в працях Сократа, К. Гельвеція, П. Гольбаха, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, І. Фіхте, І. Бенґама; вона ґрунтовно досліджувалася відомими правознавцями і філософами І. Ільїним, В. Соловйовим, М. Бердяєвим, Л. Петражицьким, П. Новгородцевим, Б. Кістяківським (їм належить визначення права як «мінімуму

моральності») та ін. Однак проблема взаємодії моралі і права залишається недостатньо опрацьованою з погляду на аналізування українських реалій сьогодення.

У традиційно-патріархальній філософській думці право розглядалось як частина етики, але в Новий час відбулося їх розмежування та усвідомлення як специфічних регуляторів людської поведінки [1, с. 98–99]. Основоположником нової європейської традиції осмислення питання взаємодії моралі і права є І. Кант, відомий як автор нетрадиційної, суворої і безкомпромісної етики: він створив систему моральних категорій, які відбивають заборони, норми та цінності моралі; сформулював головний моральний закон – «категоричний імператив»; обґрунтував автономію моралі тощо. Водночас філософ у деяких своїх працях («Про уявне право говорити неправду», «Антропологія з прагматичної точки зору», «Лекції з етики» та ін.) наполягав на взаємодоповненості моралі і права, їх тісній взаємодії. Кантівські філософсько-етичні «новації» дали можливість по-новому інтерпретувати зв'язок цих важливих регуляторів людського життя, продемонструвати їх єдність на основі принципової різниці між ними.

Відмежування права і моралі Кант пояснює в роботі «Критика практичного розуму», в якій указує межу між моральністю і легальністю людських вчинків: моральність базується на суб'єктивній повазі до морального закону як єдиної засади людського вчинку, легальність – на об'єктивному дотриманні вимог морального закону. Утім підґрунтям легального вчинку є не внутрішня повага до моралі, а дещо інше: прагнення щастя, користь, страх перед покаранням тощо. Це положення і є головним у розділенні сфери моралі і сфери права: право регулює лише сферу міжлюдських стосунків, не торкаючись внутрішнього духовного світу людини, її ставлення до самої себе.

Співвідношення між двома регуляторами практичного життя Кант продемонстрував таким чином: 1) право, яке відбите в юридичному законі, є встановленням нижчої межі моралі, морального закону, є мінімумом моральності, рівної для всього суспільства (обмеженого в часі і просторі); 2) право спрямоване на забезпечення виконання в суспільстві вимог моралі; 3) право передбачає прямий і непрямий примус, тоді як вимоги моралі передбачають вільне та усвідомлене виконання.

Ключем до розуміння взаємозв'язку моралі і права є поняття «свобода». Людина схильна до необмеженої свободи, що призводить до постійного протистояння між окремими членами суспільства, до певного розладу в ньому. Кант зазначає, що єдиною будовою, здатною загальмувати свавілля, є право. За Кантом, право обмежує свободу заради її ж утвердження та збереження [2, с. 28]; воно породжується вимогою індивідуальної свободи і суспільного доб-

роботу та порядку, які за своєю сутністю є моральними. Кантівський категоричний імператив моральності: «вчиняй відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час міг побажати, аби вона стала всезагальним законом» – має чітку правову спрямованість, оскільки правова організація суспільства реально сприяє втіленню у сферу практичних відносин категоричного імперативу [3, с. 483]. Право, як і мораль, базується на понятті «свобода», отже, воно має спиратися на категоричний імператив права: «загальний правовий закон говорить: вчиняй ззовні так, аби свободне виявлення своєї волі могло бути поєднане із свободою кожного, як це вимагає всезагальний закон» [4, с. 140].

Ідеї взаємозалежності та взаємодоповнюваності моралі і права Кант узяв за основу вчення про державу, поглядів на право як право особистості, а також принципу первинності моралі і права щодо політики.

Право у вченні Канта, безумовно, має моральне обґрунтування, пов'язане з мораллю, однак не розчиняється в ній. Моральні вимоги утверджуються через право і в такий спосіб надають йому духовної значущості. Проте, перебуваючи у тісному зв'язку з мораллю, право, за Кантом, виокремлюється як самостійна автономна реальність. Філософ категорично обстоює принцип пріоритету права, абсолютної юридичної законності.

Кант у своїх працях постійно звертається до питання співвідношення моралі і права. Саму специфіку моралі він виявляє шляхом відокремлення її від права: право стосується лише вчинків, мораль – переконань; законність – дій, етика – якими ці дії повинні бути. Така відокремленість насправді є поєднанням моралі і права через те, що відображає суперечливість людини, її поведінки в суспільстві. Кант зазначає зовнішні основи людської поведінки, якими є юридичні закони і які реалізуються примусово, а також внутрішні спонукання, які впливають із усвідомлення свого морального обов'язку і є моральними законами.

Моральний закон є неодмінним примусом, який пов'язаний із вольовою діяльністю людини. Кант розділяє волю, яка має суто природну основу і залежить від чуттєвого спонукання, і свободу волі, яка не залежить від чуттєвої природи людини і спрямовується тільки розумом. Моральність людини визначається відповідністю її дій свободній волі або практичній свободі. Моральний примус реалізується через категоричний імператив – діяти згідно з моральним обов'язком, який набуває сенсу за умови свободної волі. У кантівській етиці закон розуміється як закон своєї власної волі, яка могла б стати і волею інших; у ній чітко визначено зв'язок між моральним обов'язком і свободою людини: Я повинен, отже, Я можу. Моральний закон в етиці Канта – це самопримус згідно з уявленням про свій обов'язок, значить, це суто внутрішнє законодавство людини.

Звичайну відповідність дії людини вимогам моралі, яка не вмотивована повагою до морального закону і добровільним дотриманням морального обов'язку як найвищої цінності, Кант називає легальністю. Для моралі принципово важливим є мотив як безумовне виконання морального обов'язку із поваги до морального закону. Саме мотиви поведінки, істинність яких виявити складно, а іноді й неможливо, є прямим зіткненням моралі і права, морального і юридичного законів.

Людина живе у світі, в якому існує певне законодавство, уособлене державою і владою, і з цим стикається людина, яка володіє автономією волі. Отже, людина як автономна моральна особистість повинна встановлювати моральні закони та їх реалізовувати, однак у реальному житті вона зустрічається з уже існуючими юридичними законами. Примус завжди передбачається у разі виконання законів, але моральні закони постають як самопримус, а правовий – як зовнішній примус, що обмежує автономію волі. Як писав Кант, відмова від внутрішніх переконань – справа, не гідна людини, але в окремих випадках цього вимагає обов'язок підданого [5, с. 350], тобто встановлені владою юридичні закони. Таким чином, автономія волі, абсолютна цінність морального закону, які Кант так докладно розробляв в етичних працях, практично не враховуються в його правовій теорії.

Обґрунтовуючи вчення про правову державу, Кант намагається узгодити суперечність між автономією волі і примусом держави: кожний відмовляється від своєї зовнішньої свободи, аби знову й одразу ж прийняти цю свободу як член певної спільноти. Фактично розділяються сфери дії законів: юридичний має своїм об'єктом лише зовнішній бік вчинків і до його виконання не домішується етичне; моральний закон – стосується внутрішніх переконань і є виявом власного та усвідомленого вибору морального обов'язку.

Розв'язуючи проблему поєднання моралі і права, Кант стверджував, що вчинок буде правильним, якщо свобода кожного збагатиться із свободою кожного відповідно до всезагального закону. Етика встановлює формальні правила «належного» (без урахування конкретних обставин життя і можливостей людини). Отже, діяти відповідно до чинних у суспільстві юридичних законів, підкорення чинній владі – одна із моральних вимог.

Таким чином, одним із головних висновків кантівського осмислення взаємодії моралі і права є їх принципове розділення, а також їх укоріненість у практичному розумі. Кант доводить, що мораль і право є взаємодоповнюючими і взаємозумовлюючими, встановлюють взаємний попит один до одного: мораль вимагає правової регуляції, а право – моральної [1, с. 188]. Незважаючи на деякі суперечливі моменти аргументації, філософ підкреслював надзвичайну важливість питання взаємодії моралі і права.

Аналогічний підхід до осмислення права на основі його співвідношення з мораллю ми знаходимо в досліджах І. Бентама, І. Фіхте, Гегеля, А. Шопенгауера, С. Соловйова, І. Ільїна, Б. Кістяківського, П. Новгородцева, Л. Петражицького, Е. Гартмана та ін. Так, у філософії Фіхте право розглядається як попередня, завчасна, надзвичайно необхідна стадія морального існування, потреба в якій відпадає із приходом повного панування морального закону. Глибоку зацікавленість питанням взаємодії моралі і права демонструють праці Гегеля: на його думку, мораль і право поєднуються в моральності – сфері практичної реалізації моральних норм та принципів, і не можуть відокремлено один від одного впливати на суспільні стосунки.

Намагання зблизити мораль і право, обґрунтувати моральну природу права міститься в працях відомого російського філософа В. Соловйова, для якого питання співвідношення моралі і права є одним із найважливіших у практичній філософії. Визнаючи відмінності моралі і права, він формулює право як примусову реалізацію мінімального добра і вважає, що без права моральні вимоги важко втілити в реальному житті. Близькість права до моралі Соловйов обґрунтовує на основі невизнання відокремленого існування позитивного і природного права. Традицію не розділяти позитивне і природне право продовжив інший російський філософ І. Ільїн, на основі чого й виводив такі висновки: між моральними і правовими нормами обов'язково існує тісний зв'язок, норми природного права абсолютно узгоджуються з нормами моралі і в такий спосіб право й набуває моральної цінності. Єдність моралі і права як гарантія ефективності моральних вимог і принципів утверджується в працях Л. Петражицького. П. Новгородцев розглядав право в контексті моральної оцінки і вважав, що без моральної підтримки право перетворюється на мертву букву закону і втрачає своє життєве значення.

Утім період другої половини XIX–XX ст. ознаменований становленням і пануванням позитивізму, зокрема юридичного, який приваблює чіткістю формулювань і положень про право, стверджує незалежність і автономність правознавства (перш за все від філософії). У межах позитивістського підходу акцентуються владний аспект права, ставлення до нього як до репресивного інструменту. Право необхідно розуміти виключно як «позитивне право», а правова норма постає фундаментальною нормою соціальної реальності і відносно неї інші соціальні норми виконують другорядну роль. Головне, аби норма права (закон) відповідала формальному критерію – норма повинна виходити від повноважного органу чи особи. Формально коректний закон, установлений законодавцем, не може бути несправедливим, отже, є обов'язковим для виконання і морально індиферентним.

Позитивістське тлумачення права як суто формального явища відривало його від моралі, робило ціннісно нейтральним, ототожнювало із чинним

у суспільстві законодавством, не припускало ніякої моральної оцінки прийнятого законодавцем закону.

Спроба викрити догматизм позитивістських поглядів була зроблена відомим вітчизняним науковцем Б. Кістяківським, який відстоював етичну інтерпретацію права: етична природа права виявляється через втілені в ньому ідеї свободи та справедливості. Істинна сутність права має етичну основу, незважаючи на те що окремі чинні закони не відповідають моральним вимогам. На його думку, право є цементуючою основою буття суспільства, суворий правовий порядок необхідний суспільству для реалізації моральних цілей, а підкорення і виконання чинних у суспільстві норм є моральним покликанням людини. Кістяківський вважав для себе головним завданням прийти до цілісного знання про право через синтезування моралі і права, через дослідження права як багатогранного культурного феномену. Неприйняття догматичного методу юридичного позитивізму в осягненні сутності права, прихильність до методологічного плюралізму сприяли утвердженню в поглядах Кістяківського інтегративного підходу до осмислення проблеми взаємодії моралі і права. Його звернення до етичного інтерпретування права повністю відповідало традиціям вітчизняної філософсько-етичної думки.

У вітчизняній науці радянської доби ця проблема активно досліджувалась (напр.: Гурвич Г. С. Нравственность и право / Г. С. Гурвич. – М., 1924; Карева М. П. Право и нравственность в социалистическом обществе / М. П. Карева. – М., 1951; Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений / Е. А. Якуба. – Харьков, 1970; Лукашева Е. А. Право, мораль, личность / Е. А. Лукашева. – М., 1986), але з позицій нормативізму і згідно з ідеологічними стереотипами, принципами класовості та партійності. Монопольне панування нормативізму унеможливлювало природничонауковий тип осмислення проблеми морального підґрунтя правової регуляції суспільного життя.

Прагнення відокремити право від моралі спостерігалось і в наукових дослідях другої половини ХХ ст., хоча прихильники позитивістського вчення в цей час уже припускають факт впливу моралі на розвиток права. Зокрема, Г. Л. А. Харт намагався знайти компроміс між підходами юридичного позитивізму та натуралізму в їх осмисленні взаємодії моралі і права.

Подальше осмислення проблеми взаємодії моралі і права в ХХ ст. відбувалося в межах сформованих підходів до розуміння права: природничонауковий, нормативний та багатоаспектний (інтегративний). У кожному із них присутній моральний вимір права, але природничонауковий наполегливо наголошував на існуванні суттєвих зв'язків між правом і мораллю. Плюралізм у праворозумінні зумовлює наявність різних підходів до осягнення взаємодії моралі і права.

Навіть короткий історичний екскурс дозволяє усвідомити глибину, складність і надзвичайну важливість названої проблеми, визнати її як таку, що розв'язується тільки на стику етики, філософії права і теорії права. Важко знайти таку значущу та водночас таку складну проблему, як з'ясування моральної складової права в усіх його виявах.

Вивчення історії питання та світового досвіду розвитку дало змогу виявити таку закономірність: питання зв'язку моралі і права актуалізуються в перехідні періоди історичного розвитку, зверненість до моральних основ права зростає в часи поглиблення демократизації суспільного життя, розбудови правової держави, що й відбувається нині в Україні. Отже, для сучасного українського суспільства актуальним є осягнення взаємодії моралі і права, проте цей процес ускладнюється загостренням протистояння юридичного позитивізму та природничонаукового підходу до розуміння проблеми. Демократизація українського суспільства, формування правової держави, розбудова громадянського суспільства вимагають не тільки проведення відповідних реформ, а й зміни стереотипів мислення, світогляду, уявлень про вищі цінності людства.

Сучасному українському суспільству необхідне становлення гуманістичної та антропоцентричної правової доктрини, формування нового правового мислення, яке має ґрунтуватися на гуманістичних цінностях, відмові від репресивного та механістичного мислення, що перестало відповідати реаліям сьогодення і гальмує поступ. Притаманний нашому суспільству нормативістсько-легістський підхід єдиною умовою реалізації гуманістичних принципів визнає встановлення правового порядку, водночас ігнорує моральні моменти у розумінні права. Нормативістсько-позитивістський підхід до проблеми взаємозв'язку, взаємозалежності моралі і права по суті утверджує державоцентризм і не сприяє реалізації принципу людиноцентризму.

У сучасній науковій літературі здебільшого звертаються до історико-правового, соціально-філософського аспектів проблеми зв'язку моралі і права: увага приділяється відмінностям між мораллю і правом, їх протиставленню і дуже мало акцентується питання їх спорідненості та виявлення спільних рис. У правознавстві, як правило, поширений прикладний підхід до взаємодії моралі і права, зокрема, значна увага приділяється аналізуванню чинного законодавства з погляду моральності. Праці таких учених, як Ю. Агешин, С. Алексєєв, Р. Апресян, Л. Батієв, В. Бачинин, В. Букресєв, В. Графський, А. Гусєйнов, О. Лукашова, С. Максимов, І. Римська, А. Семітко, С. Сливка, Е. Соловійов, І. Хрімлі та ін., демонструють різноаспектність та багатогранність співвідношення моралі і права.

Дослідження цієї проблеми постає як актуальний напрям сучасної теоретичної і прикладної етики. Проте сьогодні практично відсутні монографічні

праці, присвячені етичному аналізуванню проблеми взаємодії та взаємодоповненості моралі і права в сучасному українському суспільстві, що не сприяє всебічному її осмисленню згідно із запитами соціокультурної нормативної системи українського суспільства.

Дискусія між прихильниками тлумачення права з вузьконормативних позицій і прибічниками більш «широкого» його тлумачення призвела до виникнення інтегративної концепції розуміння права. Ми стоїмо на позиції, згідно з якою природничонауковий підхід найбільш повно обґрунтовує необхідність відповідності права моральним настановам. У сучасній українській науковій думці поширюється тенденція до відходу від розуміння права виключно як результату волевиявлення законодавця, що зумовлено суспільно-політичними змінами в українському суспільстві, а також намітилися нові підходи до осмислення природного права, що стає підставою для нового бачення характеру взаємодії моралі і права. Здійснене аналізування значного обсягу наукового доробку, перш за все фундаментальних філософсько-етичних праць, дозволило авторці зробити певні узагальнення.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства нагальним завданням стає аналізування феномену моралі, що зумовлено багатьма причинами. Глобалізаційні процеси у світі вимагають досягнення базового консенсусу щодо моральних цінностей, спрямовують людство до випрацювання універсальної моралі як одного із визначальних чинників подальшого розвитку світової спільноти. У контексті змін духовного життя, що відбуваються в усьому світі в руслі гуманізації і демократизації, переосмислюються основні моральні цінності і принципи, а також їх вплив на всі сфери життя, у тому числі на право.

Українське суспільство для розв'язання гострих соціальних проблем повинно спиратися на моральні принципи, оскільки мораль сприяє регулюванню і вдосконаленню суспільних відносин, вирішенню суспільних конфліктів. Незважаючи на низький рівень моральності, відсутність загальновизнаної системи моральних цінностей, ефективне оздоровлення і гармонізація суспільства можливі тільки за умов дотримання моральних настанов.

Українське суспільство являє собою розвинену правову систему, в якій проголошені і конституційно закріплені права і свободи людини, проте фактом залишається низький рівень правової культури, що і стає підставою для оцінювання права як етичного явища. Сучасний погляд на право визнає його цінністю, явищем реальної дійсності, єдністю суб'єктивного і об'єктивного, духовного і практичного. Взаємодія моралі і права сприяє безпосередньому розумінню необхідності збільшення моральної складової свідомості людини в її правостосунках з іншими членами суспільства. Послідовність реформ

українського суспільства, у тому числі правових, вимагає посилення моральної складової суспільної свідомості, визнання значущості оптимального поєднання моралі і права для поступу суспільства. Рівень моральності українського суспільства залежить від повноти дотримання правових норм і соціальної спрямованості моральних норм та принципів.

Вплив моралі на право сприяє зміцненню суспільного порядку і підвищує його якісні характеристики. Мораль через внутрішнє осмислення обов'язку спонукає до відповідних дій і відповідальності особи за свої вчинки та наміри і в такий спосіб коректує правову поведінку, засуджуючи протиправні дії. Правові норми, у свою чергу, виконують функцію захисту моральних норм через законодавчо закріплені санкції, підтримують домінуючу в суспільстві мораль, утверджуючи справедливість. Таким чином, фактично існує взаємопідтримка моралі і права: право укорінює мораль в суспільстві, водночас під впливом морального чинника розширюється моральна основа права, зростає його авторитет, посилюється його роль як соціального регулятора суспільних відносин.

Вплив моралі на право (і це можна історично простежити) визначає вдосконалення права і наближення його до ідеалу, пропонуючи нові завдання і цілі для законодавчої діяльності. Правотворчу діяльність сьогодні необхідно розглядати не тільки як технічний, а й як соціальний процес, адже її однобічне розуміння призводить до того, що чинні закони не завжди відповідають моральним критеріям.

Взаємозалежність моралі і права визначається не тільки моральними засадами законодавства, а також моральними вимогами, які висуваються до осіб, що здійснюють правотворчу і правозастосовну діяльність. Недостатньо ухвалити правильні, «моральні» закони, необхідно забезпечити їх правильну реалізацію, отже, зростає значення моральної культури правозастосовця. До засобів підвищення моральної культури правника можна віднести: 1) прийняття нових і вдосконалення чинних професійних етичних кодексів; 2) суттєвий перегляд навчальних програм з підготовки майбутніх правників з огляду на їх спрямованість на формування морально-юридичного світогляду на основі таких базових моральних цінностей, як честь, гідність, совість, свобода, рівність, справедливість, повага до людини тощо.

Аналізування правознавчих, філософсько-правових, філософсько-етичних досліджень щодо осмислення проблеми взаємодії моралі і права дозволяє зробити такі **висновки**. Осмислення проблеми взаємодії та взаємозалежності моралі і права постає як завдання багатоаспектне і міждисциплінарне, вирішення якого вбачається можливим лише спільними зусиллями етики, філософії права і правознавства. Перебудови в українському суспільстві вимагають зростання ролі і значення права, що уможливиться через зміцнення його

морального фундаменту. Спроба відірвати право від моралі або обмежено тлумачити їх взаємозалежність обов'язково призводить до неефективності функціонування всього соціального організму. Для сучасного українського суспільства це означає гальмування реформаційних процесів. Тільки через визнання ціннісного аспекту буття права можна повно і якісно виявити взаємозалежність моральної і правової регуляції суспільного життя. Нагальною необхідністю для сучасного етапу розвитку українського суспільства є не просто визнання взаємозалежності моралі і права, а й утворення єдиної морально-правової системи розв'язання всіх соціальних проблем. Посилення взаємозв'язку моралі і права як позитивного взаємного впливу, однонаправленості їх дій постає сьогодні вагомим чинником підвищення ефективності соціальної регуляції громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кушаков Ю. Філософія права І. Канта і сучасність / Ю. Кушаков // Філософ. думка. – 2005. – № 1.
2. Кант И. Об изначальном зле в человеческой природе / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М., 1965. – Т. 4, ч. 2.
3. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М., 1965. – Т. 4, ч. 1.
4. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М., 1965. – Т. 4, ч. 2.
5. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизики, могущей возникнуть в смысле науки / И. Кант. – М., 1993.
6. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое / Б. А. Кистяковский // Вопр. философии. – 1990. – № 6. – С. 141–159.
7. Соловьев Э. Ю. Кант И.: взаимодействие морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М., 1992.
8. Туманов А. А. О способе обоснования Кантом своеобразия права и правовой свободы / А. А. Туманов // Вестн. МГТУ. – 2006. – Т. 9, № 1. – С. 569–572.
9. Прибыткова Е. «Минимальное содержание естественного права» (Проект сближения юснатурализма и юридического позитивизма Герберта Л. А. Харта) / Е. Прибыткова // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 236–239.
10. Чикалова Е. С. Взаимодействие морали и права: социально-философский анализ / Е. С. Чикалова // Наука. Религия. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 185–192.

ВЗАИМОЗАВИСИМОСТЬ МОРАЛИ И ПРАВА: АКТУАЛЬНОСТЬ ПРОБЛЕМЫ

Стасевская О. А.

Проанализированы основные научные исследования, посвященные изучению проблемы взаимосвязи морали и права. Автором предпринята попытка, обращаясь

к истокам европейской и отечественной традиции осмысления заявленной проблемы, выявить основные причины гармонизации морали и права как важного фактора становления демократического и правового украинского общества.

Ключевые слова: *взаимодействие морали и права, плюрализм осмысления взаимодействия морали и права, социальная регуляция.*

INTERDEPENDENCE OF MORALITY AND LAW: ACTUALITY OF PROBLEM

Stasevska O. A.

The analysis of scientific researches, devoted the study of problem of intercommunication of morality and law is given in the article. An author is undertake an attempt, speaking to the sources of European and domestic tradition of comprehension of problem, to expose principal reasons of harmonization of morality and law as an important factor of democratization and legal Ukrainian society.

Key words: *co-operation of moral and law, pluralism of comprehension is co-operation of morality and law, social adjusting.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 324:321.74

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

МАНІПУЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНИХ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розглянуто найбільш поширені маніпулятивні технології, які використовуються в сучасному виборчому процесі України та Росії. Зроблено висновок про те, що для вкорінення соціальних міфів технологія маніпулювання передбачає використання великого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість та підсвідомість людей.

Ключові слова: виборчі технології, маніпуляція, Україна, Росія, електоральний процес, масова свідомість.

Актуальність проблеми. Проведення парламентських виборів 2012 р. в Україні актуалізувало проблему впливу на електоральну культуру маніпулятивних технологій, спрямованих на забезпечення необхідного для того чи іншого сегмента політичної еліти результату – перемоги своїх політичних сил та кандидатів. У цьому контексті розгляд маніпулятивного потенціалу сучасних виборчих технологій є своєчасним та актуальним завданням для вітчизняної політичної науки з огляду на її соціально значущі функції.

У цій статті автор ставив за **мету** зробити свій посильний внесок у справу систематизації наукового знання про основні маніпулятивні технології, що їх використовують політичні технологи та політичні діячі для досягнення успіху у виборчих перегонах на пострадянському просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виборчий процес нині досліджується багатьма науковцями. Вони розглядають його з різних позицій. Аналізування здійснюється здебільшого з позицій організації виборчих кампаній (Дж. Наполітан, А. Максимов, О. Румянцев, З. Зотова та ін.) і застосування та оптимізації виборчих технологій (О. Ковлер, Г. Почепцов, І. Душин, О. Сисун, Б. Ложкін та ін.).

У західних джерелах (праці Е. Семпсона, М. Спілмена, Р. Фішера) здебільшого звертаються до шляхів побудови позитивного іміджу. У розробках вітчизняних науковців (В. Житенєва, І. Машенка) переважають дослідження політичної агітації і критика медійного бізнесу. Останнім часом, щоправда, розробки проблем політичної реклами породжують нові публікації, в яких ця тема висвітлюється глибоко і різнобічно. У цих публікаціях зачіпаються проблеми побудови позитивного іміджу, політичної антиреклами, стратегії виборчих кампаній та маніпулювання масовою свідомістю. Показовими в цьому плані є праці Г. Почепцова. У них подаються в основному розробки проблеми побудови іміджу політичного лідера, стратегії і тактики виборчих кампаній, політичної реклами та антиреклами. Антиреклама є ваговою складовою політичної і, зокрема, виборчої боротьби, адже, за словами Г. Почепцова, кожна виборча кампанія тільки тоді добра, коли має гідного супротивника [1, с. 35].

У працях наведених та інших фахівців бракує аналізу, спрямованого на пошук відповіді на запитання: «Яким чином маніпулятивні технології впливають на виборчий процес у пострадянських країнах – Росії та Україні?».

Серед основних завдань цієї статті – заповнити цю прогалину та розглянути, яким чином маніпулятивні технології впливали на електоральні кампанії в Росії та Україні.

Виклад основного матеріалу. Політична реклама має певну складність для наукових розробок через свій інтенсивний характер: її метою є досягнення цілком конкретних результатів у стислі строки. Політична реклама є також максимально вільною в плані форми і змісту. Через це насичена нею політична комунікація знаходиться в особливих умовах.

Виборчі технології є найбільш ефективними шляхами вирішення завдань, що існують у сучасному світі. Тому звернення до них є невідворотним, бо всі політики намагаються розв'язувати поставлені проблеми найвдалішим способом. Додамо до цього досить агресивну форму впливу, яка зазвичай практикується під час виборів. Не менш важливим є й креативний аспект подібних повідомлень, аби вони могли ввійти в масову свідомість і закріпитися в ній.

Особливі умови спілкування в такому ключі потребують вивчення подібного роду дискурсу як такого, що функціонує за своїми власними законами. Роль і значення впливу політичної реклами досліджуються вже протягом тривалого часу.

Дослідження проблеми, пов'язаної з політичними цінностями, є досить актуальним, оскільки цілком очевидно, що цінності справляють значний вплив на політичний процес, виступають інтегративною основою для малої і великої соціальної групи, нації в цілому. Поняття «цінність» у цьому ключі змальовує особливу реальність, що не виводиться безпосередньо з потреб людей.

У політиці людські потреби являють у структурі мотивації актуальний життєвий світ людини, вони динамічні, змінюючись відповідно до стану життєвих відносин суб'єкта. Політичні цінності представляють внутрішній світ людини. Вони відбивають не стільки динамічні аспекти індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти політичного досвіду, що засвоюється індивідом. Цінність має особливий статус. «Наділяючи певний об'єкт статусом цінності, – зазначає Д. Місюров, – людина нібито суб'єктивує його, визнає за ним право на власний голос» [2, с. 17].

Надіндивідуальний характер політичних цінностей виражає таке поняття, як «політична традиція». Серцевина політичної традиції – найбільш стійкі і «живучі» політичні цінності, що передаються з покоління в покоління. Сила традицій дуже велика, бо, вочевидь, цінності, що стали традицією, володіють умами людей на рівні несвідомого. За виразом К. Г. Юнга, це колективне несвідоме. Але це не заперечує існування свідомих переконань чи уявлень суб'єкта про цінне власне для нього, що виражене в понятті «ціннісна орієнтація». Зазначена категорія належить до тих аспектів орієнтації діяча, які пов'язують його з дотриманням певних норм, стандартів, критеріїв вибору.

Специфічною рисою сучасних пострадянських суспільств є деактуалізація цінностей, коли цінності дійсного часу не витримують конкуренції з цінностями «світлого минулого». Дані соціологічного опитування, проведеного Санкт-Петербурзьким НДІ, свідчать про те, що до 60 % респондентів розцінюють пріоритети і ціннісні настанови радянської доби як кращі порівняно із сучасними. Так само і «класичні» риси радянської людини зразка 50–70-х рр. XX ст. у громадській думці помітно виражають порівняно з портретом «сучасника» [3, с. 31]. Цим і користуються активно політики лівого спрямування, обіцяючи повернути радянське минуле.

Під політичними цінностями розуміються не тільки ідеали, а й чітко змальовані норми, узаконені установлення, яких слід дотримуватися. При всій своїй значущості політичні цінності не можуть бути пізнаними безпосередньо. Вираженням політичних ідеалів і цінностей із різним ступенем адекватності слугують зафіксовані в політичній сфері життя предметні втілення – політичні символи.

Політичний символізм – невід'ємна частина ідеології, політики, культури. Під політичною символікою здебільшого розуміються символи, що існують і використовуються в політиці. Докладне визначення цього поняття дає енциклопедичний словник «Політологія»: «Політична символіка – це сукупність виразних засобів, що надають політичному життю, політичній дії, різним формам матеріальної політики явний, особливо очевидний або, навпаки, прихований сенс» [4, с. 70]. Існують декілька класифікацій політичної символіки,

проте доречно було б навести лише ті її різновиди, які найчастіше використовуються в політичній рекламі та антирекламі зокрема:

1) наглядно-агітаційна символіка (засоби наглядної агітації, що стосуються політичної реклами: гасла, плакати мітингуючих, передвиборчі листівки, опудали і прапори, портрети і карикатури тощо);

2) політико-музична символіка (гімни, революційні і народні пісні). Наприклад, в Україні на виборах 2010, 2012 рр. активно використовувалися популярні в радянський час пісні у роликах «лівих» партій і вони ж – як в Україні, так і в Росії – для супроводу кадрів зі «злочинами комунізму» як можливими наслідками «червоного реваншу»;

3) люди – політичні символи (історичні політичні лідери: Ленін, Сталін, Лінкольн, Гітлер; легендарні герої: Ілля Муромець, Робін Гуд чи навіть вигадані: дядько Сем, Петрович).

Згадаймо, як у своїй останній президентській кампанії Путін активно включав проти Зюганова жупел концтаборів, розстрілів, порожніх полиць у магазинах, пов'язуючи їх із комунізмом. Хоча, суворо логічно, Зюганов мав до цього таке ж відношення, як і сам Путін. Але емоційно вдалося ввімкнути необхідні типи «картинок», які зрослися саме з постаттю Зюганова. Утворився, словами нейролінгвістичних психологів (так у політичну боротьбу долучається й НЛП), «якір», що пов'язував появу Зюганова з певним типом інформації. Собі ж Путін забрав «картинку» реформ, прогресу, створивши поділ світу на два класи: реформістів та антиреформістів. Зюганов у результаті опинився в ролі представника менш прогресивної частини людства. А, як відомо, кожен прагне відчувати себе поряд із кращими, з переможцями. Так, зіставлення «червоного кандидата», наприклад, зі Сталінін викличе здебільшого негативну реакцію, але може мати й протилежний наслідок – за умов існування у переважній більшості суспільства очікувань «твердої руки» і жорсткого порядку;

4) умовно-графічні символи (усіякі зірки, хрести, леви – істотна складова політичної символіки. Їх можна зустріти в поєднанні з іншими символами). Наприклад, неповороткий російський ведмідь у замальовках західних ЗМІ; використання символічної бджілки українською партією ПРП, зображення серпа і молота КПУ чи сонця на Сході у партії «Вперед, Україно!»;

5) політична мова (різноманітні мовні звороти, що використовуються в політичній сфері, зокрема звертання: «панове», «товариші» чи «пановетовариші» – з іронією);

6) політична мода (особливості висловлювання чи поведінки, характерні для прихильників певної політичної ідеології чи окремого політичного діяча

часто використовуються у карикатурах, пародіях, сатиричних програмах, таких як, наприклад, «Кукли» на каналі НТВ, мультсеріал про український політикум «Великі перегони» на каналі «1+1», мультиплекційні ролики Зеленої партії у 2012 р. тощо);

7) символи місця і часу (звороти, такі як «сталінська епоха», «радянські часи» тощо – як із позитивним, так і з негативним відтінком). Особливість політичної символіки полягає у тому, що її символи не належать до якоїсь однієї категорії. Вони не є лише природними (хоча подібні види наявні – «ленінські місця» наприклад) і не є лише образними за присутності іконічних моментів – у портретах, листівках тощо [4, с. 72–73].

Засвоєння особистістю політичної символіки відбувається поступово – від найпростіших іконічних моментів до більш складної політичної мови. Цим також уміло користуються політичні технологи для «ідеологічного оброблення» мас.

Найбільшу небезпеку для розвитку демократичної культури становить політичне маніпулювання.

Основою будь-якого маніпулювання масовою свідомістю є соціальний міф – поширення ідей, які сприймаються переважно на віру, без будь-якого критичного осмислення. У кожному суспільстві наявні міфи, які активно підтримуються правлячими колами, зокрема, за допомогою ЗМІ. Так, у комуністичній системі існували такі міфи:

- 1) про приватну власність як джерело зла;
- 2) про обов'язковий крах капіталізму і перемогу комунізму;
- 3) про провідну роль робітничого класу і комуністичної партії;
- 4) про марксизм як єдино вірне вчення.

З крахом комуністичної системи почали формуватися *нові соціальні міфи*:

- 1) про капіталізм як «світле майбутнє»;
- 2) про обов'язкові жертви в перехідний період;
- 3) про правлячі кола і номенклатуру як уособлення демократів та реформаторів.

Навіть США, які так пишаються тим, що в їх суспільстві, мовляв, немає ідеології, мають і підтримують свої соціальні міфи, визначені Г. Шиллером:

- 1) про індивідуальну свободу і особистий вибір громадян;
- 2) про нейтралітет основних політичних інститутів: Конгресу, судів, ЗМІ тощо;
- 3) про незмінно егоїстичну природу людини та її схильність до споживачтва;
- 4) про відсутність у суспільстві соціальних конфліктів, експлуатації та гноблення;

5) про плюралізм ЗМІ, які насправді контролюються великими рекламодавцями та урядом [5, с. 37].

Для вкорінення соціальних міфів технологія маніпулювання передбачає використання багатющого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. До них належать пряме підтасування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення брехні і наклепу, а також більш тонкі, рафіновані засоби: напівправа (коли з метою забезпечити довіру аудиторії об'єктивно і докладно висвітлюються конкретні, малозначущі факти й одночасно замовчуються більш важливі або ж подається загальнохибна інтерпретація подій), навішування ярликів (для компрометації і відторгнення слухачами осіб чи ідей їм без доказів навішуються ярлики «фашиста», «імперіаліста» чи «червоного»). Наприклад, опоненти ВО «Свобода» на виборах 2012 р. в Україні активно намагалися приклеїти цій партії ярлик «напівфашистів», що навряд чи відповідає дійсності, незважаючи на певний радикалізм деяких гасел цієї політичної сили. Ще один приклад симуляції масової демократії – витіснення апеляції до суспільної свідомості за допомогою маніпуляцій експертів із рейтингами. Рейтинги на основі вибіркового опитування, коли респондент обирає між варіантами суджень самого експерта, – це лише модель реальної думки мас, яку експерти нібито «оживляють». І подібність моделі стає політично дієвою як чинник політичних рішень. З другого боку, на останніх виборах 2012 р. в Україні спостерігалось намагання деяких політичних сил організувати контргру проти соціологів. Ідеться про судові позови лідера партії «Вперед, Україно!» Н. Королевської проти соціологічних фірм, які «занизили» рейтинг цієї політичної сили. Емпіричний досвід, а саме – результати виборів у 1,5 % голосів за «зоряний список» «впередістів» підтвердили правоту соціологів.

Наведемо деякі методи маніпулятивних технологій.

Метод фрагментації полягає в поданні інформації єдиним потоком, так, щоб певну тенденцію вловити було б досить складно, а для масового споживача практично неможливо. Максимальним вираженням методу фрагментації слугує прийом «білий шум» – зниження сприйняття фактів поданням такої кількості новин, коли стає неможливим здійснити їх сортування. «Шум» може створюватися великою кількістю різноманітних коментарів, протиречивих суджень, які не спираються на точні і перевірені факти. «Шум» може створюватись і через оснащення фактів складними теоретичними викладками, «заумними» коментарями. Один з аспектів сучасної культури (у тому числі інформаційної) полягає «у твердженні, що всі проблеми економічного, політичного, морально-го характеру є надзвичайно складними і через це середній людині їх просто не зрозуміти... Проблеми... подаються як дещо надзвичайно серйозне і складне

лише для того, аби переконати людей, що в них може розібратися лише “спеціаліст”... це відбиває в людей бажання намагатися вникнути в суть проблеми без сторонньої допомоги, розібратися в ній і допомогти розібратися іншим. Людина просто відучається мислити самостійно» [5, с. 121]. У результаті в людини, з одного боку, формується цинічне ставлення до писаного чи ефірного слова, а з другого – наївна довіра до всього, що висловлено з достатнім апломбом. Цим досить часто користуються маніпулятори від політики, подаючи у повідомленнях думку «незалежних компетентних експертів».

Метод створення фактів полягає у поєднанні дійсних фактів та правдоподібних фактів, що відбулися, дійсних неправдоподібних фактів, що відбулися, і вигаданих правдоподібних фактів. Як тільки сумніви аудиторії з приводу фактів другої категорії будуть розвіяні, вона, без сумнівів, повірить фактам третьої категорії.

Метод історичних аналогій ефективний, по-перше, інтелектуальністю (пропагандист апелює до ерудованості аудиторії: «ви ж пам’ятаєте...»); по-друге, тим, що в історії можна віднайти майже будь-який необхідний приклад. Цей метод також немалим чином допомагає в конструюванні метафор, які програмують об’єкт впливу.

Метод «закидання багном» полягає в підборі таких епітетів і такої термінології, що дають предмету розмови суворо негативну етичну оцінку. Цей метод причисляють до найбільш грубих, але він досить часто використовується в політичній боротьбі.

Метод семантичного маніпулювання. Сутність його полягає в прискіпливому відборі слів, які викликають або позитивні, або негативні асоціації і в такий спосіб впливають на сприйняття інформації («наша» людина – розвідник, «їхня» – шпигун; ми – визволителі, вони – окупанти; ми – борці за незалежність, вони – бойовики; у нас – війська, у них – незаконні збройні бандформування).

Використання дезінформації. Вчасне використання спотвореної інформації про політичні факти чи події іноді має великий ефект. У момент ухвалення якогось важливого рішення і коли впливає правда – мета дезінформації буде вже досягнута. Спростування дезінформації на психологічну настанову, що вже склалася, як правило, не впливає. Наприклад, дуже ефективною виявилася технологія звернення від імені свого опонента кандидатом від Партії регіонів із закликом голосувати за нього з причини сняття своєї кандидатури в одному з округів Черкаської області на виборах 2012 р. Виборців просто ввели в оману і здобули перевагу над конкурентом.

Для кожного інформаційного жанру поряд із загальними прийомами маніпулювання існують і спеціальні засоби. Так, для формування у глядачів відрозливого ставлення до небажаних політиків (у Росії, наприклад, це зде-

більшого комуністи) ТБ використовує непривабливі ракурси їх показу або відповідним чином монтує відзняті кадри.

Найбільш якісні пропагандистські повідомлення апелюють до несвідомого, вони спрямовані на маніпуляцію страхами і бажаннями. Водночас повідомлення апелює до підсвідомості приховано, подаючи свідомості безпечно нейтральну інформацію, створюючи, за висловом Бодрійяра, «алібі для свідомості» [6, с. 47].

На пропагандиста працює також природний механізм психологічного захисту людини, який запобігає інформаційному перевантаженню, блокуючи неприсмне, чуже, незрозуміле. Проте в обхід заблокованої свідомості повідомлення потрапляють до підсвідомого і продовжують визначати поведінку. В умовах інформаційного перевантаження (а це на сьогодні норма) захисний механізм спрацьовує навіть щодо важливих повідомлень, які за інших умов були б сприйняті критично: коли діє захисний механізм, аналітичний апарат відключається [7, с. 43]. Вправно складене повідомлення, сприйняте у стані «напіввідключення», потрапляє безпосередньо до підсвідомого і в ідеальному для пропагандиста варіанті стає керівництвом до дії. При цьому люди переконані, що думки і дії – їх власні.

Пропагандисти досягають такого ефекту, використовуючи, наприклад, культурні табу. Табуїтована інформація блокується захисним механізмом від свідомого сприйняття, але фіксується на тілесному рівні. У нашому суспільстві табу пов'язані насамперед із сексуальною сферою. Тому такою ефективною є сексуальна символіка в пропагандистських повідомленнях. Захисний механізм блокує свідомість від сприйняття сексуального символу, але підсвідомо ми все ж сприймаємо його. Підсвідоме враження від повідомлення асоціюється з пропагованим продуктом або ідеєю, і, коли об'єкт пропаганди стає одним із варіантів вибору, людина обере його, при цьому вибір буде сприйнято як власний.

Як стверджує американський дослідник Ян Ке, у повідомленнях, розрахованих на жіночу аудиторію, використовуються атрибути жіночої сексуальності, які є для жінок потужними табу. Наприклад, бляшанка з дієтичною пепсі-колою, яку споживають переважно жінки, розмальована бульбашками і кубіками льоду так, що можна розгледіти досить очевидне зображення жіночих грудей. Відповідно повідомлення, орієнтовані на чоловіків, насичені атрибутами чоловічої сексуальності [7, с. 45].

Емоційно забарвлена, репресована інформація залишається в пам'яті надовго, можливо, на все життя.

Підвищеною схильністю до сугестії характеризуються межові стани свідомості. Ефективними засобами створення таких станів є звук та світло певних частот. На ефекті їх наслідування електромагнітними хвилями мозку базується

вплив на мозок через звук. Відомо, що в гіпнотичному стані людина найефективніше піддається сугестії, а гіпнотичний стан може бути нав'язаний музикою певної частоти. Цим зумовлені популярність розміщення реклами на концертах, залучення музикантів до передвиборчих кампаній. Під час передвиборчих марафонів у Росії 2012 р. та в Україні 2010 р. такі техніки також спробували застосувати. Проте часто кандидати діяли за старою схемою: спочатку виходили кандидати, проводились урочисті збори, а потім був концерт – так, наприклад, відбувався тур кандидатів із співаками «Червоної рути». У результаті передвиборчі програми не викликали нічого, крім роздратування аудиторії. Поза увагою іміджмейкерів залишилося те, що спочатку треба створити змінений стан свідомості, а потім «запустити» повідомлення. Коли ж відбувалася «розкрутка» дострокових виборів 2007 р., цю техніку було вже опановано. Між музичними номерами раз по раз лунали заклики ведучих «Скажемо виборам “так”!». До речі, ритм самої музики якраз підпадав під визначення «гіпнотичний».

Побудова іміджу політичного суперника є однією з найпоширеніших маніпулятивних технологій. «Походження нині забезпечується рекламою». Реклама створює образ товару. Саме ці образи й обертаються на сучасних ринках. Фізичний об'єкт реклами перестає бути визначальним. Рекламується не річ, а образ (привабливості, респектабельності, упевненості).

Подібно до комерційної реклами реклама політична також має на меті як найефективніший «продаж свого товару» – політичних ідей чи діячів, використовує ті самі методи: рекламу в громадському транспорті, рекламні плакати, листівки, direct-mail тощо. Однак на відміну від реклами комерційної політична реклама часто містить неприсмну критику опонента. За твердженням деяких фахівців, подібний метод справляє більш ефективний вплив на виборців, ніж позитивна реклама.

Подібний перекоп у негативний бік є характерним не тільки для виборчої кампанії. Тоталітарні країни, наприклад, закладають імідж ворога в основу своєї ідеології. Це вигідне тло, оскільки наявність «гідного» ворога дозволяє зцементувати націю навколо єдиного лідера, робить можливим невиконання тих чи інших обіцянок, породжує героїчні пориви, без яких немислима тоталітарна ідеологія. Усі вияви героїзму радянського періоду нашої історії були тією чи іншою мірою виправдані існуванням ворога. Досить згадати Павку Морозова, який «порушує закони біологічні заради законів соціальних» [1, с. 175]. Тоталітарна держава має могутній потенціал ворожого поля, що дозволяє робити ворогом держави представників будь-яких соціальних груп. Сталін міг оголосити троцькістом чи шкідником будь-кого, а громадська реакція на цей «ярлик» була однозначною і чітко випрацьованою в минулому.

Найефективнішим засобом політичної пропаганди й антитехнологій у сучасному світі стало телебачення (ТБ). Воно дозволяє монтувати картинку, яка впли-

ває на свідомість і емоції. Живе слово і зоровий образ наділені більшою силою емоційного впливу, який нерідко може перебивати раціональну аргументацію. ТБ світлом і кольором екрана підносить або скидає з п'єдесталу. Професор Нью-Гемпширського університету Д. Мейровіц на сторінках журналу «TV-guide» зазначає: «Великий телевізійний план політичного діяча рідко справляє позитивне враження. Не можна не помітити зморщок на обличчі, коли вони заповнюють собою весь екран» [5, с. 234]. Так, на російському телебаченні, чим більше Путін та Медведєв з'являлися на екрані, тим менше глядачі вірили, що це потрібно. Наслідки всім відомі – так звана «снігова революція» у 2012 р.

Висновки. У постіндустріальному суспільстві влада інформації стає вирішальною в управлінні суспільством, оскільки переважна більшість громадян сприймає навколишній світ через і за допомогою ЗМІ. Таким чином, ЗМІ сьогодні перетворилися на один із найважливіших суспільних інститутів.

Для вкорінення соціальних міфів технологія маніпулювання передбачає використання багатющого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість та підсвідомість людей.

Управління і політика розійшлися. Відбулася диференціація функцій деполітизованих професійних управлінців і так званих публічних політиків, тобто тих, хто буквально займається політикою, працює на неї. Влада багато в чому стає функцією образу. Як наслідок симулюється реальність інституту масової демократії, який і покликаний гарантувати суверенітет і безпеку. У ході виборів більше не відбувається зміна чиновників-експертів, які здійснюють рутинну роботу з управління в «коридорах влади». Змінюються носії іміджу – публічні політики. Отже, владу в суспільстві часто-густо здобуває не той, хто розуміється на суспільних проблемах і може запропонувати ефективні шляхи їх розв'язання, а той, хто зумів «продати» себе найбільшій кількості виборців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Почепцов Г. Как становятся президентами: избирательные технологии XX века / Г. Почепцов. – Киев : Знання, 1999. – 380 с.
2. Мисюров Д. А. Политическая символика: структура и функции / Д. А. Мисюров // Вестн. МГУ. Сер. 12, Полит. науки. – 1999. – № 1. – С. 16–23.
3. Сикевич З. «Образ» прошлого и настоящего в символическом сознании россиян / З. Сикевич // Социол. исслед. – 1999. – № 1. – С. 30–38.
4. Политология : энцикл. слов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 378 с.
5. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 736 с.
6. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1995. – 237 с.
7. Заярна О. Як переконати масову аудиторію: психологічні чинники ефективності пропаганди / О. Заярна // Нова політика. – 1999. – № 1. – С. 41–47.

МАНИПУЛЯЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОВРЕМЕННЫХ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Полищук И. А.

Рассмотрены наиболее распространенные манипулятивные технологии, которые используются в современном избирательном процессе Украины и России. Сделан вывод о том, что для укоренения социальных мифов технология манипулирования предполагает использование большого арсенала конкретных методов воздействия на сознание и подсознание людей.

Ключевые слова: избирательные технологии, манипуляция, Украина, Россия, электоральный процесс, массовое сознание.

MANIPULATIVE POTENTIAL OF MODERN ELECTORAL TECHNOLOGIES

Polishchuk I. O.

The article discusses the most common manipulative techniques used in modern electoral process in Ukraine and Russia. It is concluded that the root social myths manipulation technology involves the use of a large arsenal of specific methods to influence the consciousness and subconsciousness of people.

Key words: election technologies, manipulation, Ukraine, Russia, the electoral process, the mass consciousness.

УДК 321:3.085(477)

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЗАПОБІГАННЯ ДЕСТРУКТИВНОСТІ ВЛАДИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Присвячено проблемі політичної відповідальності українського політикуму в сучасних умовах розвитку суспільства. Здійснено спробу з'ясувати, яким чином виявляється політична відповідальність державних органів та посадових осіб за реалізацію владних повноважень, і знайти шляхи дієвості інституту політичної відповідальності в Україні.

Ключові слова: політична відповідальність, механізм реалізації політичної відповідальності, інститут політичної відповідальності, деструктивність влади.

Актуальність проблеми. Проблема політичної відповідальності час від часу постає в центрі суспільної уваги. На нинішньому етапі політичного процесу для українського соціуму особливо наочним є брак відповідальності державних органів та посадових осіб за випадки неналежного здійснення ними владних повноважень, вибір засобів політичної діяльності та ухвалення і проведення в життя політичних рішень, наслідки реалізації яких не відповідають демократичному державному правлінню, негативно впливають на взаємодію між державою та громадянським суспільством, ще більше ускладнюють накопичені в соціумі проблеми, порушують права і свободи людини і громадянина, призводять до нестабільності, безладів у суспільстві, погрожують дієздатності самої держави. Усе це зумовлює необхідність поглибленого дослідження політичної відповідальності як чинника запобігання деструктивності влади, з'ясування особливостей, форм та засобів реалізації політичної відповідальності в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що вітчизняні та зарубіжні політологи головну увагу у своїх працях приділяють аналізуванню політичної відповідальності вищих органів державної влади (А. Коваленко, Л. Кривенко, О. Мельник, М. Онішук, Н. Скоблик та ін.) [1], партійної еліти (М. Головатий, В. Мельниченко, В. Мишин, М. Пірен, І. Черленяк та ін.) [2] та політичних лідерів (І. Гладуняк, С. Грабовська, К. де Ландшир, Ю. Мідлхоф, О. Траверсе та ін.) [3] як необхідної складової демократичного державного правління, взаємовідносин народу і влади, громадянського суспільства та держави.

У спеціальній літературі немає однозначного розуміння сутності, особливостей та відмінностей політичної відповідальності від інших видів відповідальності, чіткого визначення механізмів забезпечення політичної відповідальності влади та засобів запобігання її безвідповідальності. Деякі фахівці відстоюють думку про те, що політична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, оскільки це явище породжене соціальними відносинами та є результатом взаємозалежності між людьми в суспільстві, що базується не на нормативно-правових актах, а на соціальних, моральних, політичних, ідеологічних правилах (догмах) [4].

У теорії права є визнанням, що людина має бути притягнена до відповідальності за те, що вона вчинила сама, добровільно, умисно, і за те, що передбачила результат своїх дій. Деякі науковці пропонують своєрідний симбіоз конституційно-правової та політичної відповідальності, тобто по суті отожднюють юридичну і політичну відповідальність [5, с. 61], наполягаючи на тому, що політична відповідальність є передусім конституційно-правовою відпо-

відальністю, оскільки політичні відносини в суспільстві регулюються нормами конституційного права, що містяться в конституції як основному законі держави та в інших джерелах конституційного права – законах, актах глави держави та уряду, органу судового конституційного контролю, органів місцевого самоврядування тощо [6]. Інші вчені, переважно правознавці (Л. Лобянська, О. Скакун, О. Фрицький, Т. Шон), не погоджуються з тим, що «діяння, яке спричинило певний збиток інтересам держави або громадської організації, але не порушило конкретну правову норму, не може розглядатися як проступок, а отже, бути підставою юридичної відповідальності» [7, с. 25]. Більш того, особа навіть не завжди зможе усвідомити «неправильність» власного діяння, оскільки про «протиправність» не йдеться. А тому може вчасно не зреагувати власною відставкою або на «неприпустиму» політику вищого керівництва, або ж на «несприятливий збіг обставин», що мало нагадує характеристику юридичної відповідальності і застосовується в її контексті скоріше «за звичаєм» [8, с. 27], ніж за сутністю.

Проте далеко не всі відносини в суспільстві опосередковуються правом. Більш того, практика правозастосування довела, що юридичні норми, істотно впливаючи на політичне життя суспільства, неспроможні замінити політику. Під впливом низки чинників можливі ситуації, коли люди та їх об'єднання у своїй діяльності не керуються юридичними нормами. Так, у державному управлінні відповідальність керівників органів виконавчої влади є органічно пов'язаною із реалізацією моральної відповідальності, тобто відповідальності влади за реалізацію своїх повноважень на основі вимог моралі, справедливості [9, с. 180], що є закономірним, оскільки дії посадовця з будь-якої ланки владної вертикалі повинні мати моральну основу і визначатися значною мірою моральними принципами, бо мораль і політика як тісно пов'язані між собою явища не можуть діяти ізольовано, не порушуючи цілісності один одного. Але моральна норма не забезпечується державним примусом із усіма важливими наслідками, що впливають звідси. Моральна відповідальність не вносить змін у майнове, правове і політичне становище посадових осіб, яким вона адресується, не закріплює свою негативну оцінку яким-небудь реальним покаранням, хоча морально-етичний осуд часто непомітний, але психологічно відчутний винною особою [10, с. 20–27].

У сучасних умовах розвитку суспільства чільне місце у системі відповідальності за здійснення державної влади посідає *політична відповідальність* як відповідальність за виконання прийнятих на себе зобов'язань, обіцянок і програм, за належну реалізацію тих владних повноважень, які ті чи інші структури отримали від народу як єдиного джерела влади [9, с. 179]. Відсторонення від влади тих осіб, хто неналежним чином здійснює свої публічні

функції, є мірою політичної відповідальності, сфера якої охоплює всі дії (бездіяльність), пов'язані з використанням влади, боротьбою за її завоювання та утримання. Але сьогодні в Україні чи не єдиним дієвим інструментом політичної відповідальності виступають вибори, що вкрай недостатньо для розвитку українського суспільства в умовах функціонування демократичної політичної системи.

Водночас проблема політичної відповідальності як чинника запобігання деструктивності влади залишається поза увагою дослідників. Тому необхідність розширення наукових підходів до зазначеної проблематики є безперечною, що й визначає *мету* цієї статті. Об'єктом дослідження постає політична відповідальність як чинник запобігання деструктивності влади.

Виклад основного матеріалу. Сучасне українське суспільство потребує від політичному реальної відповідальності за створення соціально-правової, демократичної, національної держави, що відповідає всім потребам людини, забезпеченню її духовних та матеріальних запитів. Але загальний низький рівень виконавської дисципліни і відсутність чіткого механізму реалізації відповідальності, більше ніж недостатня ресурсна забезпеченість спричинили малоефективне здійснення прийнятих в Україні законів, загальнодержавних і регіональних програм та проектів. У цьому не останню роль відіграє більше декларативний, ніж реальний характер відповідальності в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

У розвинених демократичних країнах підзвітність суб'єктів політичної влади суспільству є одним з аспектів відповідальності влади за реалізацію повноважень та обов'язків щодо відтворення волі народу в діяльності органів державної влади, усіх її гілок: законодавчої, виконавчої, судової. При цьому йдеться про діяльність будь-якого органу державної влади, включаючи інститут Президента – глави держави.

В Україні ще не було випадків, коли представників владних структур притягували до відповідальності і надалі не допускали до вищих державних посад за невиконання проголошених ними цілей, програм, зобов'язань і обіцянок або за порушення клятви, присяги, конституційних принципів і норм, статуту політичної організації, тому що відповідальності без заздальгідь передбаченого покарання бути не може. Згідно з Конституцією України (1996 р.) влада в нашій країні влаштована таким чином, що ні Президент, ні Уряд, ні Парламент, ні народні депутати всіх рівнів реально ні перед ким не несуть відповідальності за свої справи та рішення. Хіба що можливість проведення процедури імпичменту Президента України за державну зраду або тяжкий злочин, яка встановлена Конституцією в ст. 111 [11, с. 32], передбачає таку складну процедуру висунення обвинувачення і суду, що практично зведена до нуля. В українському законодавстві немає критеріїв, за якими можна ви-

значити ефективність чи неефективність політика або чиновника, відсутня відповідна система винагород і покарань за такими критеріями; не прописані чіткі норми, які регламентують порядок ініціювання, погодження та ухвалення будь-яких рішень певними органами влади з відповідною фіксацією позиції кожної окремої людини з кожного питання.

Якби поняття «політична відповідальність» було закріплено на законодавчому рівні, був налагоджений механізм зворотного зв'язку політичних лідерів та функціонерів з електоратом, а громадяни знали, що у разі, коли протягом одного або двох років проведення тієї чи іншої політики відбуваються істотні погіршення, немає чітких тенденцій до поліпшення, повинна бути передбачена процедура зміни або коректування курсу, відсторонення від владних повноважень його ідеологів і виконавців політики, то виборці приділяли б значно більше уваги передвиборчим програмам партій і це змушувало б політичну еліту бути відповідальною за все, що вона говорить та робить.

На практиці відповідальність суб'єктів політичної влади, не будучи підкріпленою відповідною законодавчою базою, утілюється в основному поза рамками «правового поля». Тому високопосадовці у своїй більшості нехтують одним із політичних принципів – відповідальність влади перед народом за наслідки своїх дій, час від часу ухвалюючи рішення для задоволення приватних інтересів окремих суб'єктів, іноді всупереч інтересам суспільства або певних соціальних груп. Це стає потужним чинником імовірної дестабілізації владних відносин у державі, насамперед механізмів державного управління, а в деяких випадках спричиняє певний збиток інтересам держави, громадянському суспільству та населенню країни. Такі обставини тільки ускладнюють творення демократичної держави, викликають сумніви стосовно послідовності і прогнозованості нашої внутрішньої і зовнішньої політики, що призводить до падіння довіри народу до політико-владної еліти, незадоволення своїм життям та подіями, що відбуваються в країні, а отже, і до падіння морально-етичних норм у суспільстві в цілому.

За даними численних соціологічних досліджень, проведених напередодні парламентських виборів восени 2012 р., песимізм у тісному зв'язку із стійкою недовірою людей до влади переважав над оптимізмом. 58 % жителів України висловили незадоволення своїм життям [12], 75 % – економічною ситуацією в Україні, 63 % – політичною ситуацією, 51 % – культурною ситуацією, 43 % – політикою України на міжнародній арені [13], а 57,6 % взагалі оцінили все, що відбувається в країні, як «неправильний розвиток подій» [12]. Це і деградація теперішньої Верховної Ради, блокування роботи парламенту країни в різний спосіб, бійки та образи одне одному, голосування чужими картками і поширення такого ганебного явища, як «кнопкодавство» під командою «диригента» – одного з депутатів «Партії регіонів», сумісники і по-

рушення регламенту задля швидкого ухвалення законів, і просто відверте зловживання всіма інститутами влади своїми повноваженнями. Вони то перевищують їх, як-от Конституційний Суд, скасовуючи політреформу, то демонструють бездіяльність, як-от Центрвиборчком, відмовляючись призначати вибори відповідно до Конституції, чинної на момент ухвалення рішення, то без широкого обговорення з українським народом, проведення громадських слухань та інших процедур приймають купу жорстких законів про пенсійну, трудову і житлову реформи [14], що викликало хвилю соціальних протестів по всій країні. При такій безвідповідальності до перетворень суспільства змогла реалізуватися лише стратегія сліпого копіювання того, що є в інших країнах, але не завжди кращого і корисного для України та українського народу. Така стратегія невідворотно привела до багаторічного депресивного і кримінального стану країни і фактичної втрати незалежності у виборі соціально-економічної політики держави.

Розв'язання комплексу проблем, які є реальними на сучасному етапі розвитку українського суспільства, вимагає від політиків усіх рівнів глибоко продуманих, новаторських ідей, що дають імпульс реальній та ефективній відповідальній дії. Відповідальність за сьогодення і майбутнє досягається лише через поєднання особистої думки представника політичної влади (депутата парламенту чи урядовця, лідера партії чи керівника певного органу державної влади) з народною, його індивідуального інтересу і дії з інтересами і діями суспільства. Проте українців не влаштовує те, як Президент і Уряд, інші інститути влади розв'язують найважливіші проблеми в країні, у тому числі економічні, боротьби з корупцією, свавіллям чиновників та міліції, злочинністю, порушенням конституційних прав, серед яких права на гідний рівень життя, справедливе судочинство та ін.

Деструктивна політика української влади, її безвідповідальність призвели до того, що в 2012 р. 72 % населення висловило невпевненість у власному майбутньому, а 51 % українців не очікує, що і в 2013 р. в їхньому житті відбудуться позитивні зміни та станеться поліпшення [13]. З кожним роком зменшується кількість громадян, які сподіваються на покращення побуту та праці: з 40 % у 2005 р. до 13 % – на початку 2013 р. За даними Держкомстату, майже 61 % українців отримують заробітну плату менше 3 тис. грн на місяць, і це при постійному зростанні цін та знеціненні гривні! У той же час кількість українських мільонерів у минулому році збільшилася на 754 людини. У 2012 р. доходи в розмірі понад 1 млн грн задекларувала 2 тис. 291 особа. Отже, зростають розшарування суспільства та соціальна нерівність. Тому українці панічно бояться повторення економічної кризи 2008–2009 рр., масових звільнень та безробіття, економічного занепаду країни, деградації населення, проведення владою непопулярних соціальних реформ і ще більшого її свавілля [15]. Складна

економічна ситуація в державі, відсутність стабільності, затримка виплат зарплат, низький рівень медичного обслуговування, щорічне зменшення населення майже на 200 тис. осіб, правова незахищеність тощо примушують багатьох наших громадян шукати кращого життя за кордоном. Молоді люди до 30–40 років масово покидають Україну, а це переважно висококласні фахівці з відмінним знанням іноземних мов. Якщо цей процес не припинити, то, за думкою фахівців, уже через покоління Україна втратить «колір нації» [16].

Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства незмінним залишається ставлення більшості громадян до влади в усіх її іпостасях незалежно від партійного забарвлення як до безвідповідальної, брехливої, руйнівної. Масова недовіра, посилення делегітимації існуючого режиму та основних інститутів української влади впродовж двох десятиріч років, що спричинені безвідповідальністю влади за результати її діяльності, набули стійкого, хронічного характеру. А це вже сигнал з боку суспільства до влади на потенційну можливість настання несприятливих політичних наслідків за такі порушення, тобто запровадження політичних санкцій.

Механізм реалізації політичної відповідальності, який має легітимні підвалини, може передбачати парламентські та інші «системні» заходи, як-от вибори та інші політичні санкції, які можуть мати своїм наслідком позбавлення суб'єкта політики владних повноважень або унеможливлення набуття ним цих повноважень; вираження вотуму недовіри уряду або главі держави, відставка посадовця або групи осіб (наприклад, Уряду), референдум тощо, і заходи революційні, адже звернення до революційних методів притягнення до відповідальності теж може бути у своїй основі легітимованим, якщо організатори революції користуються довірою та визнанням з боку широких верств суспільства. Українському політикуму залишається лише здогадуватися, які саме санкції можуть бути запроваджені до нього народом у разі подальшої безвідповідальності за проведення деструктивної політики та її наслідки для країни.

У розвинених демократичних країнах, аби стимулювати у владних структурах відповідальність, створюються державні і громадські інститути контролю, публічної оцінки, формування та інформування громадської думки про діяльність державних органів влади. Цим займаються парламенти, спеціальні органи конституційного нагляду, ЗМІ, суспільно-політичні організації – партії, рухи, опозиція, наукові центри вивчення громадської думки, що постійно замірюють і відображають рівень довіри, авторитету, підтримки суспільством тих або інших державних діячів та інститутів. Науці відомі критичні показники, перехід за які означає втрату державною владою довіри і підтримки [17].

Реалізація політичної відповідальності забезпечує зворотний зв'язок громадян із владою, сприяє підзвітності влади. Взаємодія між політикумом та громадськістю має ґрунтуватися на визнанні, взаєморозумінні, довірі, комуні-

кації, об'єднанні, прозорості, відкритості. Український парламент і депутати лише формально підконтрольні і підзвітні виборцям, бо в нашій країні досі не налагоджено механізм такої взаємодії, при якій кожний представник влади регулярно звітував би за проведену ним роботу щодо вирішення болючих питань, які хвилюють суспільство, за кожную копійку витрачених ним державних коштів для вирішення будь-яких завдань, визнавав би свої помилки та невідкладно виправляв їх, а в разі заподіяння шкоди суспільству або деякій його частині, за неналежне здійснення державної влади, навіть неумисно, ніс би за це відповідне покарання. Через те що в Україні дотепер не склалися політичні традиції, становлення реально діючого інституту політичної відповідальності, в якому розкривається спрямованість політичної діяльності соціального суб'єкта, супроводжується великими труднощами. Тому під час останніх парламентських виборів восени минулого року народ голосував, виконуючи громадянський обов'язок – керуючись відомим принципом «вибору найменшого зла».

Отже, дієвість інституту політичної відповідальності, який стане важливим чинником запобігання деструктивності влади в сучасній Україні, потребує врегулювання самої категорії «політична відповідальність», визначення її принципів, форм, засобів здійснення, критеріїв ефективності та неефективності діяльності суб'єктів влади та умов настання політичної відповідальності як у теорії, так і на практиці та нормативного закріплення єдиної, комплексної системи політичної відповідальності органів державної влади, органів місцевого самоврядування і посадових осіб у формі настання для них несприятливих наслідків за невиконання (неналежне виконання) своїх обов'язків і зловживання наданими їм правами.

Оскільки в українському законодавстві відсутня належна регламентація притягнення до відповідальності вищої категорії посадових осіб, громадянам дуже складно ідентифікувати, хто саме несе відповідальність за виконання політичних рішень – коли повноваження розпорозені між різними органами влади та політиками, а президент узагалі стоїть понад усім, необхідно розробити і прийняти Закон «Про політичну відповідальність», проект якого, до речі, уже було внесено на розгляд до Верховної Ради народним депутатом України М. Папієвим 4 березня 2010 р., але відкликаний на останньому етапі проходження 16 квітня 2010 р.

У Законі, крім загальних положень, необхідно визначити фактичну підставу відповідальності суб'єкта влади, установити факт його діяльності та межі виникнення особистої відповідальності будь-якого представника владної вертикалі та органів місцевого самоврядування за провали політики і шкоду від неї державі та суспільству та передбачити міру покарання винного за негативні наслідки його діяльності. Також у Законі слід прописати вимоги до виборчих

програм, які повинні мати політико-правові критерії їх подальшого виконання та наслідків за невиконання. Важливо законодавчо закріпити практику публічної звітності вищих посадових осіб, починаючи з Президента країни та керівників державних органів влади, за свою діяльність, відповідати на запитання народних депутатів України, політичних і громадських організацій, ЗМІ.

Наведені процедури забезпечують прозорість та детальне регламентування діяльності органів влади і кожного окремого посадовця і механізми підзвітності та відповідальності перед громадянами. Звичайно, було б наївно сподіватися на всеилля законів у країні, де традиційно вони зневажалися владою. Тому складнішим є створення таких державно-політичних і суспільних механізмів, таких взаємозв'язків між гілками влади, за яких будь-який діяч та інститут влади при порушенні законів піддавалися б могутній дії, аж до суду і кримінального покарання, а розуміння політичної відповідальності всіма посадовцями було б просякнуте почуттям інноваційності, нових алгоритмів мислення та нововведень.

Неодмінною умовою політичної відповідальності влади є наявність сильної опозиції, висока політична культура, організованість і активність та відповідальність громадян, інститутів громадянського суспільства, представників мас-медіа, які виконують функції критики та контролю владних інституцій в інтересах суспільства. Треба активніше використовувати звернення громадян і роботу з ними з метою виявлення недоліків, упущень, слабких місць в управлінні і відповідно їх усунення.

Висновки. Тільки за умов демократичних принципів функціонування політичної системи, долучення широкого загалу до процесів формування та реалізації політичної влади, посилення та структурування громадянського суспільства, розвитку самоврядних структур, підвищення ефективності взаємодії держави та суспільства можливе забезпечення дійсної політичної відповідальності державної влади перед громадянами країни та запобігання деструктивності в її діяльності.

Таким чином, розглянута проблема має комплексний характер і потребує подальших досліджень та розроблення політико-правових актів, що регулюють процедури політичної відповідальності в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко А. Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічний аспект / А. Коваленко // Віче. – 2001. – № 1. – С. 85–94; Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави / Л. Кривенко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 3–18; Мельник О. Конституційно-правова та політична відповідальність вищих органів

- державної влади / О. Мельник // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 1999. – № 1. – С. 10–15; Оніщук М. Конституційна реформа: вимір відповідальності (до нової національної ідеології та відповідального правління) : попул. нарис / М. Оніщук. – К., 2004. – 59 с.; Скоблик Н. Відповідальність влади і контроль над нею / Н. Скоблик // Віче. – 2001. – № 7. – С. 146–152.
2. Головатий М. Кому служить політична еліта / М. Головатий // Персонал. – 2006. – № 21. – С. 35–41; Мельниченко В. Політична відповідальність у державному управлінні / В. Мельниченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 19–24; Мишин В. М. Механізм ответственности власти / В. М. Мишин. – Днепропетровск : Центр полит. анализа, 2001. – 55 с.; Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пірен // Соц. психологія. – 2007. – № 3. – С. 29–35; Черленяк І. Політична відповідальність як категорія державного управління / І. Черленяк // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президентові України. – 2006. – Вип. 2. – С. 73–81.
  3. Гладунок І. В. Феномен політичного лідерства у процесі функціонування механізму політичного управління / І. В. Гладунок // Держава і право : зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2007. – Вип. 37. Юрид. і політ. науки. – С. 636–643; Грабовська С. Ідеальний політичний лідер в уяві студентів / С. Грабовська // Соц. психологія. – 2006. – № 4. – С. 28–37; де Ландшир К. Роль личности в политике на примере Евросоюза / К. де Ландшир, Ю. Мидлхоф // ПОЛИС. Полит. исследования. – 2011. – № 2. – С. 25–35; Траверсе О. Лідерство та керівництво в політичному просторі України / О. Траверсе // Віче. – 2008. – № 2. – С. 6–7.
  4. Єрмоленко А. Відповідальність / А. Єрмоленко // Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. – К. : Абрис, 2002. – С. 87; Самуїлик Н. Н. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Н. Н. Самуїлик. – Одеса, 1997. – С. 18.
  5. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 175 с.
  6. Малкіна Г. М. Інститути політичної відповідальності як елементи системи стримувань і противаг [Електронний ресурс] / Г. М. Малкіна. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/VKNU/FP/2010_100/p_048_051.pdf.
  7. Туранов В. И. Привлечение к ответственности органами народного контроля / В. И. Туранов. – М. : Мысль, 1972. – 94 с.
  8. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 384 с.
  9. Органи державної влади в Україні : монографія / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.
  10. Армаш Н. О. Особливості відповідальності «державних політичних діячів»: співвідношення політики та закону / Н. О. Армаш // Юрид. журн. – 2005. – № 11. – С. 20–27.
  11. Конституція України. – Х. : Одиссей, 2007. – 48 с.
  12. Корольов Д. Вибори – 2012 крізь призму соціології [Електронний ресурс] / Дмитро Корольов. – Режим доступу: <http://odnarydyna.com.ua/node/10674>.
  13. Українці не вірять в «покращення» у 2013 році [Електронний ресурс] // Коментарі. – 11.02.2013 р. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/money/195526-ukraintsi-ne-viryat-v-pokrashchennya-u-2013.html>.

14. Погорелова І. Кожен народ має ту владу... на яку заслуговує [Електронний ресурс] / Ірина Погорелова // Українська правда. – 2011. – 17 січ. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/17/5793100/>.
15. Соціологи визначили, чого бояться українці [Електронний ресурс] // Високий замок : щоден. газ. – 2013. – 13 лют. – Режим доступу: <http://www.wz.lviv.ua/news/27638>.
16. Бабич Д. Утечка мозгов: топ-5 стран, куда эмигрируют лучшие украинские специалисты [Електронний ресурс] / Д. Бабич // Социальные проблемы / Медиа-группа «Голос UA». – 14.02.2013. – Режим доступу: http://ru.golos.ua/social_problem/13_02_14_utechka_mozgov_top5_stran_kuda_emigriruyut_luchshie_ukrainskie_spetsialisty.
17. Краснокутський О. В. Підвищення відповідальності владних структур як чинник оптимізації розвитку ідеології державотворення в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Краснокутський. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Niz/2012_13/krasnokytsky.htm.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ФАКТОР ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ДЕСТРУКТИВНОСТИ ВЛАСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Сахань Е. Н.

Посвящено проблеме политической ответственности украинского политикума в современных условиях развития общества. Предпринята попытка выяснить, каким образом проявляется политическая ответственность государственных органов и должностных лиц за реализацию властных полномочий, и найти пути действенности института политической ответственности в Украине.

Ключевые слова: политическая ответственность, механизм реализации политической ответственности, институт политической ответственности, деструктивность власти.

POLITICAL RESPONSIBILITY AS FACTOR OF PREVENTION OF DESTRUCTIVENESS OF POWER IN MODERN CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY

Sakhan' O. M.

The article is devoted the a problem of political responsibility of Ukrainian politikum in modern conditions of development of society. The author tries to find out how political responsibility of public organs and public servants shows up for realization of imperious plenary powers and to find the ways of effectiveness of institute of political responsibility in Ukraine.

Key words: political responsibility, mechanism of realization of political responsibility, the institute of political responsibility, desruction of power.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 340.25

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ВИЩА ЮРИДИЧНА ОСВІТА США ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ АМЕРИКАНСЬКИХ ГРОМАДЯН

Розглянуто особливості вищої юридичної освіти в США. Проаналізовано основні напрями її впливу на формування правової культури американських громадян.

Ключові слова: юридична освіта, вища юридична освіта, правосвідомість, правова культура.

Актуальність проблеми. У сучасних умовах проблема формування правової культури американських громадян набула високого ступеня актуалізації. Це пов'язано передусім з тим, що зміцнення основ державності, конституційного устрою в США здебільшого визначається здатністю громадянського суспільства до виконання функції з підготування соціально активних громадян, які мають розвинену правову свідомість, високий рівень правової культури в цілому. Процес формування правової культури американських громадян активно здійснюється у вищій школі США, перш за все в системі вищої юридичної освіти.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема впливу вищої юридичної освіти США на формування правової культури американських громадян розробляється у працях таких учених, як І. Антонович, Е. Баталов, В. Биков, Б. Вульсон, Я. Гилянський, Р. Гурова, Г. Дилигенський, А. Джуринський, С. Іншаков, Е. Каверіна, М. Кларин, З. Малькова, Н. Ніканоров, В. Сморгунова, а також В. Бенетт, Д. Кіпсмайер, Т. Лікон, Ф. Ньюмен, Дж. Патрік, К. Реан та ін.

Мета статті – з урахуванням наукових розробок з вивчення різноманітних аспектів організації вищої юридичної освіти в США проаналізувати основні напрями її впливу на формування правової культури американських громадян.

Виклад основного матеріалу. Історія юридичної освіти в США сягає своїм корінням в останні десятиріччя XVIII ст. У 1784 р. суддя Теппінг Рів у Лічфілді (штат Коннектикут) заснував першу юридичну школу. Вона діяла до 1883 р. і користувалася в ті роки доволі великим успіхом [1, с. 52; 2, с. 70].

Повний курс навчання в Лічфілді займав трохи більше року. Основу навчання складала лекція, які викладалася кожний день. По суботах улаштовувалися заліки, що охоплювали роботу за тиждень. До вступаючих не висувалися жодних спеціальних вимог, не було випускних іспитів.

За типом школи Лічфілда було відкрито низку інших шкіл, розташованих у різних штатах США. Але з часом вони припинили свою діяльність. Правове навчання почало здійснюватися під егідою університетів.

Зараз університети США – основні навчальні заклади, в яких дається вища юридична освіта. Вони, як правило, розподілені на факультети, що зветься «школами», і коледжі.

У кожному штаті є не менш одного державного університету, а крім того, – приватні. Система навчання значно диференціюється в різних штатах. Більшість університетів, в яких є юридичні школи, готують юристів тільки для даного штату. Винятки становлять ті загальнодержавні університети, юридичні дипломи яких є дійсними на всій території США. Таких розширених юридичних шкіл, які називаються національними, у США досить небагато.

Порівняна одноманітність форм навчання і матеріалу, що вивчається, в окремих юридичних школах забезпечує тільки Асоціація американських юристів (ААЮ), яка являє собою загальнонаціональну організацію представників юридичної професії в Сполучених Штатах. Її членами є головним чином практикуючі адвокати, судді, судові адміністратори, викладачі права, юристи на державній службі, юристи, що безпосередньо не пов'язані з юридичною практикою (наприклад, керівники підприємств і державні посадові особи), та студенти юридичних шкіл (факультетів). Це найбільша у світі добровільна професійна асоціація. У 2007 р. вона налічувала більше 400 000 членів, у тому числі понад 35 000 адвокатів. ААЮ відіграє важливу роль у вдосконаленні юридичної освіти, захисті професійних і суспільних інтересів, формуванні правосвідомості та зміцненні влади закону. Від свого виникнення в 1878 р. ААЮ піклується про підвищення якості юридичної освіти в США. За результатами багатьох досліджень навчальних юридичних програм наприкінці XIX ст. було прийнято рішення про необхідність розроблення загальнонаціональних принципів якісного підготування майбутніх юристів. У 1921 р. ААЮ прийняла документ про мінімальні стандарти юридичної освіти й оприлюднила перелік юридичних шкіл (факультетів), що виконують ці стандарти.

Сьогодні в цілому 185 юридичних шкіл (факультетів) акредитовані ААЮ для видавання професійних дипломів з юриспруденції (ступінь доктора права). 107 акредитованих юридичних шкіл працюють у приватних навчальних закладах, а 78 – у державних, що фінансуються урядами штатів або місцевими владами. Крім того, існують ще більш 50 юридичних шкіл, які не акредитовані ААЮ. Загальний набір студентів за спеціальністю доктора права на акредитовані ААЮ факультети зріс з 91 225 студентів у 1971 р. до 127 260 в 2007 р.

На відміну від інших країн, у США юридична освіта йде вслід за присудженням ступеня бакалавра, який отримують студенти по закінченні першого ступеня вищої освіти – чотирирічного коледжу. Закінчена загальна вища освіта дозволяє при бажанні продовжити навчання в юридичних школах, які у більшості своїй входять до складу університетів і схожі на європейські факультети університетів, хоча і відрізняються від них більшою автономією.

Навчання в коледжі – це проміжна підготовча стадія між середньою школою і університетом, прийнята майже в усіх університетах США. Попереднє підготування здійснюється з метою отримання загальної освіти і збільшення загального культурного рівня. Прийом планується самим університетом або коледжем (якщо він самостійний). Вступні іспити приймаються лише в деяких університетах. У більшості університетів США постійно діючі приймальні комісії добре знаються з рівня підготування в різних середніх школах і тому відбирають студентів за оцінками сертифіката про середню освіту.

Перші два курси студенти навчаються за загальною для всіх загальноосвітньою програмою. З третього курсу студенти займаються фактично за індивідуальним планом лекцій і семінарів згідно з обраним профілем. Іспити за профілюючими дисциплінами є випускними, після чого надається ступінь бакалавра гуманітарних наук. Цей ступінь ще не дає випускнику американського університету (коледжу) достатніх знань зі спеціальності і права для того, аби конкурувати при вступі на роботу з даної спеціальності. Для цього необхідно закінчити юридичну школу, яка є другим ступенем системи вищої юридичної освіти.

Навчання в юридичних школах має практичний характер. Загальноосвітнє підготування базується тільки на знаннях, отриманих під час підготовчої стадії. В юридичні школи приймають осіб, що мають ступінь бакалавра гуманітарних або природничих наук. Відбір проводиться за оцінками, що були отримані на випускних іспитах. При конкурсі приймальні комісії проводять відбір після бесіди з абітурієнтом.

У Гарвардському університеті на відміну від інших абітурієнти, що закінчили чотирирічний загальноосвітній курс і отримали (у своєму або іншо-

му університеті) ступінь бакалавра гуманітарних наук, піддаються відбірковим вступним іспитам.

Середній вік тих, хто вступає в юридичні школи, 21–22 роки, хоча в принципі вікових обмежень немає. Строк навчання в юридичних школах – три роки. Поряд з очними курсами у багатьох штатах діють вечірні курси з більшим строком навчання. Так, у Бостонському університеті навчання за вечірньою формою навчання розтягується на вісім років. Заняття проводяться тричі на тиждень по дві години.

На юридичних факультетах (в юридичних школах) США, так само як і в Англії, – трициклове навчання, спрямоване на отримання певних ступенів. При цьому не в усіх юридичних школах є всі три цикли, у більшості – один цикл. З цієї причини в найбільш великих університетах кількість студентів, які навчаються на постградуальному рівні, часто перевищує кількість студентів передградуального навчання.

Перший цикл навчання веде до отримання першого юридичного ступеня бакалавра права (L. L. B.) або доктора права (J. D.) – обидва ступеня рівнозначні. Строк навчання – три роки.

Другий цикл навчання існує у небагатьох університетах. Він веде до отримання підвищеного ступеня – магістра права (L. L. M.) або магістра порівняльного права (M. C. L.) – у Гарварді. Термін навчання – один-два роки. На цей цикл приймають тільки тих, хто має перші юридичні ступені, тих, хто бажає доповнити спеціальні знання для практичної роботи, викладацької діяльності або урядової служби. Крім того, на другий цикл приймають практикуючих юристів і викладачів юридичних шкіл. З числа студентів, що закінчили перший цикл навчання, перевага надається тим, хто найбільш вдало закінчив основний курс, брав участь у роботі університетської редколегії або займався дослідницькою роботою.

Третій цикл (у зовсім небагатьох школах) веде до отримання найбільш високого юридичного ступеня доктора юридичних наук (J. S. D.). Мінімальний строк навчання в докторантурі – один рік із зобов'язанням протягом п'яти років представити дисертацію. Приймають осіб, які показали відмінні успіхи в попередній юридичній освіті або професійній діяльності, що свідчить про здібності до наукової роботи [3, с. 145–148].

Рівень підготування в різних юридичних школах різний, як нерівнозначне й значення дипломів. Елітні приватні університети з більш високою платнею за навчання мають більші фінансові можливості, достатню якість висококваліфікованих викладачів, надають і більш престижну освіту. Аби потрапити на високооплачувану роботу у велику юридичну фірму, одна з перших умов – необхідно закінчити «престижний» університет.

Навчання в юридичних школах США, у процесі якого формується правова культура студентів, проходить за так званим «елективним методом», що дозволяє студенту, крім декількох обов'язкових предметів, обирати ті, яким віддається найбільша перевага з багатьох курсів лекцій і семінарів, що подаються в даному семестрі. Таким чином, студент отримує право шукати свій, найбільш імпонуючий йому шлях придбання знань. Нові навчальні програми, що пропонуються, не заміняють уже існуючі, а, так би мовити, вступають з ними в конкуренцію. Студент повинен отримати певну кількість залікових балів, які підраховуються на основі зданих заліків та іспитів за певною кількістю предметів. Разом із викладачем він складає індивідуальний план, тому навчальні плани студентів одного курсу характеризуються значним різноманіттям. Система «спрямованої факультативності» є гнучкою і рухливою, складається з багатьох коротких курсів. Обов'язкове відвідування студентів обмежене 12–14 годинами на тиждень. Час, який відводиться на самостійне заняття, утричі перевищує аудиторне.

У Гарвардській юридичній школі на першому курсі шість обов'язкових предметів: цивільний процес, договірне право, кримінальне право, приватне право, деліктне право, а також курс «Проблеми юридичної практики». Крім того, пропонується на вибір ще 16 предметів, серед яких конституційне право, адміністративне право, професія юриста, право і філософія тощо. Студент повинен пройти чотири з цих навчальних курсів. За бажанням він може записатися й на більшу кількість лекційних курсів.

На другому році навчання вивчаються конституційне право; адміністративне право; торгове право; бухгалтерський облік; права корпорацій; право наслідування. Студент може замінити одну з дисциплін одним або двома предметами третього курсу. Наприклад, торгове право може бути замінено трудовим правом. Предмети за вибором: історія права; порівняльне право; порівняльне вивчення американського і радянського права; філософія права; міжнародні організації тощо.

На третьому році навчання – колізійне право; федеральне законодавство; організація державного управління; міжнародне право; податкове право; корпорації; доказове право; страхове право; доручення; морське право; конкурсне право; сімейне законодавство; право справедливості; муніципальні корпорації; реституції; патенти; методи статистики; теорія психоаналізу і право; підготування до адвокатської практики; право і медицина тощо. За другий і третій роки навчання студенти повинні засвоїти не менше 52 навчальних курсів, причому в кожному семестрі – не менше 10 і не більше 16. Обирати доводиться більше ніж із 100 курсів і семінарів, що пропонуються [4, с. 55].

Слід зауважити, що в програму навчання багатьох юридичних шкіл введено курси загальнотеоретичного характеру. Це зумовлено тим, що практикуючі юристи постійно залучаються до роботи над економічними, трудовими, соціальними проблемами. У зв'язку з цим в юридичних школах вивчаються такі предмети, як економічна теорія, соціологія, політологія, філософія, філософія права, історія права, порівняльне право, що також сприяє формуванню правової культури студентів, їх правовому вихованню.

Значний вплив на здійснення формування правової культури справляє також процес навчання, пов'язаний з отриманням підвищених наукових ступенів. Так, кандидат на отримання ступеня магістра права в Колумбійському університеті повинен протягом року навчання слухати лекції і брати участь у семінарах не менш ніж з 24 проблем, таких як американська правова система; європейська правова система; внутрішньоамериканські правові системи; розвиток правових інститутів; історія американського права; проблеми теорії права; римське право; радянські правові інститути; африканське право; зв'язок церкви з державою; кримінологія; міжнародне приватне право; законодавство про власність за дорученням; контроль за економікою; бухгалтерський облік; міжнародне фінансове право; право Японії; порівняльне право; право в комуністичному світі (історія радянського права і правові інститути, передусім у порівнянні з китайським, польським і югославським правом); юридична освіта; правові вчення; розвиток статутного права; правові інститути Сходу; наука і право; атомна енергія і світове право тощо.

Для отримання ступеня магістра права треба пройти весь курс з оцінкою не менш 9,5 (за десятибальною системою). Крім того, кандидат у магістри повинен написати письмову роботу з оцінкою не менш ніж «добре».

Кандидати на отримання ступеня доктора юридичних наук також повинні протягом одного навчального року прослухати курс предметів, аналогічних магістерському, а протягом наступних п'яти років – представити дисертацію і скласти усні іспити за темою дисертації і з предметів, що з нею межують.

Характерною особливістю американської системи вищої юридичної освіти є те, що перевага віддається не запам'ятовуванню і завчанню, а розвитку мислення і здібності до аргументації. Для досягнення цієї мети юридичні школи застосовують різноманітні методи активного навчання, що сприяє більш ефективному здійсненню процесу формування правової культури студентів.

Однією з основних форм активного навчання є так званий «казусний метод», сутність якого полягає в такому: обраний конкретний казус (судове рішення) піддають порівняльному і критичному аналізуванню, виявляють правові принципи, покладені в основу даного рішення, тлумачать рішення,

піддають взаємній критиці точки зору один одного тощо. Цей метод навчання є настільки загальноvizнаним, що на його основі ведеться навчання, наприклад, у штаті Луїзіана і Пуерто-Рико, де правопорядок не англосаксонський, а континентальний. З використанням цього методу вивчаються навіть такі предмети, як міжнародне або римське право, юриспруденція тощо. Починаючи з 1930 р. доволі широкого поширення в системі американської юридичної освіти отримав і так званий метод вирішення завдань, коли викладач подає фактичні обставини, що стосуються інтересів гіпотетичних сторін, надає їм консультації, визначає певний порядок процесуальних дій тощо.

У деяких університетах проблема «активного» навчання розв'язана ще й таким чином: для невеличкої групи студентів влаштовується фіктивний судовий процес за участю юристів-практиків. Останніми роками отримав поширення ще один метод – «клінічні курси», що включені в навчальну програму багатьох юридичних шкіл. За цим методом студенти під керівництвом викладачів факультету («клінічні професори») або досвідчених практичних працівників проходять самостійну юридичну практику в найрізноманітніших юридичних закладах. Наприклад, їм дозволяється відвідувати тюрми, надавати консультації ув'язненим і складати від їх імені ділові папери. До окремих, найближчих до міста адвокатських фірм або прокуратур також прикріплюються групи студентів третього курсу. Їм дозволяється спілкуватися з клієнтами або обвинуваченими, надавати консультації тощо і навіть самостійно вести справи.

Студенти часто виступають у судах від імені осіб, які не в змозі оплатити послуги адвоката. Деякі справи навіть доводяться до верховних судів штатів. Є ще й інші види участі в юридичній роботі, аж до складання проектів законів штату. Але вся «клінічна» робота проходить під наглядом факультету. Окремі проблеми, що виникають у ході практики, обговорюються на семінарах або подаються у формі письмового твору дослідницького характеру.

Правова культура формується й шляхом перепідготування юристів (молодих і зі стажем), що відбувається в найрізноманітніших формах і на різних рівнях. Курси перепідготування організуються юридичними школами, асоціаціями юристів, американським інститутом права тощо. Організовано також курси для підвищення кваліфікації суддів. Так, існують національний коледж суддів першої інстанції, національний коледж суддів у справах неповнолітніх та ін. Заняття в них розраховані на місячну програму.

При університетах або наукових інститутах діють більш тривалі (один-два роки) і постійні курси підвищення кваліфікації докторів наук та професійних діячів. Ця система називається постдокторантурою. Постдокторантами звичайно є молоді люди, що отримали ступінь доктора, але бажають перевірити або вдосконалити свої наукові ідеї. Ця система фінансується з різно-

манітних джерел, інколи постдокторантів командують у будь-які наукові центри або в інші країни.

Висновки. Вища юридична освіта в Сполучених Штатах Америки – єдина цілісна система, яка завдяки функціонуванню своїх основних елементів спрямована на формування правової культури американських громадян. У США створена своєрідна модель формування правової культури американських громадян, що здійснюється в різноманітних напрямках і різними методами в рамках вищої юридичної школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каверина Э. Ю. Высшие учебные заведения США: структура и классификация / Э. Ю. Каверина // США – Канада. – 2009. – № 7. – С. 51–59.
2. Вахштайн В. С. Американская высшая школа / В. С. Вахштайн // Вестн. Рос. акад. наук. – 2007. – Т. 77, № 1. – С. 68–79.
3. Фридман Л. Введение в американское право / Л. Фридман. – М. : Прогресс, 1998. – 320 с.
4. Баренбойм П. Д. Юридическое образование в США: организация и социальная функция / П. Д. Баренбойм, Н. Н. Деев // Правоведение. – 2005. – № 1. – С. 50–61.

ВЫСШЕЕ ЮРИДИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ США КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ АМЕРИКАНСКИХ ГРАЖДАН

Климова Г. П.

Рассмотрены особенности высшего юридического образования в США. Проанализированы основные направления его влияния на формирование правовой культуры американских граждан.

Ключевые слова: юридическое образование, высшее юридическое образование, правосознание, правовая культура.

HIGHER EDUCATION YURYDYCHESKOE U. S. AS A FACTOR GENERATING PRAVOVOY CULTURE OF AMERICAN CITIZENS

Klimova G. P.

Rassmotreny Features vysshheho yurydycheskoho education in the United States. Proanalyzovany guidelines to uh Effect on the Formation of American Culture pravovoy citizens.

Key words: yurydycheskoe education, Higher education yurydycheskoe, of justice, culture pravovaya.

УДК 316.624:343.614

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

САМОГУБСТВО: ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ

Висвітлено основні напрями дослідження, причини, негативні наслідки самогубства. Проаналізовано проблеми його профілактики.

Ключові слова: самогубство, суїцид, профілактика самогубства, протидія самогубству, громадянське суспільство.

Актуальність проблеми. Конституція України визначає, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Крім того, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У ст. 27 Конституції України закріплено, що «...кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини» [1]. Зараз відбувається процес переосмислення цінності та призначення людини, її винятковості та особливої ролі в розвитку суспільства, цивілізації. Проте динамізм соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в нашій країні, кризова ситуація в багатьох сферах громадського життя неминуче призводять до збільшення соціальних відхилень. Поряд із зростанням позитивних девіацій (політична активність населення, економічна заповзятливість, наукова і художня творчість) підсилюються негативні – злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, самогубства, підліткова делінквентність, проституція, аморальність.

Серйозним злом для кожної окремої особи, а також соціальною та економічною небезпекою для всього людства є самогубство. Особливо небезпечним є те, що воно має тенденцію до поширення.

Вивчення природи, причин, тенденцій самогубства має як наукове, так і практичне значення. Воно має бути основою для вдосконалення соціальних відносин та інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їх застосування, зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики та відповідальності. Усі ці заходи спрямовано на те, аби забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію та гуманізацію нашого суспільства. В Україні вже давно існує нагальна потреба у розробленні дієвої стратегії в галузі профілактики негативних соціальних відхилень, зокрема самогубства.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблеми самогубства привертають увагу багатьох науковців. Їх аналізуванню і висвітленню присвячено

низку праць Л. Артюшкіної, С. Борисова, Л. Васильченко, Т. Вашеки, О. Головахи, В. Женунтія, Л. Шестоपालової, О. Пурло, Л. Скаковської, Р. Авакяна, А. Алієва, С. Бородіна, Є. Вроно, І. Кирилової, М. Ковальова, А. Амбрумової, Л. Постовалової, А. Ратінова, І. Паперно та ін. Самогубство та шляхи його попередження вивчали також Ю. Александров, В. Глушков, В. Войцех, С. Жабокрицький, М. Мелентьев, О. Моховиков, Г. Пілягіна, В. Сулицький, А. Тищенко, А. Чупріков, В. Шаповалов, І. Яковенко, Н. Ярмиш та ін., які висловлювали різні думки щодо причин існування розглядуваного явища, способів його попередження, з приводу його дефініції та розуміння. Особливості сприйняття самогубства релігією аналізувалися з оглядово-історичної точки зору, у контексті обраного вченими напрямку дослідження – правового, психологічного, медичного тощо [2].

Розв'язання масштабних соціально-економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування самогубства в нашому суспільстві, залежить від ефективності профілактики даного соціального явища. У зв'язку з цим актуальною видається проблема соціальної профілактики самогубства.

Мета статті – аналізування причин і деяких актуальних питань соціальної профілактики самогубства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Самогубства належать до явищ соціальної патології, наслідки якої є дисфункціональними, завдають шкоди суспільству та особистості. Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів цього виду девіації.

Поширення самогубств у нашій країні спричиняє необхідність розроблення і запровадження ефективних програм його профілактики та подолання. При цьому слід зазначити, що в науковій літературі відсутня єдність у розумінні та тлумаченні самогубства, що є перешкодою для зменшення виявів цього явища.

З'ясуванню зміста поняття «самогубство», його синонімів у гуманітарному контексті, а також окресленню сутності цього явища з огляду на сучасні наукові розробки цієї важливої проблеми присвячено роботи Л. Шестоपालової [3], Л. Васильченко [4], Н. Сафонової [5], А. Соловійова [6], В. Гриценко, А. Тищенко [7] та ін. Проте жодна з теорій самогубства не є всеосяжною. Узагальнюючи наукові розробки, можна погодитися з твердженням, що «самогубство – це свідомі та умисні дії, спрямовані на позбавлення себе життя» [8, с. 6]. Отже, самогубство характеризується такими ознаками: 1) *мета* – позбавити себе життя; 2) *потерпільий та суб'єкт збігаються* в одній особі; 3) *власна смерть спричиняється особистими діями* (бездіяльністю). Само-

губство – це одна з форм самоусвідомлюваної саморуйнівної поведінки людини, спрямована на своє фізичне знищення, при якій особа прагне цього і діє саме в такому напрямі.

Коли йдеться про одне конкретне самогубство (про одне самогубство з-поміж класу інших, таких самих елементів, які узагальнюються), то маємо на увазі певні дії певного суб'єкта з певними ознаками (характеристиками), що відрізняють ці дії від інших, які належать до інших класів елементів (нещасний випадок, убивство тощо). Однак, розглядаючи сукупність елементів класу – сукупність самогубств, говоримо про *самогубство як про явище*, в якому узагальнено виявляється *не тільки зміст, а й сутність самогубства як такого* і всіх (багатьох) самогубств узагалі, увесь спектр їх ознак і чинників. Отже, вивчаючи самогубство як соціальне явище, досліджують певну сукупність самогубств у певному соціумі: на певній території (в одній або декількох державах, у певному регіоні тощо, вчинених протягом певного проміжку часу (так само, як розглядаємо, наприклад, злочин і злочинність).

На підставі викладеного, на думку Л. Шестопалової [3, с. 33], можна визначити самогубство, по-перше, як явище; по-друге, як окремий його вияв, тобто самогубство – це:

1) екстраординарне соціально-біопсихологічне явище, в якому в комплексі виявляються ознаки множини вчинених і вчинюваних самогубств (на певній території у певний час). Тому можна говорити про окремі моделі самогубства (наприклад, японську модель самогубства з піками в молодому віці та старості, ритуалами та особливим ставленням до смерті як до невід'ємної складової життя);

2) цілком свідомо вчинювані дії окремою особою (особами) з метою припинити своє існування, наслідком яких є (може бути) її (їх) смерть.

При розробленні ефективних програм профілактики та подолання самогубства однією з важливих передумов є вивчення і врахування його різноманітних причин та негативних суспільних наслідків, до яких призводить цей вид девіації.

Загострення проблеми самогубства останнім часом певним чином є наслідком не тільки недооцінювання небезпечності цього явища, тенденцій його розвитку, а й зневажливого ставлення до вивчення його причин, з'ясування його природи та коренів. Більш того, дотепер проблему самогубства деякі вчені вважають такою, що не виходить за межі психології та психіатрії.

Як зазначають В. Женунтій та Л. Шестопалова [9], у світі існують багато теорій, які пояснюють причини існування явища самогубства та вчинення окремих самогубств. Засновником суїцидології вважають Е. Дюркгейма, який створив струнку, хоч і невичерпну теорію суїцидальної мотивації у фунда-

ментальній праці «Самогубство» (1897) [10], що дала початок трьом школам суїцидології: антропологічній (виводила суїцидальність з аномалій у будові та розвитку організму, приймаючи людину лише як істоту біологічну, природну), психіатричній, соціологічній (власне дюркгеймівська). Згодом додалися психоаналітична, біохімічна (вона обвинувачувала у суїцидальності гени та гормони), макроприродна (шукала причину у впливі планет, довкілля, географічних умов тощо), комбінаторна (поєднувала декілька теорій) та ін.

Анатомо-антропологічний напрям спирався на теорії Чезаре Ломброзо, який дійшов висновку про те, що схильність до самогубства характеризує злочинця, а причини самогубства залежать від неправильної будови мозку та черепа.

У сучасній Україні ця думка має своїх adeptів – представників *біологічного напрямку*, адже вони сходяться у поглядах на генетичну спадковість самогубства, спричинену впливом біохімічних процесів, що відбуваються у тканинах людського організму [11, с. 156].

Психолого-психіатричний напрям у ХІХ ст. помилково вважав самогубство симптомом хвороби, психічною аномалією. Цей погляд започатковано працею Е. Ескіроля «Про розумові хвороби», де науковець доводив, що самогубства вчиняють виключно психічно хворі особи. Серед сучасних українських психологів також існує думка про те, що самогубство є наслідком «хворобливої діяльності головного мозку» [12, с. 4].

Соціопсихологічний напрям бере свій початок від теорій Е. Дюркгейма.

З розпадом суспільства індивід неминуче гине, як гине клітина в організмі, що розпадається. У цьому полягає механізм самогубства – функція не індивідуальної волі, а цілісності суспільного організму. Згідно з логікою Дюркгейма самогубство – це природна смерть не індивідуального, а соціального тіла, «результат суспільної патології».

А. Амбрумова [13] розробила концепцію ролі соціально-психологічної дезадаптації особистості у виникненні різних форм і виявів суїцидальної поведінки, обґрунтувала біопсихолого-соціальну теорію самогубства. Самогубство – це не тільки індивідуальна поведінкова реакція, спричинена психологічними особливостями особистості в екстремальних умовах, воно пояснюється також дією соціальних чинників і причин. А. Амбрумова переконливо доводить, що суїцидальна поведінка виникає під впливом різних психотравматичних і стресових чинників, у тому числі через соціальну незахищеність та порушення зв'язків між індивідом і оточенням. Нині у сучасній науці ствердився комплексний підхід до розгляду причин самогубства. У Росії його підтримали, зокрема, С. Бородін, Є. Вроно, І. Кирилова, Л. Постовалова, А. Ратінов та ін. Серед найбільш відомих зарубіжних науковців – Е. Ренгель,

Н. Фарбероу, Е. Шнейдман, Е. Гепрі, Дж. Шорт, Е. Штенгель, Ж. Субріє, Г. Вароді, А. Буковчик, М. Плзак та ін. Рівнозначними вважають три компоненти суїцидогенезу – психічну, психологічну, соціальну дезадаптації – в Україні Г. Пілягіна, О. Чуприков, О. Шаповалов та ін. Вони захищають думку, за якою самогубство є свідомим учинком, а тому, як правило, не виникає раптово, імпульсивно, непередбачувано, неминуче. Його детермінують певні загальні для явища самогубства та конкретні для кожного окремого самогубства причини (які діють за різних умов), де тісно переплітається соціальне, психологічне, біологічне. Отже, аби спрацював механізм самогубства, необхідно, щоб усі три його складові були орієнтовані на нього. Соціально-психологічний механізм учинення самогубства (в поєднанні причин та умов) включає: середовище проживання (оточення), саму особистість та певну ситуацію [14, с. 66]. Ця теорія є найповнішою і, на думку В. Женунтій та Л. Шестопалової [9, с. 258], правильною, якщо соціальні причини в сучасних умовах визнати за провідні.

Однак усі ці теорії не повною мірою висвітлюють комплекс причин самогубства, а соціальну сутність самогубства нібито завуальовано. Проте проблема попередження самогубства є комплексною та соціальною. Вона не може бути розв'язана лише зусиллями медиків, зокрема психіатрів, а також психологів. Самогубство зумовлюється однаково соціально-економічними, етнічними, культурними, історичними та багатьма іншими обставинами.

Американська енциклопедія «Злочин та справедливість» ще у 1979 р. визначила чотири основні теорії причин самогубства:

– соціологічна – стверджує, що рівень вчинення самогубства змінюється пропорційно ступеню інтеграції населення. Як наслідок, зростання особистої свободи та ініціативних можливостей призводить до недооцінювання стабільності соціальної єдності, зростання конфліктів, збільшення рівня суїцидальних виявів;

– психологічна – пояснює самогубство як одну з форм агресії, спрямованої проти самого себе, усередину себе;

– біохімічна – має своїм підґрунтям зв'язок депресій із самогубством: існують непрямі докази взаємозв'язку депресивних захворювань із генетичними та біохімічними чинниками. Ця теорія є багатообіцяючою, але вона досліджена не до кінця як у Росії, так і в Україні;

– теорія оточення (чи середовища) уможливило об'єднання фізичного оточення людини та її суїцидальності. Теорія пройшла декілька етапів, зазнавши деяких змін із часу своєї появи. Дійсно, можна простежити певні зв'язки суїциду з кліматичними, географічними, астрономічними, біологічними та іншими умовами середовища проживання, але їх не можна назвати усталеними [4, с. 20].

З огляду на викладене доцільно докладніше розглянути загальносоціальні, спеціальні та індивідуальні причини вчинення самогубства, а також умови, що детермінують його.

Загальні причини вчинення самогубств, урахувавши сучасний переважаючий триєдиний підхід до цього явища (філософський, соціологічний, психологічний), на думку В. Женунтій та Л. Шестопалової [9, с. 258–260], можна згрупувати таким чином.

1. Власне соціальні. До них належать, зокрема, нерівність людей за їх майновим станом, а також суперечності за національною, класовою, стративною, кастовою, професійною та багатьма іншими ознаками. Зміна соціального статусу доволі різко позначається на житті людини, особливо негативна. Ідеться про вихід на пенсію, звільнення з роботи і зарахування до безробітних тощо, коли на вулиці опиняються 45–50-річні професіонали, для багатьох з яких робота була сенсом життя, що не додає позитиву, а збільшує кількість самогубств [15].

2. Економічні. Ще Е. Дюркгейм помітив кореляції суїцидної активності населення та економічної нестабільності держави. Економічний стан України щороку погіршується, переважна частина жителів нашої країни перебуває за межею бідності. Економічні причини мають важливу кримінологічну особливість – в основному вони виявляються через інші групи зовнішніх причин, найчастіше трансформуючись у соціальні. Економіка як базис суспільства впливає на його соціальну структуру. Зокрема, це кризові явища, що супроводжуються зниженням життєвого рівня багатьох громадян, збільшенням частки тих, хто живе за межею рівня бідності. Така ситуація сприяє зростанню кількості самогубств цієї категорії громадян. Головною причиною вчинення самогубств в Україні залишається соціально-економічне становище більшої частини її громадян, що аж ніяк не відповідає сучасним стандартам життя цивілізованої людини, і просто злидні. Найбільш соціально незахищені верстви населення – пенсіонери і молодь – переважають серед жертв суїциду. Тепер до розряду малозабезпечених почасти належать і вчителі, і лікарі, і навіть міліціонери. На іншому полюсі перебувають ті особи, чий матеріальні блага, набуті переважно протиправними способами, є непомерними. Останнім часом шпальти українських газет рясніють повідомленнями про смерть людей, які спокусилися на дешеві банківські кредити. Та внаслідок фінансової кризи, що, як відомо, спровокувала загальну економічну кризу у світі, не змогли розрахуватися навіть за відсотки і покінчили життя самогубством [16, с. 85].

Однак соціально-економічні причини – не єдині, що штовхають особистість до неприродної, тобто самовільної, смерті.

3. Морально-психологічні. На моральне формування особистості впливають загальнолюдський досвід у сфері праці, культури, соціального співжиття, поведінки – усе, що накопичили попередні покоління, а також матеріальні і духовні риси певного соціального ладу. У ХХ ст. більшість землян змінили етичну мотивацію своєї поведінки. Попередньо у своїй основі вона мала релігійні приписи. Духовне підґрунтя відіграє принципову роль у поступі здорової нації.

За сучасних умов людина все більше залежить від оточуючого її середовища, зовнішнього світу. Через апарат масової культури суспільство (і держава) постійно нав'язують нам певний стандарт життєвого рівня, способу життя, і якщо власне життя не відповідає такому стандарту, то воно починає сприйматися сучасною людиною як трагедія. До наших українських психокультурних характеристик можна віднести душевну щедрість, схильність до анархії, послаблений інстинкт самозбереження і разом з тим мораль типу «моя хата з краю», недостатню повагу до особистості – як до себе, так і до інших.

4. Ментальні. Історичні погляди суспільства, зрозуміло, впливають на кожну особистість окремо та на всіх людей разом. Нині прийнято говорити про ментальність, історичну пам'ять тощо, які позначаються на вихованні комплексу поглядів, зокрема, впливають на уявлення про самогубство, що таким чином набуває певного сенсу. Зазначимо, що розумність, духовність, етична відповідальність – важливі атрибутивні риси людини. Проте вони є похідними від історичної сутності людини [17, с. 4]. Із століття у століття завжди супроводжували інтелігенцію, кращі уми нашої історичної батьківщини почуття власної гідності, жадання волі, прагнення свободи, почуття незалежності та внутрішньої свободи. Ці споконвічні жадання притаманні нам історично. Особливо вони проєктуються на осіб, чиє життя, так би мовити, перебуває на очах усієї держави, суспільства, світу, – діячів науки, культури, літератури, інших відомих людей. Вони першими реагують на зміни у політиці, тобто на проведення несумісного з їх поглядами політичного курсу, і часто таке реагування набуває суїцидних форм.

5. Політично-правові. Вплив зовнішніх і внутрішніх політичних причин, дійсно, не можна заперечувати. До внутрішніх причин належать міжнаціональні суперечності, криміналізація частини працівників владних структур, їх корумпованість, внутрішньополітична невизначеність у країні, політико-правова декларативність та ін. Триває процес криміналізації значної частини суспільства на тлі скорочення правоохоронних органів. Слід погодитися з тим, що пік самогубств припадає на періоди різких соціальних змін: архівні дані Першої світової війни, революції 1917 р., громадянської війни 1918–1922 рр., Другої світової війни 1939–1945 рр., періоду перебудови свідчать про різке збільшення фактів

самогубства [18, с. 68]. Після зведення Берлінської стіни рівень самогубств у східному секторі Берліна збільшився у 25 разів! Фахівці відзначають збільшення кількості самогубств після аварії на Чорнобильській АЕС у так званій «зоні відчуження» та серед чорнобильців-ліквідаторів [16, с. 85].

Загальні причини вчинення самогубств можна класифікувати за місцем їх виникнення чи акумуляції на: 1) суспільні; 2) такі, що утворюються при їх потуранні (політичне насильство, утрата безпечного існування, незахищеність, насильство у сфері трудових відносин, порушення права на захист). Ці групи можна розглядати як порушення основних прав і свобод особи, наприклад права на життя, на рівність, свободу та особисту недоторканність, на збереження здоров'я, на справедливу оплату та нормальні умови праці. Отже, самогубство часто є реакцією на порушення принципів демократичної держави, заснованої на душі та букві закону, хоча право на вчинення самогубства не заперечується. Ця двоїстість утворює не тільки філософські, а й правові проблеми. На загальносоціальному рівні самогубство виникає внаслідок будь-якого порушення прав людини, індивіда, який сприймає ці порушення настільки близько, наскільки психологічно незахищеним він є, а тому йде на позбавлення себе життя.

Спеціальні причини вчинення самогубств. Людина в суспільстві постійно відчуває вплив того мікросоціального середовища, яке її оточує. Кожна особа одночасно належить різним колективам і є членом різних груп. Окремі такі групи є потенційно найбільш суїцидо небезпечними.

На спеціально-кримінологічному рівні, на думку В. Женунтій та Л. Шестопалової [9, с. 260–261], причини вчинення самогубств доцільно класифікувати за місцем їх виникнення чи акумуляції. Вони є спільними для певних груп населення, об'єднаних різними ознаками штучно (за принципом і способом утворення групи) або природно (спільність людей, об'єднаних за ознакою спільної діяльності за умови усвідомлення ними належності до цієї групи): 1) родинні (насильство, приниження, експлуатація в родині тощо); 2) колегіальні – у колективі за родом зайнятості в суспільстві (агресія, нехтування, недооцінювання...); 3) у групі за інтересами (позбавлення можливості самовиразитися, байдужість, самотність...); 4) серед друзів, товаришів, знайомих (зрада, втрата...); 5) у групі за іншими ознаками (віком, фахом, субкультурою, сексуальною орієнтацією тощо).

Індивідуальні причини вчинення самогубств мають свої особливості. Кожен випадок самогубства, як і спробу його вчинити, належить ретельно вивчати для того, аби з'ясувати індивідуальні причини, які призвели до трагічного кінця. Спокуса вчинити самогубство виявляється на підставі індивідуальних обставин існування конкретної особистості, до яких слід віднести:

мікросередовище, в якому формується та існує особистість; особливості потоку масової інформації, що споживається особою; її особистісні особливості; ситуацію, яка сприяє вчиненню самогубства. На думку В. Женунтій та Л. Шестопалової [9, с. 265], індивідуальні причини вчинення самогубств – це причини індивідуальної суїцидальної поведінки, тобто взаємодія особистісних (негативних і позитивних) морально-психологічних якостей особистості, які утворилися під впливом певного морального формування особистості, із зовнішніми об'єктивними умовами (конкретною ситуацією), що породили намір і рішучість вчинити самогубство. Кожна особистість є цілісним поєднанням індивідуальних якостей та індивідуальної соціальної функції.

Перебуваючи в нейтральному емоційному стані, особистість не виявляє свою потенційну суїцидальність. Суїцидальні наміри спричиняє конфліктний (наявність вибору мотивів) емоційний стан, який виконує, крім сигнально-діагностичної, ще й руйнівну (та творчу – при альтруїстичному самогубстві) функцію. Дійсно, конфлікт може призвести до різних ступенів соціальної дезадаптації особистості – від легких форм (психологічний дискомфорт) до найважчого ступеня дезадаптації (повного розриву всіх зв'язків, соціальної ізоляції, почуття власної зайвості). Особистісна дезадаптація здатна призвести до формування суїцидальної поведінки в разі неможливості реалізації базових ціннісних настанов. Можливо, самогубство – остання краплина дезадаптації особистості, в тому від життєвих негараздів, нездатність, небажання протидіяти долі.

За теорією З. Фрейда кожна людина має таємні причини щодо відхилень від норми, які вмикаються через актуальний конфлікт. Найвищий із конфліктів – суїцидальний, зазначає А. Амбрумова [19, с. 19]. Самогубству передують комплекси причин та умов, які спрацьовують на тлі особливого морального, психологічного стану особистості та її культурного набуtku, інтелігентності. Механізм конкретного самогубства складається з певних елементів (моральних якостей особистості, які безпосередньо пов'язані із самогубством через потреби – рушійну силу, інтереси – осмислені потреби, мотиви та цілі) та етапів (формування моральних якостей, їх актуалізації – поведінкове рішення та його здійснення).

Характеризувати окреме самогубство можна за такими ознаками: характер і спосіб вчинених дій, імовірність летального кінця, наміри особистості, спосіб ухвалення рішення про самогубство, участь свідомості та підсвідомості в ухваленні рішення, роль конфліктної ситуації (безпосередньої та загальної), глибина та стійкість конфлікту, наслідки конфлікту для системи спілкування та особи суїцидента тощо. Часто-густо конкретне самогубство виникає як відповідна реакція на порушення прав особи, замах на її честь, гідність, ста-

теву недоторканість та ін. Зазнавши фізичного чи психічного насильства, замість необхідної підтримки, порозуміння з оточенням така особа опиняється у вакуумі бездушності, непрофесійності.

З психологічного погляду всі індивідуальні причини вчинення самогубств можна згрупувати так: викликані набуттям чого-небудь, спричинені втрагою чого-небудь, змінами; міжособистісні проблеми, конфліктні проблеми (особа стоїть перед вибором, коли існують дві чи більше альтернатив) [9, с. 266]. О. Діденко згрупував усі причини вчинення самогубств у три класи: «певні особливості особистості (емоційно чутливий, вразливий, тривожний, з почуттям провини, невпевненістю в собі, хворобливою залежністю від громадської думки тощо); певні біографічні дані (наявність спроб самогубства серед родичів, недоліки виховання, що виявляються в надмірній жорстокості, уседозволеності тощо); певні особливості актуальної ситуації (ситуація невизначеності, неможливості впливати на перебіг подій, тенденція погіршення ситуації, яка оцінюється як безвихідна, тощо)» [20, с. 155]. Важливою причиною, яку виправдовують багато дослідників, є невиліковна хвороба, страх за життя втратити власне «я», перетворитися на рослину, побоювання болю та смерті. Таке самогубство заперечувати важко, а осуджувати неможливо.

Існує також думка, за якою у своїй смерті винен сам суїцидент, який просто виявився слабким, нездатним подолати проблеми, боротися з життєвими негараздами, сприймати поразки, нещастя тощо. Тут можна говорити не тільки про особливу віктимність самогубця, а й про жорстокість цих висловлювань, адже не всі люди психологічно готові витримати складні життєві випробування.

Іноді головною причиною вчинення самогубств стає деморалізація – джерело дистресу – психічна некомпетентність у нескладній ситуації. Суїцид виникає разом із відчуттям відсутності прийнятного шляху для гідного існування. Від неможливості розкритися, реалізуватися, незатребування суспільством потенціалу індивіда виходять суїцидальні вчинки багатьох молодих людей та осіб середнього віку. Самогубство виникає тоді, коли людина втрачає ініціативу, перспективу, інтерес до життя (тобто мотив, що сприяє позитивній орієнтації в житті, рефлекс виживання). Стриманість і помірність завжди високо цінувалися, проте, занадто затиснуті, вони часто шукають виходів у самоагресії. Утрата інтересу жити, дійсно, небезпечна для особистості. Його слід у будь-який спосіб поновлювати, як слушно зазначає А. Лаврін [21, с. 118].

На індивідуальному рівні до самогубства призводять різні види конфліктів (відповідно до їх учасників): внутрішньоособистісний, міжособистісний, внутрішньогруповий, міжгруповий.

Безпосередньою причиною конкретного самогубства є прагнення особистості задовольнити свої інтереси і потреби на користь чи на шкоду інте-

ресам і потребам інших людей, суспільства залежно від того, до якого типу, за Е. Дюркгеймом, належить самогубство – альтруїстичного, аномічного чи егоїстичного. Гостре почуття власної відповідальності людини за те, що коїться в її родині, суспільстві та державі, може підштовхнути її до суїциду. Вибір поведінки залежить від моральної сутності людини, її ціннісних орієнтацій, які являють собою соціально зумовлену систему ставлення особистості до явищ та подій оточуючого соціального середовища.

На думку Л. Васильченко [4, с. 20–21], усі причини вчинення самогубства можна поділити на внутрішні і зовнішні. Часто навіть самій людині важко зрозуміти, які причини штовхають її на вчинення суїциду. Іноді причинами помилково вважають мотиви, які лежать на поверхні.

Суїциди поділяються на істинні, приховані та демонстративні.

Істинні суїциди у деяких випадках можуть бути спонтанними. Найчастіше за все їм передують міркування про смерть: втрата сенсу життя, депресивний стан чи просте пригнічення.

Прихованим суїцидом вважається поведінка, пов'язана з підвищеним ризиком, що частіше за все призводить до нібито «випадкової» смерті. Серед багатьох варіантів особливо частими є ризикове керування автомобілем, зловживання алкоголем та наркотиками.

Демонстративну суїцидальну спробу здійснює людина, яка вважає за необхідне комусь щось довести чи досягти певної мети, роблячи вигляд, що готова покінчити із собою. Іноді демонстраційні суїциди закінчуються смертю.

На сьогодні найповніша класифікація суїцидів за способами смерті налічує до 30 таких позицій, але судово-медичні підходи до встановлення способу смерті при самогубстві виділяють головні: падіння з висоти, повішення, вогнестрільні ушкодження, ушкодження гострими предметами, електричним струмом, отруєння, залізничні травми, утоплення та ін. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) констатує 803 способи вчинення самогубства.

Поряд із причинами психологи зазначають десять основних мотивів суїцидальної поведінки:

1) переживання образи, самотності, відчуженості, неможливості бути зрозумілим;

2) реальна або уявна втрата батьківської любові, нерозділене кохання (кохання без взаємності), ревності;

3) переживання, пов'язані зі смертю одного з батьків, розлученням батьків;

4) почуття провини, сорому, образи, незадоволеність собою;

5) страх перед ганьбою, глузуванням, приниженням;

6) страх перед покаранням;

7) любовні невдачі, сексуальні ексцеси, вагітність;

- 8) почуття помсти, погроз, шантажу;
- 9) бажання привернути до себе увагу, викликати жаль, співчуття;
- 10) співчуття або наслідування приятелів, героїв книг, кінофільмів («ефект Вертера»).

Щодо останнього мотиву психологи давно помітили пряму залежність між кількістю самогубств, які демонструють телебачення та інші ЗМІ, і реальною кількістю самогубств серед молоді в суспільстві [22, с. 60–61].

У час бурхливого розвитку ЗМІ, комп'ютерних ігор із поширеними у них некрофілією, садомазохістським смакуванням смерті, у тому числі й суїцидальної, ці тенденції поглиблюються. Нині вважається доведеним, що повідомлення про самогубства або їх зображення, що висвітлюються у ЗМІ, мають негативний ефект і можуть провокувати суїцидальні дії, особливо у дітей і підлітків. Англійський учений К. Хоутон вивчав наслідки показу в популярному щотижневому серіалі епізоду, де герой гине через передозування парацетамолом. Протягом першого тижня після показу епізоду кількість спроб самоотруєння зросла, водночас випадки самоотруєння парацетамолом простежувалися частіше, ніж випадки самоотруєння іншими речовинами. Узагальнюючи результати проведених у різних країнах досліджень, К. Хоутон дійшов висновку про те, що повідомлення або демонстрація самогубств у ЗМІ призводять до збільшення і загальної кількості суїцидів, і кількості випадків використання окремих способів самогубства [23, с. 63]. Прикладом може слугувати і рекламний ролик, який використовувався донецьким телебаченням: фірмове італійське взуття рекламувалося на ногах чоловіка, що повісився, з рядком в останньому кадрі: «До кінця твоїх днів!» [24].

Зараз стала настільки актуальною, що заслуговує на окремий розгляд, проблема суїциду за допомогою Інтернету.

Соціальна небезпечність і шкода, яких заподіює самогубство суспільству, як відзначають науковці, полягає у такому: у широкому соціальному плані воно завдає матеріальної шкоди, впливає на демографічний, соціальний та економічний стани держави. Це потребує розроблення ефективних програм профілактики даного виду девіації.

Соціально-профілактична діяльність у широкому розумінні має на меті виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що викликають різного роду негативні явища, у тому числі самогубство. Вона являє собою систему соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових та виховних заходів, що проводяться державою і суспільством для того, аби усунути зазначені причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян. Заходи профілактики соціальних відхилень повинні охоплювати життєдіяльність особи в усіх основних сферах суспільства: економічній, політичній, духовній.

Ефективність попередження самогубства залежить від розв'язання масштабних соціальних, економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування цього явища в нашому суспільстві. Необхідний комплексний підхід до його профілактики.

Зрозуміло, що така діяльність може бути розвинена, перетворена на постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, мають сформуватися досить виразні уявлення про природу самогубства, його причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна та організаційна бази. Слід звернути увагу й на законотворчий процес, необхідність прийняття законів, спрямованих на захист прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Як і будь-яка діяльність, соціальна профілактика розвивається в сукупності суперечливих вимог і обмежених можливостей. З одного боку, бажано, аби соціальне запобігання було найбільш раннім, коли ще не цілком сформувалися передумови порушення соціальної норми; а з другого – на ранніх стадіях формування соціального відхилення (перекручування потреб, дефекти мотивації) далеко не завжди складаються підстави для профілактичного втручання і впливу. Конституційне право недоторканності особи покликано гарантувати від незаконного втручання в життя кожної людини, яка не вчинила жодних дій, шкідливих для суспільства.

Звідси випливає, що реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежено щонайменше в трьох аспектах. По-перше, воно обмежено часом одержання і змістом інформації про об'єкт профілактики: якщо людина ще не вчинила відхилення, то не можна судити про її зіпсованість і вживати профілактичних заходів. По-друге, воно обмежено фізичними (технічними), соціальними та психологічними можливостями з усунення причин і умов, що сприяють самогубству, наприклад, якщо підліток росте в неблагополучній родині, то змінити поведінку всієї цієї родини в більшості випадків досить важко або навіть практично неможливо. По-третє, воно обмежено правовими і моральними рамками припустимого втручання в особисте життя. Усі заходи впливу регламентовано законом.

Дотримання прав і законних інтересів громадянина – необхідна вимога законності. Порушення цих прав і законних інтересів шкідливо і з профілактичної точки зору, оскільки здатне привести лише до зниження престижу соціальної норми і засобів соціального контролю, збільшення соціальних відхилень.

Загальними вимогами при плануванні профілактичних заходів є такі:

обґрунтованість – включення заходів, що базуються на об'єктивно оціненій інформації;

повнота – охоплення профілактичними заходами всіх сфер життєдіяльності громадян з урахуванням їх особистості;

конкретність – формулювання заходів на підставі характеристики громадянина, застосування індивідуальних форм і методів профілактичної та виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців;

своєчасність – визначення і застосування саме тих профілактичних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами, які проводять профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період;

реальність – включення до плану заходів, що мають бути обов'язково виконані. Це означає, що профілактичні заходи повинні плануватися з урахуванням наявних можливостей їх реалізації з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи [25, с. 37].

При плануванні застосування будь-якого профілактичного заходу, на думку С. Максименко, слід урахувати такі моменти: 1) на який цільовий контингент цей захід спрямований; 2) вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; 3) дані про ефективність заходу; 4) наявність детальних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо застосування; 5) можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту [26, с. 3].

Заходи профілактики самогубства, які проводить суспільство, повинні бути диференційовані за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Є такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або змінити їх примусово, – вони не зникнуть до тих пір, доки не зміниться та чи інша частина соціального організму. Є й відносини, на які можливо і потрібно впливати вже зараз і найрішуче, оскільки для цього є всі умови.

Під профілактикою суїцидальної поведінки зазвичай розуміють систему державних, соціально-економічних, медичних, психологічних, педагогічних та інших заходів, спрямованих на попередження розвитку суїцидальної поведінки (суїцидальних тенденцій, суїцидальних спроб та завершених суїцидів) [23, с. 63].

Розрізняють первинну і вторинну профілактику суїцидальної поведінки. Первинна профілактика – заходи (соціально-економічні, медичні, психологічні, педагогічні та ін.), спрямовані на запобігання виникненню самогубств.

Вторинна профілактика – заходи, спрямовані на послаблення суїцидальних тенденцій і попередження повторних. Перший центр із попередження самогубств було організовано у 1948 р. в Австрії. У 1953 р. зазначена служба з'явилася в Англії, у 1955 р. – у Лос-Анджелесі.

Одним із важливих напрямів первинної профілактики суїцидальної поведінки є контроль характеру повідомлень про самогубства в ЗМІ, а також інформування населення про наявну систему надання медико-психологічної допомоги. У пресі, радіо та телебаченні має бути широко подана інформація про діяльність «телефонів довіри», центрів соціально-психологічної допомоги, кризових відділень, куди можуть звертатися по допомогу люди, які переживають кризовий стан.

Можна погодитися з думкою А. Науменко [23] щодо створення на базі відділів кримінальної міліції у справах дітей окремих груп (відділень), до штату яких входитимуть фахівці-психологи. Серед їх загальних функцій мають бути: облік дітей, які вже вчинили спроби самогубства, та проведення з ними відповідних психопрофілактичних заходів.

За своїм змістом і організацією профілактична робота має об'єднувати засоби соціального, психологічного, медичного, правового, педагогічного характеру і бути безперервною, послідовною. Її слід розглядати, на думку Л. Скаковської [22], у трьох аспектах:

- науковому (забезпечує теоретико-прикладне спрямування, що вивчає закономірності і формування виникнення даного явища з метою розроблення засобів і методів застосування психологічних знань в умовах сучасної школи);
- прикладному (розроблення психологічних основ і методичних матеріалів);
- практичному (забезпечує безпосередню роботу психологів з дітьми і дорослими в школі).

Особливу увагу слід приділяти проведенню профілактичних заходів серед молоді. У зв'язку з цим виявлення та вивчення виявів девіантної поведінки дітей у навчально-виховних закладах мають реалізуватися за такими напрямами роботи:

- психопрофілактика – спрямована на своєчасне попередження відхилень у розвитку особистості;
- психологічна експертиза – вивчення психічних якостей, здібностей та перспектив розвитку окремої особистості, структури та змісту спілкування;
- психологічна прогностика – розроблення, апробація і застосування моделей поведінки групи та особистості в різних умовах життєдіяльності, проектування змісту і напрямів індивідуального розвитку учня та складання на цій підставі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку;
- психолого-педагогічна корекція – здійснення психолого-педагогічної роботи щодо усунення відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці, формування адекватної соціально корисної життєвої перспективи;
- психологічна просвіта – підвищення психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу.

У науковій літературі розглядається можливість ранньої діагностики [27] та превенції самогубств через роботу із кризовими станами з використанням інтегративного підходу [28].

На думку Л. Валової [29, с. 126], серйозну увагу при діагностиці суїцидальної поведінки слід приділяти таким соціально-демографічним чинникам ризику.

1. Вік, стать (частота самогубств серед чоловіків віком від 20 до 59 років значно вища, ніж у жінок). Рівень завершеності суїцидів у чоловіків у чотири рази вищий, ніж у жінок. Рівень завершених суїцидів є найвищим у осіб, старших за 60 років. Другою за частотою завершених суїцидів є вікова група від 30 до 39 років. Спроби суїциду частіше за все здійснюють молоді люди віком від 18 до 29 років, що підвищує ризик повторного суїциду.

Останніми роками різко зросла кількість самогубств серед дітей 5–14 років (це 0,5 % серед усіх вікових груп). При цьому в дітей досить часто спостерігається довготривале та ретельне підготування до самогубства.

2. Місце проживання. В Україні спостерігається високий рівень суїцидальної активності серед сільського населення. Жителі села в 1,52 частіше покінчують з життям, ніж міські жителі. Лише в західних областях України рівень самогубств останнім часом значно знизився.

3. Родинний стан. Рівень суїцидів вище у розведених і вдових порівняно з одруженими.

4. Освіта та професійний статус. За рівнем суїцидальних спроб виділяються студенти вищих навчальних закладів, медичні працівники, водії транспорту, некваліфіковані робітники. Також чинником суїцидального ризику є часта зміна місця роботи та професій без підвищення кваліфікації.

5. Чинники середовища. Сезонність: максимум суїцидальних спроб та завершених суїцидів припадає на березень – травень.

6. Медичні чинники. У значній кількості суїцидентів виявлено гострі чи хронічні захворювання. 12–19 % осіб, які покінчили з життям, перебували на обліку в психіатричних диспансерах.

Реаліями сьогодення, які безпосередньо впливають на нерозв'язність проблеми зростання саморуйнівної поведінки, є те, що спеціалізована суїцидологічна допомога надається епізодично, окремими фахівцями-науковцями у великих містах України (Київ, Харків, Одеса, Львів, Запоріжжя). Основні лікувальні заходи спрямовано на купірування психопатологічних виявів. Психотерапевтична робота із суїцидентами практично не проводиться. В Україні й досі не прийнято закони та інші нормативні акти, що регламентують якісне надання спеціалізованої та кваліфікованої допомоги хворим з аутоагресивними виявами, не розроблено систему організаційних, діагностичних,

лікувально-реабілітаційних заходів щодо надання спеціалізованої психолого-психіатричної та психотерапевтичної допомоги зазначеному контингенту (тільки зараз співробітниками українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології розробляється така модель національної суїцидологічної служби). Відсутність спеціалізованої суїцидологічної служби в Україні зумовлена ще й тим, що в нашій країні офіційно не існує такої професії (спеціалізації), як суїцидолог. Безумовно, це не означає, що проблемою суїциду соціальні педагоги, психологи, лікарі та інші фахівці не займаються взагалі. Однак це безпосередньо впливає на відсутність прямого фінансування з боку держави програм, спрямованих на роботу з особами, які мають будь-які аутоагресивні вияви. Питання організації системи надання суїцидологічної допомоги має вирішуватися в загальнодержавному масштабі [30, с. 27].

Суттєве значення для ефективності та досягнення кінцевої мети окремих заходів має психологічна обґрунтованість як певних програм у цілому, так і окремих заходів, спрямованих на профілактику самогубств. Адже саме таке обґрунтування дає можливість адекватно підібрати різні заходи, узгодити, визначити особливості їх використання залежно від поставлених завдань, особливостей певних цільових вибірок, на яких розраховані програми, та конкретних умов.

Необхідним є поєднання зусиль багатьох міністерств та відомств у рамках єдиної державної програми, спрямованої на захист фізичного, психічного та психологічного здоров'я кожного громадянина на економічному рівні.

Можна погодитися з думкою науковців, зокрема Л. Шестопалової [31, с. 43], що до такої загальноукраїнської програми мають бути внесені питання, вирішувати які належить Міністерству охорони здоров'я, Міністерству юстиції, Міністерству освіти і науки, молоді та спорту, Міністерству внутрішніх справ: постійне спостереження за станом справ запобігання самогубству; наукове розроблення проблеми суїциду та шляхів його профілактики; створення спеціальної міжвідомчої комісії з аналізування і запобігання суїциду та її постійні звітування; організація анонімних та безоплатних кризових центрів і «телефонів довіри» не тільки в столиці, а й у кожному обласному та районному центрах, а також спеціальних тренінгів у їх межах; повсюдна організація притулків для кризових груп населення та їх доступність; популяризація необхідних знань серед школярів, населення та працівників сфери соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, правоохоронних органів тощо.

До системи антисуїцидальних заходів в Україні, крім інших, можна віднести, наприклад:

а) залучення до попереджувальної діяльності різних суб'єктів (наприклад, діячів церкви, громадськості тощо; рад пенсіонерів, які, використовуючи свій багатий життєвий досвід, знання, здатні позитивно впливати на морально-психологічну стійкість, надавати психологічну підтримку різним категоріям населення);

б) інформування про методи, засоби, результати такої діяльності, а також про причини й умови існування явища (проведення бесід у різноманітних колективах, висвітлення питання у ЗМІ тощо);

в) спеціальний моніторинг суїцидальної активності населення, а також причин та умов, що детермінують це явище, постійні опитування населення, заміри суїцидальної потенційності населення за участю служителів культу;

г) введення інституту релігійного піклування. Оскільки більшість населення України сповідує християнство, яке належить до антисуїцидальних релігій, остільки залучення діячів церкви, духівників до спільної роботи справить відчутний вплив на зменшення кількості самогубств. Християнський врівновачитель, як і релігійний діяч іншого антисуїцидального культу, може стати першим, хто виявить суїцидогенну ситуацію, до нього першого, можливо, найпростіше звернутися людині, яка має суїцидальні думки чи наміри. Тому доцільно запрошувати діячів церкви до участі у роботі суїцидологічних центрів, планувати спільні заходи. Реабілітація, підтримка, піклування представників церкви про осіб, які перебувають у стані готовності вчинити самогубство або вдавалися до такої спроби, може стати єдиним видом допомоги, сприйнятої суїцидантом добровільно [32, с. 174].

Профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини, молоді стануть головними у державі та суспільстві. Потрібні сучасні програми допомоги, відповідна законодавча база. «Україна як член міжнародного співтовариства бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості з урахуванням моральних засад та традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей в Україні» [33]. У країні профілактика негативних соціальних відхилень, у тому числі самогубств, – один з основних напрямів внутрішньої політики країни. Ідеться про вплив на процеси, що мають виключне значення для майбутнього розвитку суспільства. Україна намагається вживати всіх заходів, аби долати таке соціально небезпечне зло, як самогубство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 27, 141.
2. Кузьмин В. В. Принадлежность к тоталитарным сектам и деструктивным культурам как причина самоубийств / В. В. Кузьмин, А. Н. Доля // Психологія суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика : зб. наук. пр. / за ред. С. І. Яковенка. – К. : Київ. ін-т внутр. справ, 2000. – 200 с.; Мангубин В. А. Религия и самоубий-

- ство – духовность и смерть / В. А. Мангубин, А. А. Опарин // Суїцидологія: теорія та практика. – К. : Київ. ін-т внутр. справ, 1998. – 188 с.; Перистая А. Л. Проблема суїцида в современных религиях / А. Л. Перистая, В. М. Бабенко // Вісн. Донбас. нац. акад. будівництва і архітектури. – 2010. – № 4 (84). – С. 229–231; Шестопалова Л. М. Феномен самогубства в контексті захисту життя у вченнях світових релігій та праві / Л. М. Шестопалова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2003. – № 5. – С. 166–175.
3. Шестопалова Л. М. Зміст поняття «самогубство» в гуманітарному контексті / Л. М. Шестопалова // Бюл. М-ва юстиції України. – 2007. – № 11 (73). – С. 25–35.
  4. Васильченко Л. В. Суїцид в Україні / Л. В. Васильченко // Безпека життєдіяльності. – 2005. – № 8. – С. 18–22.
  5. Сафонова Н. А. Спорные вопросы понятия «самоубийство» / Н. А. Сафонова // Рос. юрид. журн. – 2000. – № 4. – С. 42–45.
  6. Соловйов А. Деякі аспекти «права людини на смерть» / А. Соловйов // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – № 4. – С. 71–74.
  7. Гриценко В. В. Поняття самогубства як роду смерті / В. В. Гриценко, А. П. Тіщенко // Наук. вісн. УАВС. – 1997. – № 2. – С. 220–224.
  8. Визначення поняття «самогубство» та його диференціація з іншими випадками смерті : метод. рекомендації / С. В. Жабокрицький. – К. : МОЗ України, Укр. центр наук. мед. інформації та патентно-ліценз. роботи, Укр. НДІ соц. та суд. психіатрії, 1996. – 18 с.
  9. Женунтій В. І. Причини самогубства в Україні / В. І. Женунтій, Л. М. Шестопалова // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2003. – № 2 (11). – С. 256–268.
  10. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд : пер. с фр. / Э. Дюркгейм ; подгот. В. А. Луков. – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
  11. Розанов В. А. Нейробиологические основы суицидального поведения / В. А. Розанов // Психологія суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. І. Яковенка. – К. : РВВ КІВС, 2000. – 200 с.
  12. Сулицький В. В. Пенітенціарна суїцидологія (психологія суїцидальної поведінки): метод. рекомендації / В. В. Сулицький. – К. : КІВС, 2000.
  13. Амбрумова А. Г. Анализ суицидальной активности сотрудников органов внутренних дел / А. Г. Амбрумова // Журн. психиатрии и мед. психологии. – 1999. – № 1 (5). – С. 47–52; Амбрумова А. Г. Суицидальное поведение как объект комплексного изучения / А. Г. Амбрумова // Комплексные исследования в суицидологии: сб. науч. тр. – М. : Моск. НИИ психиатрии МЗО РСФСР, 1986. – С. 7–26; Амбрумова А. Г. Теоретико-методологические и организационные проблемы суицидологической превенции / А. Г. Амбрумова // Проблемы профилактики и реабилитации в суицидологии : сб. науч. тр. – М. : Моск. НИИ психиатрии МЗО РСФСР, 1984. – С. 8–26; Амбрумова А. Г. Суицидальное поведение в ряду других девиаций подростков / А. Г. Амбрумова, Е. М. Вроно, Л. Э. Комарова // Комплексные исследования в суицидологии : сб. науч. тр. – М. : Моск. НИИ психиатрии МЗО РСФСР, 1986. – С. 52–64.
  14. Поставалова Л. И. Формирование криминального и суицидального поведения у подростков / Л. И. Поставалова // Комплексные исследования в суицидологии : сб. науч. тр. – М. : Моск. НИИ психиатрии МЗО РСФСР, 1986. – 218 с.
  15. Суїцид – наслідок соціальних негараздів // Іменем закону. – 2000. – 25 лют. (№ 8).
  16. Данило О. Причини та мотиви суїцидальної поведінки в умовах економічної кризи / О. Данило, М. Скалецький. – Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2010. – С. 85–90.

17. Гуревич П. С. *Философское постижение человека / П. С. Гуревич, И. Т. Фролов // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии.* – М. : Политиздат, 1991. – 463 с.
18. Журов М. С. *Социально-психологическая природа суицида и возможные пути его прогнозирования / М. С. Журов // Психологія суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. І. Яковенка.* – К. : РВВ КІВС, 2000. – 200 с.
19. Амбрумова А. Г. *Предупреждение самоубийств / А. Г. Амбрумова, С. В. Бородин, А. С. Михлин.* – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. – 164 с.
20. Діденко О. І. *Суїцидальні наміри у психологічному портреті злочинця / О. І. Діденко // Психологія суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. І. Яковенка.* – К. : РВВ КІВС, 2000. – 200 с.
21. Лаврин А. П. *Хроники Харона / А. П. Лаврин.* – М., 1993. – 118 с.
22. Скаковська Л. А. *Практичному психологу про суїцид / Л. А. Скаковська // Практ. психологія та соц. робота.* – 2005. – № 4. – С. 57–62.
23. Науменко А. *Дитячий суїцид – ганьба дорослим! / А. Науменко // Віче.* – 2008. – № 18. – С. 58–63.
24. Осипов В. Б. *Профілактика самогубств : метод. посіб. для командирів підрозділів та органів вихов. роботи / В. Б. Осипов, М. П. Вернодубов, М. Г. Бондаренко.* – Одеса, 1997.
25. *Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх : метод. рекомендації.* – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2002. – 44 с.
26. Максименко С. Д. *Наркоманія: підходи до профілактики та подолання / С. Д. Максименко // Практ. психологія та соц. робота.* – 2005. – № 10. – С. 1–3.
27. *Вашека Т. В. Використання проєктивних методик з метою діагностики суїцидальних тенденцій у підлітків / Т. В. Вашека // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка.* – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. – № 22–23. – С. 33–36; *Валова Л. М. Соціально-психологічна діагностика суїцидальної поведінки / Л. М. Валова // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка.* – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – С. 124–127.
28. *Вашека Т. В. Практичні рекомендації для проведення психокорекційної роботи з підлітками за наявності суїцидальних ідецій / Т. В. Вашека // Практ. психологія та соц. робота.* – 2006. – № 7. – С. 68–72; *Вашека Т. В. Профілактика самогубства серед підлітків: методика для вимірювання суїцидальної поведінки / Т. В. Вашека // Практ. психологія та соц. робота.* – 2005. – № 4. – С. 53–57; *Вашека Т. В. Рання діагностика та профілактика суїцидальної поведінки у підлітковому віці / Т. В. Вашека // Практ. психологія та соц. робота.* – 2006. – № 6. – С. 64–66; *Пурло Е. Ю. Опыт применения интегративной психотерапии как способ превенции суицида / Е. Ю. Пурло // Практ. психологія та соц. робота.* – 2006. – № 5. – С. 31–42; *Пурло Е. Ю. Возможность превенции суицида через работу с кризисными состояниями: интегративный подход / Е. Ю. Пурло // Практ. психологія та соц. робота.* – 2006. – № 6. – С. 67–74.
29. *Валова Л. М. Соціально-психологічна діагностика суїцидальної поведінки / Л. М. Валова // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка.* – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – Вип. 13. – С. 124–127.
30. *Рибалка В. В. Психологія суїцидальних тенденцій проблемної особистості / В. В. Рибалка.* – К. : Шкільний світ, 2009. – 128 с.

31. Шестопалова Л. До питання про причини суїциду / Л. Шестопалова // Право України. – 1998. – № 9. – С. 41–43.
32. Шестопалова Л. М. Феномен самогубства в контексті захисту життя у вченнях світових релігій та праві / Л. М. Шестопалова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2003. – № 5. – С. 166–175.
33. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 395.

САМОУБИЙСТВО: ПРИЧИНИ И ПУТИ ПРОФИЛАКТИКИ

Водник В. Д.

Освещены основные направления исследования, причины, негативные последствия самоубийства. Проанализированы проблемы его профилактики.

Ключевые слова: самоубийство, суицид, профилактика самоубийства, противодействие самоубийству, гражданское общество.

SUICIDE: REASONS AND MEANS OF PRECAUTIONS

Vodnik V. D.

Principal direction of research, reasons, negative consequences of suicide are dealt with in the article, the problems of its precautions are analysed.

Key words: suicide, precautions against suicide, counteraction against suicide, civil society.

УДК 316.74:378.063:331.53

Н. В. Шевченко, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТІ: КОНФЛІКТНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОРІЄНТАЦІЯ

Виявлено методологічний потенціал конфліктного підходу до вивчення особливостей соціального партнерства в освітній сфері. Охарактеризовано основні напрями теорії конфлікту. Розроблено шляхи розвитку критичної педагогіки на основі проблемного навчання.

Ключові слова: конфліктний підхід, курикулум, проблемне навчання, соціальне партнерство, теорія опору, теорія відтворення.

Актуальність проблеми. Важливим напрямом модернізації освіти в Україні є подолання певної цехової замкненості галузі освіти, перетворення освітніх інститутів різного масштабу у відкриті соціально-освітні системи, діяльність яких спрямована на розв'язання актуальних економічних, соціальних, культурних проблем як регіону, так і країни в цілому. Відкритість освітнього закладу виявляється у побудові системи соціального партнерства, кооперативних зв'язків з іншими сферами суспільства: органами влади, бізнесом, закладами освіти, культури і науки, спрямованою на взаємовигідну співпрацю у тактичному і стратегічному планах, спільну діяльність освітнього закладу і соціальних партнерів.

Соціальне партнерство як тип взаємодії посідає місце між соціальним союзом (співдружністю), що передбачає спільність цінностей соціальних суб'єктів (адже цінності у партнерів можуть і не збігатися), обов'язкове об'єднання їх ресурсів (а партнери можуть і не об'єднувати ресурси) і соціальну конфронтацію – протиборство суб'єктів.

Оскільки останніми роками все більш актуальним стає питання про формування ефективної системи взаємостосунків між вищими навчальними закладами, підприємствами, службою зайнятості та іншими структурами, що становлять систему соціального партнерства, важливо зміцнити теоретико-методологічну базу дослідження партнерських відносин у галузі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основному ці проблеми науковці вирішують з позицій діяльнісного (В. Анісімова, Н. Пантіна, Р. Петруньова, О. Смирнова), суб'єктного (О. Клімова, О. Іванова) та системного (В. Шадриков, Н. Талізін) підходів. Ідеї моделювання, проектування і конструювання процесів у галузі освіти розробляють В. Безрукова, В. Давидов, Ю. Чернова та ін. Дослідження, що розкривають значення соціального партнерства у підвищенні якості підготовки фахівців, проводять С. Марфін, В. Поляков, І. Мачуліна, О. Назаркін, К. Михайлова, Л. Хижняк та ін.

Проте особливу проблему становить дефіцит праць методологічного характеру, на основі яких можна було б осмислювати питання налагодження соціального партнерства в освітній сфері. На жаль, у науковій літературі недостатньо обґрунтовано механізми організаційної взаємодії різних суб'єктів ринку праці та вищої освіти, функціонування яких донині залишається розрізненим і неузгодженим. У попередньому випуску нами опубліковано статтю «Соціальне партнерство в освіті: структурно-функціональний підхід як методологічна орієнтація», де осмислюються ідеї структурних функціоналістів, які можуть скласти методологічну основу налагоджування соціальної взаємодії різних суб'єктів освітнього процесу.

Метою статті є виявлення методологічного потенціалу конфліктного підходу до вивчення особливостей соціального партнерства в освітній сфері.

Виклад основного матеріалу. Конфліктний підхід як методологічна основа для аналізування суспільства з позицій теорії конфлікту набув досить широкого поширення. Цей напрям у соціології досліджує явища винагород і втрат, зразки соціальної боротьби і конкуренції, які систематично повторюються в суспільстві, для того, аби встановити, хто виграв, а хто, навпаки, програв від існування в суспільстві соціальної нерівності. Теорія конфліктів вивчає соціальну поведінку і феномени суспільного життя через такі поняття, як «боротьба за владу», «стратифікація», «залучення в політику» тощо. Теорія стверджує, що політична нерівність у суспільстві неминуче приводить до конфлікту як передбачуваного результату соціальних взаємовідносин.

Теорія конфліктів не акцентує на соціальній стабільності як основі пояснення соціальної поведінки, суспільних явищ та процесів. Аналізування соціальних явищ, процесів і суспільної поведінки з точки зору теорії конфліктів передбачає, що люди під час взаємодії з іншими людьми майже завжди «маневрують» і вдаються до хитрування, оскільки перш за все прагнуть досягти певної переваги – особистої або суспільно-класової – над іншими людьми або соціальними групами. Представники кожного соціального класу докладають своїх зусиль до того, аби задовольнити власні потреби або звести до мінімуму особисту незадоволеність [1; 2].

Теорія конфліктів виходить із припущення, що всі учасники соціальних взаємостосунків – класи, групи або представники соціальних груп – перебувають у стані певної конкуренції. За допомогою таких конкурентних взаємостосунків представники соціальних груп і класів визначають свій статус у суспільстві, усвідомлюють свої інтереси, потреби та шляхи їх реалізації.

У конфліктних теоріях акцентується на владі, що являє собою нерівномірно розподілений дефіцитний ресурс (приватна власність людини, що цінується іншими людьми). Ідеї та цінності ж розглядаються в конфліктному підході як зброя, що використовується різними групами для досягнення власних цілей, а не як засіб стабільності і цілісності всього суспільства. При цьому застосовується поняття ідеології (сукупності ідей, які виражають інтереси певної групи) і легітимності (визнання законності влади, установленого порядку розподілу цінностей у суспільстві).

Аналізування суспільства з точки зору теорії конфліктів може бути також застосоване для дослідження матеріальних передумов тих або інших соціальних взаємостосунків: по-перше, більшість ситуацій містять певний тип нерівності між сторонами, які вступають у взаємні відносини; по-друге, цей вид аналізування може оцінювати ресурси, до яких мають доступ сторони, а також рівномірність розподілу цих ресурсів; по-третє, теорія конфліктів перш за все прагне встановити, яка сторона має перевагу, яким чином вона цю перевагу

реалізує у відносинах з іншою стороною, і розглядає відповідні дії сторони, яка знаходиться в менш вигідних умовах, її можливості та ресурси.

У конфліктних теоріях виділяють два *напрями*:

1) критичний – марксизм, неомарксизм, франкфуртська школа (Ю. Хабермас, Р. Дарендорф, Р. Мілль, П. Бурдьє);

2) аналітичний (М. Вебер, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Коллінз) [1].

Основні ідеї конфліктного підходу було сформульовано К. Марксом, який вважав, що суспільство являє собою об'єднання різноспрямованих сил, які викликають суспільні зсуви за рахунок постійного напруження і боротьби. Класова боротьба, за Марксом, – це істотна сила, яка служить основою соціального розвитку. Маркс був переконаний у тому, що людина – це «завжди незадоволена тварина». Навіть якщо первинні потреби задоволені, відзначав він, це викликає нові потреби. Маркс був упевнений у тому, що люди передусім прагнуть задовольнити свої потреби, ніж працювати разом заради того, аби задовольнити потреби всіх людей. Ті, хто володіє капіталом або має владу, витягують із такого становища максимум вигоди, експлуатуючи і пригноблюючи інших людей. Саме це Маркс уважав головною причиною експлуатації людини людиною, а також соціально-класової диференціації в суспільстві [3].

Конфліктний підхід отримав подальшого розвитку в дослідженнях М. Вебера та Р. Дарендорфа. Вебер говорить про три лінії соціальної нерівності: багатство, престиж та владу. Дарендорф головну причину конфлікту вбачає у владі одних груп над іншими.

Значний внесок у розвиток конфліктного підходу зробив Р. Міллз. Саме він є автором поняття «пануюча еліта», тобто певна група людей, яка посідає особливе місце в суспільстві і завдяки власному становищу має можливість контролювати діяльність і ресурси великої кількості людей. Пануюча еліта створюється з груп людей, здатних на все заради того, аби зберегти свою владу або досягти ще більшої влади в суспільстві. Міллз уважав, що для будь-якого усвідомленого розуміння суспільства аналізування необхідно розпочинати з визначення ключових особистостей, яким належить влада, а також з розуміння того, як вони її використовують (тобто над ким і за яких обставин).

Розробляючи теорії конфлікту, такі сучасні дослідники, як С. Боулз, Н. Пулансас, Г. Гінтіс, Р. Коллінз, С. Аронович, Х. Жирокс, Л. Альтюссер, Дж. Аніон, М. Еплл, А. Грамши, П. Вілліс, І. Шор, П. Фрейре та ін., у першу чергу фокусують увагу на суперечностях інтересів різних елементів надбудови суспільства. При цьому вони виявляють суперечності, засновані на нееконімічних соціальних інститутах (культура, політика, релігія і под.) [4].

У той же час у рамках розроблення цих теорій широко використовуються марксистські концепти, аналізуються класові суперечності на основі еконо-

міки. З точки зору марксизму, передумовою виникнення соціальних перетворень є безперервний, самодетермінований розвиток продуктивних сил, котрі створюють ті матеріальні чинники, завдяки яким соціальні зміни стають можливими і навіть необхідними. Робітничий клас в особі політичної партії, що відображає його інтереси, має з'ясувати реальний стан суспільства і визначити момент революційної ситуації. Остання сприяє революційним змінам і утвердженню нового ладу, нових виробничих відносин, що відображають характер і рівень розвитку нових продуктивних сил, тобто це нова надбудова, адекватна новому базису [3].

Під кутом зору марксистської соціологічної моделі за умов класового суспільства структуру системи освіти формують залежно від становища класів, які утворюють соціальну структуру такого суспільства. Якщо для буржуазії школа – це засіб власного класового відтворення, інструмент формування певного типу особи представника панівного класу, що передбачає сукупне вміння експлуатувати і привласнювати, то стосовно інших соціальних груп школа, згідно з методологією марксизму, відчужує від культурної спадщини і розділяє майбутніх громадян буцімто відповідно до їхніх «здібностей», а фактично – залежно від соціального статусу. З огляду на інтереси пригнобленого класу функціонування школи й управління у класовому суспільстві спрямовано на гноблення і придушення робітничого класу, а отже, будь-які нововведення у цій сфері мають на меті вдосконалення її репресивних механізмів.

Оскільки школу розглядали як арену класових битв, то шлях її перетворень – з позиції марксизму – це революційний шлях, шлях ідеологічної боротьби за зміну цілей і засобів освіти включно зі змінами у способі управління школою.

Ми погоджуємося з оцінюваннями радянської школи, даними В. Чепак, яка зазначила, що робітничий клас, з одного боку, мав стати суб'єктом, який домінував у суспільному виробництві у відповідній історично конкретній формі, але, з другого боку, залишався суб'єктом відчуженої праці, а тому його школа мала бути школою подолання культурного та інших форм відчуження. Натомість державно-партійному апарату потрібна була зовсім інша школа – школа формування управлінських кадрів, здатних діяти в умовах диктатури [5].

Методологія вироблення політичної стратегії у сфері освіти та її управління була від самого початку суперечливою. За таких умов проблематично й оцінювати ефективність управлінських зусиль, а тому був необхідний новий, реалістичний погляд на дійсність.

Російський соціолог С. Шаронова всі теорії конфлікту розділила на дві групи (теорії відтворення і теорії опору) та сформулювала їх основні прин-

ципи, що має велике методологічне значення для розуміння причин конфліктних відносин в освітній сфері і напрацювання способів створення гармонійного освітнього середовища [4].

Представники *теорії відтворення* зосередили свою увагу на таких положеннях:

- в умовах капіталізму школи сприяють відтворенню нерівності, оскільки вони допомагають капіталістичному класу втримувати свою перевагу над робітничим класом, тим самим відтворюючи базисні капіталістичні відносини;
- відтворення в системі освіти по суті виявляється економічним відтворенням, адже стратифікація системи освіти повторює стратифікацію ринку праці;
- паралельно в освітній сфері відбувається й культурне відтворення, формуються різні культурні уявлення, стиль життя вихідців із різних шарів;
- для освіти у класовому суспільстві характерне державне панування: школи впроваджують ідеологію через зміст навчального плану і закладені у ньому цінності.

Представники *теорії опору* обґрунтовують ідею, за якою студенти приносять у процес освіти власний світогляд, що базується на досвіді їх родин, їх ровесників і оточення взагалі, а це часто не відповідає пануючому світогляду, який викладачі намагаються вкласти у свідомість через систему навчання і виховання. Так, бразильський соціолог, психолог, педагог П. Фрейре у книзі «Педагогіка пригноблених», проаналізувавши нерівність в освітній сфері, обґрунтував ідею, за якою тільки критична педагогіка може перетворити безграмотних селян на грамотних політичних акторів, здатних трансформувати суспільство. Називаючи таку педагогіку «звільняючою педагогікою», він пропонує докладний опис того, як має будуватися навчальна програма, що «звільняє» розум і дії [6].

Фрейре вибудовує свою теорію освіти на ідеях конструктивізму, а саме: реальність така, якою ми її бачимо. Аби перестати бути жертвою реальності гноблення, кожна людина повинна змінити власне ставлення до такої реальності за допомогою роздумів про соціальний порядок та шляхом конкретних дій стосовно його перетворення. Закликаючи до поєднання теорії та практики, Фрейре віддає перевагу саме практиці, оскільки «пригноблені» переважно є «практиками», адже все життя займаються фізичною, механічною працею. Теоретичне знання, яке «пригноблені» отримують у навчальних закладах, сприймається ними як певна даність, що не піддається і не повинна піддаватися критиці. Унаслідок цього у них не розвивається критичне мислення. Фрейре наполягав на тому, що заради загального соціального добробуту суспільство має позбутися пригноблюючого порядку. Для цього школа повинна розвивати в учнів на основі критики існуючого оточення здатність до змін, перетворення соціальної реальності. На думку Фрейре, потрібно здійснити

революцію «у головах людей», яких пригноблюють. Він називає її «педагогічною», підкреслюючи цією назвою, що тільки через систему освіти за допомогою педагогів, які спрямовують свою діяльність на розвиток критичного мислення, ця революція може відбутися. Основний її шлях – створення абсолютно іншої програми навчання.

І. Нечитайло звертає увагу на те, що вчений розмежовує «систематичну освіту» (офіційні навчальні програми, які створюються і можуть бути змінені тільки політичною владою) і «освітні проекти», які реалізуються самими педагогами (вчителями, викладачами) в їх освітній діяльності. Останні можуть не тільки не збігатися з офіційною навчальною програмою, а й протидіяти її реалізації [7; 8]. По суті, йдеться саме про прихований курикулум, суб'єктом якого може бути не тільки державна влада, а й педагоги, і найголовніше – учні. Педагоги як «революційне керівництво» повинні, на думку Фрейре, практикувати ко-інтенціональну (co-intentional) освіту. «Учителі» та «учні» (керівництво і народ), що прагнуть змінити соціальний порядок, мають виступити як повноправні суб'єкти змін не тільки в плані розкриття оточуючих соціальних реалій, їх пізнання за допомогою критичної інтерпретації, а й у плані відтворення знання про ці реалії. Як тільки вони набувають такого знання через спільне міркування та дію, вони відразу ж перетворюються на постійних «утворювачів» соціальної реальності [6].

Велике методологічне значення для формування сучасної парадигми освіти має критика Фрейре так званої «банківської» моделі освіти (відбувається «складування» знання в головах учнів, які виступають просто в ролі «сховища» цього знання), за якої ніякого когнітивного розвитку не відбувається, адже тут освіта – це пам'ять, а не досвід. У такому розумінні освічена людина – це людина пристосована, яка вписується в існуючий соціальний порядок, що дуже вигідно для пригноблюючих. «Банківська» концепція освіти забороняє спілкування, комунікацію у процесі навчання. Для «банківської» освіти є характерним інтелектуалізм, який відчуває: не надто інтелектуально розвинена людина, яка не розуміє складних слів, специфічної наукової термінології, змушена просто все заучувати без усвідомлення самої сутності.

Як альтернативу «банківській освіті» пропонує освіту «постановлення проблеми», де знання може бути отримане лише шляхом спільного (разом із педагогом) пошуку істини методом проб та помилок, за які вчитель не карає. Дійсна освіта вимагає істинного спілкування – комунікації, усвідомлення учнем того, ким він є зараз і як більш мудро будувати майбутнє [6, с. 72]. Відправною точкою для організації змісту навчальних програм, на думку Фрейре, має стати справжня, конкретна ситуація, що відображає прагнення кожного учня. Методологія навчання у формі дослідження ґрунтується на діалозі вчителя і учня, в ході якого відкриваються «породжуючі» («генеруючі») теми і мотивується

обізнаність людей у цих темах. Причому Фрейре застерезує, що не завжди потрібно спиратися тільки на власний досвід (наприклад, насильство у родині), адже реальність теми може бути підтверджена через критичне міркування над ставленням «людина – світ» і над стосунками між людьми за допомогою «критичного» перероблення, який цілком може бути використаний при розв'язанні даної проблеми в разі її актуалізації «тут і зараз» [6].

У плані нашого розгляду важливим є поняття «ліміт ситуацій» – мінімум індивідуальних пізнавальних можливостей людини, за яким відкривається горизонт нових можливостей. Це кордони, які «відокремлюють буття від ще більшого буття» [6, с. 72]. Оскільки людина відповідає на виклик будь-якої ситуації конкретними діями, то нові ліміт-ситуації викликають нові ліміт-дії. Отже, дійсно розвиваюча і «звільняюча розум» навчальна програма повинна бути організована таким чином, аби сприяти розширенню «ліміт-ситуацій» для розширення «ліміт-дій».

Висновки. Для розуміння сутності і функціонального призначення соціальної підсистеми освіти велике методологічне значення має теорія конфлікту. Представники такого її напрямку, як теорія відтворення, обґрунтовують ідею, за якою в умовах капіталізму школи сприяють відтворенню нерівності, оскільки вони впроваджують ідеологію через зміст навчального плану і закладені у ньому цінності. Теоретики другого напрямку – теорій опору – розвивають ідеї критичної педагогіки, на зміну накопичувальній, «банківській» системі навчання пропонують розвивати «проблемне навчання», що дозволяє студенту напрацьовувати такі професійні і комунікативні компетенції, які дають випускнику ВНЗ можливість бути конкурентоспроможним, вільним у своєму виборі і відповідальним за нього.

Ідеї, які розробляються в рамках теорії конфлікту, орієнтують дослідників на розуміння соціального партнерства як такої взаємовигідної кооперації, в якій освітній заклад виступає не в ролі просителя, а є повноправним партнером. Соціальне партнерство – це тип соціальної взаємодії, що орієнтує учасників на рівноправне співробітництво, пошук узгодженостей і досягнення консенсусу, оптимізацію відносин. Соціальне партнерство дозволяє діяти ефективно і успішно, маючи на увазі пріоритетну перспективу, загальну для всіх партнерів, ефективно координувати спільну діяльність із повним визнанням своєї відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подольская Е. А. Многообразие методологических подходов к анализу студенчества как социальной группы / Е. А. Подольская // Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций : монография / Нар. укр. акад. ; под общ. ред. В. И. Астаховой. – Харьков : Изд-во НУА, 2010. – С. 11–84.

2. Скідін О. Л. Управління освітою: теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій / О. Л. Скідін. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 223 с.
3. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Избранные сочинения : в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1985. – Т. 7. – 655 с.
4. Шаронова С. А. Универсальные константы института образования – механизм воспроизводства общества : монография / С. А. Шаронова. – М. : Изд-во РУДН, 2004. – 357 с.
5. Чепак В. В. Особливості дослідження проблем управління освітою в контексті марксизму і структурного функціоналізму / В. В. Чепак // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. – К. : Київ. ун-т, 2005. – Вип. 3. – С. 5–12.
6. Фрейре П. Педагогика угнетенных [Электронный ресурс] / П. Фрейре. – Режим доступа: http://nb.kharkov.ua/load/pedagogika_ugnetennykh/1-1-0-1.
7. Нечитайло И. С. Роль вуза в определении социальных перспектив его выпускников / И. С. Нечитайло // Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве : монография / под общ. ред. Е. А. Подольской. – Харьков : Изд-во НУА, 2010. – С. 160–252.
8. Нечитайло И. С. Образование как фактор социально-классовой дифференциации в современной Украине / И. С. Нечитайло // Вісн. Міжнар. слов'ян. ун-ту. – 2007. – Т. 10, № 1. – С. 19–25. – (Сер. «Соціол. науки»).

СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО В ОБРАЗОВАНИИ: КОНФЛИКТНЫЙ ПОДХОД КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОРИЕНТАЦИЯ

Шевченко Н. В.

Виявлен методологічний потенціал конфліктного підходу к изучению особенностей социального партнерства в образовательной сфере. Охарактеризованы основные направления теории конфликта. Разработаны пути развития критической педагогики на основе проблемного обучения.

Ключевые слова: *конфликтный подход, curriculum, проблемное обучение, социальное партнерство, теория сопротивления, теория воспроизводства.*

SOCIAL PARTNERSHIP IN EDUCATION: THE CONFLICT APPROACH AS A METHODOLOGICAL ORIENTATION

Shevchenko N. V.

The methodological potential of the conflict approach to social partnership study peculiarities in education area has been identified. Conflict theory main branches have been outlined. The development ways of critical pedagogy based on problem education were devised.

Key words: *conflict approach, curriculum, problem education, social partnership, resistance theory, reproduction theory.*

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНИЙ УСПІХ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ПРАКТИК СВОБОДИ

Проаналізовано соціально-політичні, економічні та культурні передумови становлення і розвитку індивідуальної свободи людини як основного зовнішнього чинника реалізації її соціального успіху. Доведено, що в умовах глобалізації сучасного світу на зміну попереднім формам обмеження свободи, таким, як фізична, економічна і політична, приходять нові форми залежності, що вимагає від особистості залучення додаткових ресурсів для реалізації соціального успіху.

Ключові слова: *людина, суспільство, свобода, соціальний успіх, цінності, право, держава, глобалізація.*

Актуальність проблеми. Соціальний успіх людини завжди детермінований соціально-економічними, політичними і культурними умовами її життєдіяльності, комплексним критерієм яких виступає рівень свободи і автономії особистості в суспільстві. Разом із розвитком цивілізації, формуванням процесів глобалізації, підвищенням культури і знань людей ідеї індивідуальної свободи набувають все більшого значення. Повага до людини, визнання її самоцінності, створення умов для самореалізації через досягнення індивідуального соціального успіху нині стають головною передумовою успішного розвитку суспільства в цілому.

Досягти успіху, який становить особливий вид і результат соціальної діяльності, може тільки самостійна особистість, яка має свободу індивідуального вибору видів життєдіяльності та способів досягнення поставлених цілей. Якщо людина є залежною від природних, економічних, політичних, соціальних або культурних чинників свого існування, то вона потрапляє у жорсткі рамки диктату влади чи соціальних настанов і змушена робити тільки те, що від неї вимагає конкретна об'єктивна ситуація. У зв'язку із цим актуальною постає проблема аналізування історичних практик становлення і розвитку індивідуальної свободи як основного зовнішнього чинника, що створює передумови для самостійного вибору людиною свого способу життя, видів діяльності, поведінки, а у кінцевому результаті – для досягнення соціального успіху.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Концепція свободи була предметом дискусії серед науковців та державних діячів упродовж тисячоліть. Кожна історична епоха по-своєму намагалася розв'язувати проблему свободи. По-

становлення цього питання в Античності, християнському Середньовіччі, Новому часі або сучасному суспільстві – це різні підходи до одного й того самого феномену. Уперше питання про співвідношення прав і свобод людини виникло у стародавні часи. Уже тоді філософи зрозуміли, що між прагненням особистої свободи і суспільною доцільністю може виникнути певна суперечність, яка різними філософськими школами вирішувалася по-різному. Одні вимагали повного підкорення особи інтересам суспільства; другі, навпаки, заперечували будь-яку цінність суспільного життя порівняно із життям вільного людського духу; треті робили спробу примирити ці два підходи, виводячи їх із загальної основи – справедливості або загального блага [1].

В умовах Середньовіччя свобода розглядалася переважно в аспекті зв'язку свободи волі людини з божественною волею [2]. Однак поступово у свідомості європейців актуалізується проблема особистої свободи і суспільної справедливості, яка у добу Просвітництва була сформована в чітку систему природного права [3]. Нова концепція дозволила сформулювати поняття про універсальні права кожної людини, що належать їй від народження і до смерті.

Незважаючи на значний науково-теоретичний і практичний шлях свого розвитку, проблема свободи і зараз є актуальною. Питанням індивідуальної свободи, співвідношенню прав і свобод людини в суспільстві присвячено праці таких учених, як Л. Бевзенко [4], І. Бичко [5], В. Шаповал [6], Г. Левін [7], Ф. Хайек [8], З. Бауман [9], Р. Стросон [10] та ін. Однак наявність значної кількості наукових праць не означає, що теорія і практика реалізації індивідуальної свободи не потребують подальшого аналізування. З нашої точки зору, недостатньо вивченою залишається проблема основних історичних етапів становлення свободи та її впливу на реалізацію соціального успіху людини. У сучасних дискусіях найчастіше говорять про соціальний і людський виміри свободи. Соціум розглядають або як середовище, що сприяє появі і розвитку свободи, або як щось чуже і вороже їй. У будь-якому разі мало хто заперечуватиме, що зовнішнє соціальне середовище – це об'єктивна реальність, яку жоден індивід не може ігнорувати без перспективи серйозних втрат для себе. У зв'язку із цим *метою* статті є аналізування практик свободи в історичній ретроспективі та їх вплив на досягнення соціального успіху людини.

Виклад основного матеріалу. У первісному, додержавному суспільстві людина повністю залежала від природного середовища і могла задовольнити лише свої біологічні потреби. Після неолітичної революції були забезпечені відносні гарантії фізичного виживання людини. Складається елементарний поділ праці, відбувається перехід до осілого способу життя, формуються поселення. Соціальна диференціація у цей період практично відсутня, тому

контроль за виконанням чинних норм і правил життєдіяльності здійснювався всіма членами роду.

Можна стверджувати, що у первісному суспільстві через відсутність держави людина була максимально соціально вільною. Разом із тим її свобода і самостійність обмежувалися необхідністю колективної життєдіяльності, виконанням колективних норм і правил, оскільки, покладаючись тільки на свої сили, людина була неспроможна вижити в умовах дикої природи. Фреймування поведінки членів роду або племені відбувалося в процесі виховання через особистий приклад старших, батьків та родичів. За цих умов індивідуалізм був відсутній, і успіх сприймався людиною як повна відповідність її життєдіяльності вимогам громади.

Поступово, із розподілом праці і розвитком товарного виробництва виникає приватна власність, формуються рабовласницькі або ж, як на теренах України, феодальні держави. Складаються майбутні основи універсальних соціальних норм – релігія, мораль і право. Для цього періоду вже є характерними активне перетворення природи, орієнтація на гарантоване забезпечення потреб людини. Розвиваються знаряддя праці і навички людей, перетворюючись на основний ресурс їх життєдіяльності. Люди включаються в процес формування і задоволення соціальних та духовних потреб. У представників знаті з'являється вільний час, створюються можливості для комфортного та естетичного споживання. Розвиваються освіта, наука, мистецтво, а також міський спосіб життя, у рамках якого поступово виникають і нові форми негативної залежності людини від зміненого нею природного середовища: забрудненість і епідемії, ізоляція від природних чинників рекреації особистості. Зростають фізичні і психологічні навантаження, пов'язані з більш високим ритмом життя та інтенсивним спілкуванням.

Сформовані аграрні цивілізації створили можливості збільшувати обсяги виробництва та чисельність населення, однак у результаті соціальної диференціації значна частина людей перетворилася на рабів або кріпаків, у яких нечисленна еліта віднімає практично всю вироблену ними продукцію. Зрозуміло, що в умовах повної не тільки соціальної, а й фізичної несвободи стимули підвищувати ефективність праці були відсутні, а соціальний успіх більшістю людей розумівся тільки як набуття особистої свободи. Ситуація відсутності індивідуальної активності людей пояснювалася також тим, що релігія, яка у цей час є одним з основних соціальних інститутів суспільства, активно фреймувала свідомість громадян релігійними догмами, згідно з якими кожна людина від народження має свою долю, своє призначення, а отже, беззаперечно слідування цій долі і є особистим успіхом людини.

Таким чином, у період рабовласницького та феодального ладу людина була максимально соціально залежною. Індивідуальний вплив звичайної

людини на соціальне середовище і своє життя через незначні ресурси, що знаходилися під її контролем, обмежувався необхідністю безальтернативного слідування чинним соціальним нормам. Можливості матеріального забезпечення громадян визначалися не їх індивідуальною трудовою активністю та особистісними якостями, а волею рабовласника чи феодала. Умови для вияву самостійності й ініціативи були відсутні. Механізм заміщення соціального статусу – спадковий. Отже, звільнившись від стихійних сил природи й отримавши мінімальні гарантії фізичного виживання, людина зіштовхнулася із новими формами тепер уже соціальної залежності, потрапивши у кріпацтво чи рабство. Для того щоб люди навіть не могли мріяти про свободу, їх свідомість активно фреймувалася релігійними догмами, згідно з якими змінити свою долю неможливо.

З формуванням капіталістичних відносин в європейських державах у період Нового часу відбулася якісна зміна в характері свободи людини в багатьох сферах. Поділ праці виходить за межі натурального господарства і набуває безпосередньо суспільного характеру. Формується система ринків товарів, фінансів, праці, робочої сили. Соціолог і економіст К. Поланьї відзначає: «Вихідною точкою “великої трансформації”, яка заклала основи нашого часу, стало відділення працівників від засобів їх існування, пов’язане із звільненням селян від феодальної залежності, появою можливості продавати свою працю і формуванням індустріального виробництва» [11, с. 74]. З точки зору З. Баумана, «саме розподіл праці, який створив умови для трудової мобільності, забезпечив свободу у виборі місця застосування робочої сили, дозволив людям вступати у різні рекомбінації, відкрив перед ними можливості стати однією із сторін певних угод, і все це дозволило напруженням тіла і розуму перетворитися на самостійний феномен, у “річ”, до якої можна ставитися як до будь-якої іншої речі, тобто управляти нею, пересувати, з’єднувати з іншими речами» [12, с. 23].

Поступово із розвитком капіталізму в багатьох країнах світу обмежується влада монархії та феодалів. За активної участі мас здійснюються буржуазно-демократичні революції, ліквідуються станові привілеї. Для пересічних громадян відкриваються можливості індивідуального впливу на зміну власного соціального статусу. Демократичні перетворення і формування відповідних соціальних інститутів створюють нові умови для соціальної, політичної та економічної активності людей.

Здійснюється революція в природознавстві, відбувається промислова революція, що поклала початок індустріалізації та формуванню нових цінностей: технічного прогресу, добробуту, комфорту. Спостерігаються високі темпи зростання продуктивності праці. Відбувається структурна трансфор-

мація економіки, системи зайнятості населення. Активізуються процеси глобалізації, які у цей час виявляються у прагненні поширення впливу економічно розвинених країн на весь світ.

В умовах капіталістичної економіки виробництво предметів споживання стає масовим. Постійно зростають і гарантовано задовольняються потреби людей, збільшуються обсяг і структура предметів масового індивідуального споживання. Спостерігаються бурхливе зростання міст і формування міського способу життя. З'являються можливості для створення систем соціального забезпечення громадян. Стрімко збільшуються потреба людей в освіті та кваліфікації, а також можливості для їх отримання. Освіта та кваліфікація поступово стають найважливішим індивідуальним ресурсом свободи і досягнення соціального успіху.

Таким чином, у період розвитку капіталістичних відносин у Європі попередня форма соціального примусу та несвободи людини була замінена на іншу, більш прогресивну. Вона базувалася на фреймуванні свідомості громадян за допомогою маркетингових технологій споживання в рамках ринкового способу життя, які здійснювалися на державному рівні. Саме цей період заклав основні риси сучасного суспільства і сучасної людини, принципові засади її свободи, самостійності та розуміння соціального успіху.

На жаль, Україна у цей історичний період не була самостійною державою і, на відміну від європейських країн, не пройшла шлях поступового становлення капіталістичних відносин, ринку, демократії і свободи. Короткий період розвитку ринкових відносин відбувався на теренах майбутньої Української держави на початку ХХ ст. і закінчився соціалістичною революцією і входженням УРСР до складу СРСР та утвердженням тоталітарного режиму, який базувався на повному підкоренні людини державі. Це дає змогу стверджувати, що об'єктивні обставини склалися таким чином, що аж до сучасної української історії наш народ, пройшовши період первісного суспільства, кріпацтва і тоталітаризму, не мав історичних практик свободи, самостійності та автономії людини і увесь цей час індивідуальний успіх особистості практично збігався із соціально декларованим, затвердженим відповідними державними структурами.

Сучасний історичний період, що розпочався в країнах Європи і Північної Америки із середини ХХ ст., – це етап революційного зростання свободи і можливостей кожного індивіда впливати на економічну, політичну, соціальну та культурну сфери, а отже, і на своє життя.

Науково-технічна революція принципово змінила рівень перетворюючого впливу людини на навколишній світ, а його масштаби набули глобального характеру. «Під індивідуальний контроль різних груп людей, – зазначає А. Гезалов, – не тільки власників засобів виробництва, а й менеджерів, фа-

хівців високої кваліфікації, людей, що мають відношення до інформаційних систем, до ЗМІ, потрапляють різного роду потужні ресурси. У розвинених країнах високоефективне виробництво товарів значно перевершує їх споживання і тому значна частина потреб насаджується людям штучно» [13, с. 76].

У ХХ ст. зростає обсяг предметів, що знаходяться не в родинному, а в індивідуальному споживанні. Значно розширюється поле індивідуального вибору і змінюється його характер. Перш за все це стосується трудової діяльності. Зростає чисельність фахівців різного профілю. Їх діяльність вимагає не тільки стандартних знань і навичок, а й аналітичних здібностей, творчого підходу до роботи, ухвалення самостійних рішень, тобто характеризується більшою свободою і самостійністю людини. У зв'язку із збільшеними можливостями міграції сучасна людина може вільно обирати і змінювати не тільки рід занять, а й місце проживання.

Активність має призводити до зростання соціальної диференціації в суспільстві, що раніше мала переважно станове або традиційне походження. Істотні переваги у зміні статусу завдяки власній активності отримують успішні підприємці, менеджери, кваліфіковані фахівці. Отже, чинником соціальної диференціації все більшою мірою стають внутрішні ресурси особистості, особливо інтелектуальні та інформаційні. Інформація перетворюється на новий – культурний капітал, який людина отримує в процесі соціалізації, діяльності соціальних інститутів, освіти та культури. Цей капітал значною мірою дозволяє людині розширити рамки власної свободи, сформувати самостійність і досягти соціального успіху.

Що стосується України, то сьогодні ми є свідками та учасниками творення новітньої Української держави, яка прагне ввійти в європейську і світову спільноти. Обов'язковими умовами такого входження є економічні, політичні і культурні реформи. Проте без забезпечення свободи і самостійності кожного громадянина жодний із напрямів реформування суспільства не буде дійсно успішним.

Очевидно, що створити основи для реалізації індивідуальної свободи особи може тільки розбудова правової держави. Процес формування правової держави характеризується спільною ознакою – рухом людства до свободи, усвідомленим намаганням обмежити владу держави, змусити її поважати закони, захищати та гарантувати свободу людини як найвищу цінність. Основна відмінність між тоталітарною і демократичною державами якраз і полягає в їх ставленні до прав людини. «Якщо в демократичних державах, – пише А. Юнусов, – суспільне життя організується на основі визнання і поваги верховенства прав і свобод людини і громадянина, то у тоталітарних державах на перше місце висуваються інтереси самої держави» [14, с. 83].

У сучасних умовах можна констатувати, що формально-юридичну основу правової держави в Україні створено. Разом із тим реальне буття прав і свобод людини і громадянина в Україні ще досить далеко від ідеального. Цьому є низка об'єктивних умов, серед яких перш за все називають причини економічні і говорять про те, що економічні кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст. в Україні та світі привели до девальвації цілого ряду прав і свобод людини. Дійсно, між економічним станом суспільства і його правовою системою існує взаємозв'язок. Однак чи можна вважати економіку безпосередньою причиною певного стану свободи особи в суспільстві? Гадаємо, що ні. У такому разі необхідно було б визнати, що при відносно стабільному стані економіки, яке існувало в СРСР, із свободою людини все було чудово. Однак це явно суперечить історичній реальності. Крім того, слід виділити державно-політичні причини, основною серед яких є панування впродовж значного історичного періоду тоталітарного політичного режиму. Коли у країнах Західної Європи та США йшла розбудова демократії і свободи, Україна перебувала під тиском тоталітарних норм і цінностей. Вплив політичного режиму на стан і розвиток правової системи суспільства очевидний, як очевидно й те, що існування тоталітарного режиму не могло не позначитися на рівні і характері розвитку свободи і самостійності людини.

У той же час можна стверджувати, що сама по собі наявність тих чи інших проблем в економіці, політиці та інших сферах людського буття не пояснює повністю стан правової системи і не може бути прямою підставою для визначення рівня розвитку свободи особистості. Це пояснюється тим, що у підвалинах усіх суспільних явищ лежить єдина духовна основа народу. Тому специфіку реалізації правової системи українського суспільства, спрямованої на забезпечення свободи людини, слід шукати передусім в особливостях української духовності, культури, її ментальному ставленні до права і свободи взагалі. Це спонукає нас не просто орієнтуватися на цінності, створені у рамках світової культури, а, визнаючи їх загальнолюдське значення, усвідомити їх з точки зору особливостей розвитку духовності українського народу.

Спроба перемістити українську правову систему в площину інших цінностей і суто механічно перенести на український ґрунт західноєвропейську концепцію прав і свобод людини і громадянина призведе до глибокої кризи в українській правосвідомості, а у кінцевому результаті – до девальвації самої ідеї прав і свобод людини. Тому, визнаючи цінність розробленої західною цивілізацією системи прав і свобод людини, ми повинні шукати її власне обґрунтування, доповнювати її тими ідеями та ідеалами, які визначаються особливостями української ментальності.

Отже, розглянувши історичні практики свободи, можна констатувати, що, незважаючи на певні недоліки, у цілому сьогодні людство досягло досить

високого рівня зовнішньої, нормативно-політичної свободи. У той же час розвиток цивілізації, який фактично був спрямований на реалізацію свободи людини в усіх сферах життєдіяльності, поступово призвів до формування нових видів залежності.

Обмеження свободи людини в сучасних умовах у першу чергу пов'язане з тим, що під дією глобалізації основними центрами суспільного впливу стають міжнародні фінансові і промислові групи – ТНК. Дії ТНК щодо захисту своїх інтересів звужують горизонти свободи і самостійності людей, створюють поля практично односторонньої соціальної залежності, які виявляються у контролі за ЗМІ та маніпулюванні масовою свідомістю через застосування спеціально розроблених технологій. Уже не тільки виробництво, а й мислення громадян стандартизується, що призводить до «кліповості» свідомості з ризиком втратити будь-яку ідентичність. Тому розвиток свободи в суспільстві нині супроводжується розгубленістю людей у світі, що став їм чужим. З цього приводу Е. Фромм зазначав: «Сьогодні людина стикається із різними видами свободи, а частіше – її обмеженнями з боку соціуму. Перенасичена матеріальними благами, стомлена вічною гонитвою за визнанням і успіхом, людина масового споживання більше не прагне свободи, вона не бажає її, а намагається позбавитися від неї, знаходячи нові й нові форми втечі» [15, с. 183].

Штучно нав'язані стандарти життєдіяльності, наприклад уявлення про моду, стиль життя і престиж, дуже часто формують у людини ілюзію свободи і власного вибору, але насправді заганяють її у нову несвободу, яка відображається у постійній гонитві за споживанням все нових і нових речей. За таких умов тільки реально вільна і самостійна особистість може вийти за рамки нав'язаних їй уявлень і усвідомлено обрати способи самореалізації.

Висновки. У сучасному суспільстві, з одного боку, створюються передумови для того, аби розширити горизонти індивідуальної свободи, максимально звільнитися від зовнішніх обмежень, а з другого – людині необхідно постійно пристосовуватися до нових ситуацій життя, нових обмежень, аби надати стабільність своєму і суспільному життю. Ця обставина – одночасне розширення меж особистої свободи і все більше зростаюча залежність індивіда від соціокультурного, техногенного та інформаційного середовищ – робить проблему свободи однією з найактуальніших у процесі досягнення соціального успіху людини.

Отже, проблема свободи у ХХІ ст. продовжує залишатися досить гострою, що говорить про безперечну актуальність і необхідність її подальших досліджень. Навіть навпаки, разом із появою нових форм залежності, спричинених у першу чергу процесами, пов'язаними із глобалізацією світу, тотальним впливом на свідомість людей ЗМІ, тенденцією до індивідуалізації, що обмежують свободу людини в сучасному світі, потрібні нові дослідження, зумовлені новими соціальними реаліями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фрагменты текстов ранних греческих философов / под ред. А. В. Лебедева. – М. : Наука, 1989. – Ч. 1. – 576 с.
2. О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XIX века) / отв. ред. С. О. Шмидт. – М. : Наука, 1988. – 696 с.
3. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Наука, 1969. – 300 с.
4. Бевзенко Л. Д. Постнеклассические практики свободы: социокультурные контуры осуществления / Л. Д. Бевзенко // Практ. філософія. – 2009. – № 1. – С. 55–66.
5. Бычко И. В. Познание и свобода / И. В. Бычко. – М. : Политиздат, 1969. – 215 с.
6. Шаповал В. М. Трансцендентальні горизонти свободи / В. М. Шаповал. – К. : ПАРАПАН, 2010. – 312 с.
7. Левин Г. Д. Свобода воли. Современный взгляд / Г. Д. Левин // Вопр. философии. – 2000. – № 6. – С. 71–86.
8. Hayek F. Society free / Friedrich Hayek. – L. : Overseas Publications, 1990. – 218 p.
9. Bauman Z. Freedom / Z. Bauman. – Milton Keynes ; Open University Press, 1988. – 106 p.
10. Strawson P. F. Freedom and Resentment and Other Essays / P. F. Strawson. – Taylor & Francis, 2008. – 246 p.
11. Polanyi K. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time / Karl Polanyi. – Beacon Press, 1944. – 317 p.
12. Bauman Z. The Individualized Society / Zygmunt Bauman. – Wiley, Cambridge, U.K. : Polity Press, 2001. – 259 p.
13. Гезалов А. А. Глобальные проблемы и их место в концепции устойчивого развития / А. А. Гезалов // Вестн. МГУ Сер. 7, Философия. – 2009. – № 4. – С. 70–80.
14. Юнусов А. А. Права человека как явление цивилизации и общечеловеческая ценность / А. А. Юнусов, М. А. Юнусов // Политика и о-во. – 2006. – № 1. – С. 79–89.
15. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм // Э. Фромм. Догмат о Христе. – М. : Олимп, АСТ-ЛТД, 1998. – С. 176–396.

СОЦИАЛЬНЫЙ УСПЕХ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРАКТИК СВОБОДЫ

Маркозова Е. А.

Проанализированы социально-политические, экономические и культурные предпосылки становления и развития индивидуальной свободы человека как основного внешнего фактора реализации его социального успеха. Доказано, что в условиях глобализации современного мира на смену прежним формам ограничения свободы, таким как физические, экономические и политические, приходят новые формы зависимости, что требует от личности привлечения дополнительных ресурсов для реализации социального успеха.

Ключевые слова: человек, общество, свобода, социальный успех, ценности, право, государство, глобализация.

SOCIAL SUCCESS PERSON IN THE CONTEXT OF THE HISTORIC PRACTICE OF FREEDOM

Markozova O. O.

The article analyzes the social, political, economic and cultural conditions of the formation and development of individual freedoms as the main external factor in the success of his social. It is proved that in a globalizes world today to replace the old forms of restriction of freedom, such as the physical, economic and political, come new forms of dependence, which requires the individual to attract additional resources for social success.

Key words: *people, society, freedom, social success, values, law, state, globalization.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

МІЖНАРОДНИЙ «КРУГЛИЙ СТІЛ»
**«ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СОЦІУМУ ЗА УМОВ
ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ»**
(12 КВІТНЯ 2013 р.)

Вступне слово
проректора з навчально-методичної роботи
професора В. В. Комарова

Шановні колеги!

Від щирого серця вітаю вас у стінах Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»!

У нашому навчальному закладі складається добра традиція – проведення за участю провідних вітчизняних та іноземних учених наукових заходів, присвячених базовим, стратегічним проблемам розвитку українського суспільства і держави. Щороку ми проводимо традиційні Харківські політологічні читання. У цьому році до даного масштабного наукового заходу додається міжнародний «круглий стіл» «Правова та політична культура соціуму за умов його модернізації». На «круглий стіл» подали свої матеріали представники провідних наукових шкіл України, США, Беларусі. Це дозволить забезпечити плідний обмін думками з актуальних проблем розвитку правової та політичної культури сучасного суспільства.

Правова та політична культури суспільства – частини його загальної культури. Вони є одним із головних показників рівня розвитку самого суспільства. Правова та політична культури українського суспільства наразі перебувають лише на стадії формування і потребують цілеспрямованого впливу з боку держави та освітніх закладів для забезпечення їх якісного розвитку.

Важливість політико-культурної та правової проблематики зумовлена історичними обставинами. Історія вчить: будь-яка держава здатна утвердити свою міць і цілісність лише тоді, коли існує система ідей, які не тільки визна-

чають ціннісні орієнтири початкового процесу, а й спроможні об'єднати і надихнути людей, згуртувати націю, стати потужним стимулом прискорення суспільного прогресу. Ми проголосили, що базовою основою намічених перетворень виступає європейський вибір України, її прихильність загальнолюдським цінностям, принципам утвердження прав і свобод людини.

Для розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні важливим є формування нового, вищого рівня правосвідомості та правової культури населення. У світлі цього великого значення набувають правове виховання і правова освіта народу. Без глибокого знання громадянами своїх прав і свобод, чинного законодавства еволюційний та поступальний розвиток жодного суспільства є просто неможливим.

З правової культури індивідів складається правова культура суспільства, яка показує рівень правосвідомості та правової активності суспільства, ступінь прогресивності юридичних норм і юридичної діяльності. Якість правової культури та правової освіти зрештою впливає на якість норм права, правил поведінки, за допомогою яких регулюються відносини у різних сферах діяльності. Підвищення рівня політико-правових знань у наших громадян, їх правосвідомості та правової культури можливі лише за умови повсякденного, професійно організованого правового виховання, здійснюваного з використанням усіх форм, у тому числі таких заходів, як сьогоднішній «круглий стіл».

Від імені керівництва нашого навчального закладу та від себе особисто бажаю плідної роботи та успіхів усім учасникам нашого представницького наукового заходу.

Проректор з навчально-методичної роботи
Національного університету «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України

В. В. Комаров

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Курс на формування правової держави і громадянського суспільства, що був проголошений в Україні, може бути здійснений, з одного боку, шляхом удосконалення законодавства і державного управління, а з другого – через забезпечення високого рівня правової культури українських громадян, без чого неможливе формування правопорядку в суспільстві.

Поняття правової культури – багатогранне, багатоаспектне. Тому для його філософсько-правового аналізування використовуються різноманітні теоретико-методологічні підходи. Серед них: суб'єктивний, діяльнісний, антропологічний, технологічний, якісний, соціологічний, аксіологічний та ін.

Так, відповідно до суб'єктивного підходу, який використовують такі дослідники, як О. Лукашева, Ю. Дмитрієв, З. Іванов та ін., під правовою культурою розуміється певний ступінь знання законодавства та поваги до норм права. Ці автори, на нашу думку, безпідставно обмежують поняття правової культури ставленням людей до правових норм, що дуже звужує поняття правової культури. За його межами опиняються такі суттєві явища, як правовий статус особистості, правова поведінка та ін. Насправді поза правовою культурою опиняються і самі правові норми, оскільки йдеться не про ці норми, а лише про ставлення до них. Послідовна реалізація зазначеного підходу при аналізуванні правової дійсності призводить до ототожнення правової культури з правосвідомістю.

Згідно з діяльнісним підходом, прибічниками якого є М. Смоленський, Ю. Агеев, В. Еглітіс та ін., правова культура розглядається як правотворча діяльність. Вона розуміється як процес і результат творчості людини в галузі права. Цим саме з правової культури виключаються інші, до того ж не меншою мірою важливі види юридичної діяльності, наприклад правозастосовна діяльність або діяльність громадян з підвищення свого правоосвітнього рівня тощо. З правової культури випадає вся репродукційна, відтворююча діяльність.

Антропологічне розуміння правової культури виходить із того, що культура охоплює все, що відрізняє життєдіяльність людини і суспільства від природи, яка існує, тобто всі сторони людського буття. Культура включає все, що створено людиною, і характеризує історичність її буття у світі. Виходячи з цього широкого розуміння культури, у науковій літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури. Зразком цього може бути розуміння правової культури як системи матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права, та їх відбиття у свідомості і поведінці людей. Ця концепція розробляється в працях Р. Могилевського, К. Моралева, В. Орехова та ін.

Зважаючи на технологічний підхід, правова культура розуміється як сукупність прийомів, процедур, норм, що історично змінюються і характеризують рівень правової діяльності, який був досягнутий суспільством. Тут акцентується не на тому, що робиться в правовій галузі, а на тому, як це робиться. У науковій літературі цю концепцію досить послідовно і плідно розробляють Є. Аграновська, Є. Зорченко, С. Кожевінков, А. Лікас та ін. Разом із тим

необхідно підкреслити, що за межами даного розуміння правової культури залишаються правопсихологічний клімат соціуму, суспільна правова думка, ціннісно-правові орієнтири громадян тощо.

Не принижуючи значення наведених підходів до визначення правової культури, ми солідарні з тими дослідниками, які надають перевагу аксіологічному підходу в його розумінні. Цей підхід, який є найбільш поширеним серед учених, дозволяє поєднати її багатоманітні якості навколо поняття цінностей, оскільки саме цінності є ядром культури взагалі і правової культури зокрема.

З точки зору цього підходу культура є об'єктивацією ціннісно-світоглядних уявлень, що відображають внутрішній світ людської суб'єктивності. Тому до культури можна застосувати аутентичне їй поняття – аксіосфера. Це означає, що культура передусім виступає як актуальна для індивіда і суспільства в цілому ціннісна система. Вона розглядається як сукупність цінностей, що створені людством у ході його історії. З урахуванням цього правова культура є системою правових цінностей, що розвиваються і відповідають рівню соціального прогресу, якого досягло людство, відображають у правовій формі важливі соціальні цінності, які впливають на стан і спосіб правового життя особистості і суспільства. Саме таке розуміння правової культури відображено в наукових працях багатьох учених (С. Алексєєв, В. Сальніков, Р. Русінов, А. Семітко та ін.).

На наш погляд, правові цінності становлять стрижень ціннісно-нормативних орієнтацій правової свідомості і слугують головним чинником соціокультурної інтеграції. У цьому зв'язку вивчення правових цінностей дає змогу отримати наукову інформацію про найбільш фундаментальні аспекти правової культури українського соціуму, знання яких, у свою чергу, надає можливість значною мірою зрозуміти стан правового життя суспільства, його правопорядок.

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ФЕНОМЕН ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ

В умовах модернізації українського соціуму дуже актуальною науковою проблемою залишається проблема формування правової культури громадян, яка б відповідала вимогам сучасного демократичного суспільства. Тому з'ясувати, який стан справ з правовою культурою громадян, та запропонувати можливі шляхи її покращення – дуже важлива й актуальна тема в державному будівництві України. Наша країна йде шляхом розбудови демократичної, правової, соціальної держави. Зайвим є констатувати, що утвердження верхо-

венства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, справжньої незалежності судової гілки влади, ефективності інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав і свобод громадян, а також проблеми доступу громадян до справедливості є найактуальнішими у процесі модернізації України. Непослідовність та брак вагомих аргументів діючої влади у впровадженні політики верховенства права є нині однією з відчутних перешкод інституціоналізації демократичних суспільних ідеалів у країні.

Кажучи про правову культуру громадян українського суспільства, слід констатувати той факт, що її рівень бажає кращого і перебуває ще у стадії формування зачатків демократичної, правової культури. Констатація спрямованості на розбудову демократичного суспільства, правової держави, формування громадянського суспільства ще не є гарантією становлення основ проголошених цілей. Коли ж ми говоримо про правову культуру демократичного суспільства, то йдеться перш за все про орієнтацію на особистість, її права і свободи. Особистість у демократичному суспільстві більше покладається на власні сили і можливості, держава розглядається як «арбітр», що суворо охороняє індивідуальну свободу, безпеку, власність своїх громадян і діє згідно з вимогами права.

Перехід від посттоталітаризму до розбудови демократичного суспільства з погляду правової культури має низку особливостей: по-перше, нові правові норми стикаються із старими неправовими нормами, тенденції авторитаризму співіснують з елементами анархії тощо; по-друге, право функціонує в умовах хаосу і дезорганізації самого суспільства та його правової системи, а це призводить до того, що одні верстви суспільства одержують пріоритетний розвиток, а інші втрачають свою колишню роль, що так чи інакше позначається на їх ставленні до органів державної влади і правових норм; по-третє, інертність свідомості людини, нездатність її відразу звільнитися від колишньої системи ціннісно-правових настанов тоталітаризму, яка може декларативно відкидатися особистістю, але продовжувати при цьому існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світобачення людини, її цінності, інтереси, вчинки.

Кажучи про стан справ з правовою культурою громадян України, треба розуміти, що тут накопичилася низка проблем. Надзвичайна історична концентрація у період трансформації (навіть ламання) соціального укладу з часів комуністичної системи вже тривалий час має своїм наслідком ситуацію аномії. Сучасна правова культура українського соціуму суттєво деформована. Тому, розглядаючи правову культуру як характеристику якісного стану правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, правознавства, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини, ми

повинні зрозуміти, що насамперед процес деформації правової культури розпочинається з деформації правової свідомості. Деформована правосвідомість обумовлює й відповідну деформацію правової культури.

Деформація правової свідомості – це соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання і емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до чинного права, законності та правопорядку.

Під формами деформації правосвідомості можна розуміти способи її вияву, які відрізняються один від одного різним ступенем перекручення компонентів правової свідомості у віддзеркаленні правової дійсності і які в сукупності розкривають сутність та зміст цього явища. Можна виділити такі форми деформації правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), перероджену правосвідомість. Вони перш за все торкаються деформації індивідуальної правосвідомості, що не виключає їх вияву на груповому і суспільному рівнях.

Проблеми формування правової культури в Україні тісно взаємопов'язані з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах, формуванням єдиного національного культурно-політичного символічного поля, сенсів громадянської ідентичності та загальнонаціонального соціального капіталу, успішністю розвитку громадської нації. Рівень правової культури громадян України, що існує на цей час, потребує значного покращення і доведення в найближчій перспективі до рівня правової культури демократичного суспільства. А це передбачає вдосконалення правових норм, практики юридичних інститутів, правових процесів, правовідносин, правового мислення, правосвідомості, політичного оцінювання права, законотворчої і правозастосовної діяльності, правомірної поведінки, правового виховання, юридичної науки та інших явищ позитивно-правової властивості, що дозволить Україні посісти гідне місце у світовому співтоваристві.

*Jason Royce Lindsey, Ph. D. (Political Science),
USA, St. Cloud State University*

IDEOLOGY AND U. S. SOCIAL SCIENCE

The contemporary situation of American politics has spawned a large commentary on its ideological divisions. Recent scholarship frequently attempts to place the U. S. ideological divide within a broader historical context and to evaluate its impact on the current political system. In its efforts to take a step back from the

current popular ideological debates of U. S. politics, (and provide a broader perspective on both camps), the social sciences have also been driven to seek a secure philosophical foundation. In its attempt to ground itself as an observer outside of the political fray, social science in the U.S. has sought a level of certainty that is beyond ideology.

This trend is not confined to the United States. The social sciences in many countries are exhibiting a similar pattern of behavior, despite their very different political contexts. This similarity could be read as the simple reflection of influence. The social sciences internationally are still very influenced by trends in American scholarship. However, I argue that there is a deeper thread running through much of the world's current social science research agenda. Increasingly, we see various branches of the social sciences attempting to import the methods and findings of biological science. The motivation for this line of scholarship corresponds to a much broader change in the dominant political ideologies of the most developed countries. In the face of growing risk, there is a new drive for scientific certainty in the social sciences.

What deeper cultural trends in the United States support this academic turn? Perhaps the first is simply that, in its attempt to criticize the hardening political positions of left and right, social science seeks firmer ground. Without a sure foundation of certainty, social science claims risk categorization as just more ideological commentary. Especially in the United States which is experiencing a period of heated public rhetoric, the advantage of scientific certainty is its grounding outside of the philosophical positions of the left or right.

However, there is another possible explanation for the latest turn in the quest for certainty. The longing for certain foundations in political science, economics, sociology, and criminal justice reflects a larger misgiving. Increasingly, we live in extremely complex societies with correspondingly complex systems of management. The risk that societies now face from possible ecological and technological catastrophe is growing. Politicians and bureaucrats must shape policies that now affect millions of people. These politics in today's globalized world often have important repercussions beyond the borders of an elected official's nation state. As human beings attempt to cope with this growing level of risk, it is logical that we would seek the most reliable information and guidance possible.

In this sense the latest turn in academic political science, economics, sociology, criminal justice, and the other social sciences can be read as just another episode of a much longer history. The most recent, serious attempt to create a science of politics has emerged from two fronts in contemporary US academia. The first of these is an attempt to expand economics into more and more areas of the social sciences. Indeed, some claims made for economics now extend far into the study of human behavior. To support this expansion, economics has attempted to ground itself in biology. Thus, we see new emerging subfields in economics such as

neuroeconomics. This latter field has arisen in an attempt to explain why the gaps in rational actor theory exist.

The second front in this newest attempt to establish a science of politics is based on genetics. Examples here include attempts to show that one's ideological leanings are shaped in part by your genetic inheritance¹. Already, the initial studies into this question have led to two debates in American political science. The first of these debates is whether the methodologies and findings of studies linking political attitudes to genetic inheritance are accurate. The second debate has already moved on to the question of whether, even if this is true, should we philosophically ignore this point because of the deep challenges it poses to our understandings of human freedom².

Globalization of the West's political and economic systems brings with it two dilemmas. The risk of catastrophe is much more profound as more and more of the world attempts to integrate states into one larger political system of nation states. These states now include an increasing number of non-Western nations with nuclear weapons and other advanced military technology. Also, globalization of the world's economic system brings with it the increased risk of scientific disaster. Dangers in this category range across fields such as genetically modified crops, nuclear power, man made organisms, and genetic experimentation. Given these dangers, and the responsibility policy makers now have for millions of people, it is not surprising that an ideology of scientific, social management is appealing.

В. В. Кривошеїн, доктор політичних наук, доцент

РИЗИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасні ризики зумовлені глобалізацією, що породжує взаємозв'язок між ними і відповідно стає сутнісною проблемою. Нові суспільні умови викликали появу нової якості ризиків, що спричинило виникнення й обґрунтування

¹ For examples see: Smith, Kevin B., Douglas R. Oxley, Matthew V. Hibbing, John R. Alford, and John R. Hibbing. «Linking genetics and political attitudes: Reconceptualizing political ideology.» *Political Psychology* 32, no. 3 (2011): 369–397, and Alford, John R., Carolyn L. Funk, and John R. Hibbing. «Are political orientations genetically transmitted.» *American Political Science Review* 99, no. 2 (2005): 153–167.

² For a good summary of this argument, see: Charney, Evan. «Genes and ideologies.» *Perspectives on Politics* 6, no. 02 (2008): 299–319 and the responses of: Alford, John R., Carolyn L. Funk, and John R. Hibbing. «Beyond liberals and conservatives to political genotypes and phenotypes.» *Perspectives on Politics* 6, no. 2 (2008): 321–328 and Hannagan, Rebecca J., and Peter K. Hatemi. «The Threat of Genes: A Comment on Evan Charney's Genes and Ideologies.» *Perspectives on Politics* (2008): 329–335.

концепції суспільства ризику. Остання – це фактично нова парадигма суспільного розвитку, сутність якої полягає у тому, що панівна в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, орієнтована на нагромадження і розподіл багатства, усе більше перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва та поширення ризиків.

Концентрація ризиків призводить до так званого «ефекту бумеранга» ризику, тобто до універсалізації і глобалізації ризиків, які руйнують класові і національні межі. «Ефект бумеранга» породжує зворотний зв'язок, і споживання ризику є одночасно і початком його виробництва. У розвинених країнах сучасного світу суспільне виробництво багатств постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків. Відповідно проблеми і конфлікти розподілу багатств у відсталих країнах ускладнюються проблемами і конфліктами, що породжені виробництвом, визначенням і розподілом ризиків, які виникають у процесі науково-технічної діяльності.

Проблема ризику безпосередньо пов'язана зі стрімкою індустріалізацією, з одного боку, і з непередбаченими (негативними) наслідками модернізації – з другого. Не випадково У. Бек наводить аналогію – виробництво і розподіл багатства в індустріальному суспільстві змінялися виробництвом і розподілом ризику в сучасному суспільстві ризику. За цією логікою ризик визначається «як систематична взаємодія суспільства із загрозами і небезпеками, що індукуються і виробляються процесом модернізації як таким. Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, є наслідком загрозової сили модернізації і породжуваних нею відчуттів невпевненості і страху»¹.

Ризик як соціальне явище часто розглядається в контексті модернізаційних процесів. Німецький соціолог У. Бек, фундатор теорії суспільства ризику, стверджує, що найважливішою властивістю сучасної епохи стає невизначеність. Це, по-перше, означає, що ризик – це завжди подія або явище з невизначеними наслідками. Подвійність будь-якого рішення, поєднання отримання будь-якого блага з нанесенням, можливо, ще більшого збитку виходить у суспільстві ризику на перший план. Ризики модернізації надають невизначеності кожній клітині суспільства, кожній ситуації і події. По-друге, невизначеність і подвійність суспільства ризику зумовлені рефлексивністю цього суспільства, тобто руйнуванням традиційного підґрунтя (індустріального суспільства) і перебудовою суспільства на нових засадах.

Цей процес має на увазі постійне визначення і перевизначення основних соціальних інститутів і категорій, зміну «осей» соціальної системи координат. Індивіди вивільняються від визначеності і звичного способу життя, характер-

¹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну : пер. с нем. / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 45.

них для індустріальної епохи. У зв'язку з цим У. Бек зазначав: «Система координат, в якій протікали життя і мислення в епоху індустріальної модернізації – осі статі, родини та професії, віра в науку і прогрес – починають розхитуватися»¹.

Невизначеність породжується зростаючою проникністю сучасних суспільств. Епоха територіальних кордонів та інших розмежувань змінилася на епоху мереж і потоків (ресурсних, інформаційних та ін.). Соціальні, ресурсні та інші мережі мають виражене ядро, але надзвичайно розмиту периферію. Соціальні події, особливо катастрофи, мають фіксовану дату початку, але ланцюг їхніх наслідків губиться в часі. Те саме можна сказати й про витрати на боротьбу з ними та іншими небезпеками. Не тільки про строки, а й про саму можливість відновлення зруйнованих екосистем учені ніколи не говорять виразно.

Відомий російський соціолог О. Яницький також визначає ризик як систематичну взаємодію суспільства із загрозами та небезпеками, що спричинені процесом модернізації. «Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, є наслідком загрожуючої сили модернізації і породжують почуття невпевненості та страху»².

Суспільство, що модернізується, є гетерогенним – у ньому репрезентовано як високомодернізовані групи і шари суспільства, так і верстви, просякнуті традиційними моментами і засадами. Це поєднання є природним і єдино можливим на етапі модернізації. Однак така диспозиція породжує додаткові джерела ризиків. Наприклад, загальне виборче право передбачає, що велику частину населення країни складають відповідальні громадяни, які досягли деякого рівня політичної, культурної і громадянської зрілості. Вони здатні до аналізування політичних і соціальних процесів, усвідомлюють свої інтереси, являють собою віяло наслідків тієї чи іншої політики і под. Якщо ж значна частина суспільства не готова бути відповідальними і компетентними виборцями, парламентська демократія вироджується в порожню форму.

В умовах трансформації українського суспільства має місце явище демодернізації. По-перше, демодернізація може бути результатом як свідомо руйнуючих дій, так і саморозпаду системи. На початковому етапі демодернізації суспільства виживають архаїчні соціальні структури, а наука і високі технології деградують. Кланово-корпоративні структури, до яких належать насамперед ті, хто володіє сировинними джерелами або мав до них доступ, не тільки зберіглися, а й значно розширилися. По-друге, модернізація в Укра-

¹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну : пер. с нем. / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 15.

² Яницький О. Н. Россия как «общество риска» / О. Н. Яницький // Россия: трансформирующееся общество / под ред. В. А. Ядова. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2001. – С. 21.

їні має ризик-асиметричний характер: як тільки українське суспільство вступило на шлях модернізації за західним зразком, його відкат назад (демодернізація) і навіть просто затримка, стояння на цьому шляху спричинили різку інтенсифікацію виробництва ризиків. Тобто демодернізація є надзвичайно ризикогенною.

Т. В. Панченко, доктор політичних наук, доцент

КУЛЬТУРА СУБСИДІАРНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

В умовах сьогодення субсидіарність являє собою певний концепт, який, крім делегування повноважень та розподілу відповідальності, передбачає тісну взаємодію між громадянським суспільством і демократичними перетвореннями. Ідеться передусім про горизонтальну субсидіарність, що пояснює сенс суспільних відносин через групову згуртованість та взаємопідтримку членів суспільства.

Горизонтальна (нетериторіальна) субсидіарність, або субсидіарність у суспільних відносинах, – принцип пріоритету прав та інтересів особи перед правами та інтересами будь-якої спільноти, пріоритету більш малої, раніше утвореної та близької до особи спільноти порівняно зі спільнотою більш великою або більш високого рівня. Вона безпосередньо пов'язана із субсидіарністю вертикальною, що реалізується в управлінських відносинах як засіб, котрий забезпечує реалізацію повноважень якомога ближче до громадянина, та механізм, який максимізує ефективність витрати коштів та надання послуг населенню.

Зasadничими цінностями субсидіарності є людина, відповідальність, справедливість та загальне благо. Саме ними керуються ідейні засновники доктрини субсидіарності, прагнучи відповісти на питання про те, як узгодити інтереси людини, суспільства і влади. Найґрунтовнішого осмислення вони набувають у межах католицької соціальної доктрини, яка реанімує уявлення про загальне благо як головну мету суспільної організації та будь-якого управління. Саме ідея та цінність загального блага відрізняють доктрину субсидіарності від інших соціальних і політичних учень. Загальне благо виступає керівною основою для втручання держави або інших спільнот та одночасно їх обмежує на основі антропологічної передумови, яка полягає у тому, що життєвий успіх людини у першу чергу залежить від її готовності і здатності

до виконання зобов'язань та спонукає громадян відмовлятися від допомоги заради самопомоги.

Аналізування відзначених вітчизняними та зарубіжними дослідниками рис демократичної політичної культури, таких як плюралізм, толерантність, консенсус, міжособистісна довіра, відносна політична довіра, законслухняність громадян, домінування постіндустріальних цінностей, розвинене громадянське суспільство, відкритий політичний клас, прагматизм та культура поміркованості, впливова громадська думка, тяжіння громадян до політичного та ідеологічного центру, орієнтація на участь в ухваленні рішень, демонструє, що всі вони не суперечать ідеї субсидіарності та тією чи іншою мірою узгоджуються з її цінностями. Разом із тим окремі риси демократичної політичної культури – громадянська активність, довіра та толерантність – відіграють для реалізації принципу субсидіарності ключову роль. Їх органічне синтезування із цінностями субсидіарності утворює визначну рису культури субсидіарності, що відрізняє її від політичної культури ліберальної демократії, – солідарність. Вона передбачає наявність правової і соціально-політичної суб'єктності членів суспільства, на основі якої їх права, можливості та інтереси можуть бути консолідовані заради досягнення консенсусних цілей у соціальних рамках різного масштабу – локального, загальнонаціонального, глобального. Егоальтруїстична спрямованість людських відносини, породжена солідарністю, сприяє ефективному досягненню спільних цілей при збереженні індивідуальності, різномірності та різноякісності суб'єктів.

Культура субсидіарності утверджується, з одного боку, у діяльності владних інститутів, а з другого – у громадсько-політичному житті суспільства.

У діяльності владних інститутів її характеризує модель взаємної залежності, яка відзначається поєднанням елементів партнерства і посередництва у внутрішньодержавних відносинах та будується на засадах компромісу й обміну інформацією. Найкращі умови реалізації субсидіарності забезпечуються в разі сполучення установчого підходу, який визначає сфери повноважень кожного рівня, з підходом, що ґрунтується на «конкуруючій компетенції», у рамках якої рішення можуть ухвалюватися на різних рівнях залежно від обставин. У разі органічного поєднання статистичної та динамічної субсидіарностей, яке стає можливим у такій комбінації підходів, принцип субсидіарності постає як формула розподілу повноважень, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним територіальний рівень влади не може здійснити ефективніше. Такий розподіл повноважень здатний, з одного боку, наблизити процес ухвалення рішення до громадянина, а з другого – забезпечити ухвалення рішень на рівні, який має досить організаційних, матеріальних та фінансових ресурсів, з урахуванням можливих змін, оновлених потреб та умов, вимог та побажань.

У громадсько-політичному житті суспільства культура субсидіарності утверджується через залучення громадськості до ухвалення рішень. Побудована з позицій субсидіарності ієрархія громадянської залученості складається з індивідуального, локального, субнаціонального, національного, транснаціонального та глобального рівнів. Кожному з них відповідають різні спільноти, до яких належить індивід, і певний набір інституцій громадянського суспільства та форм волевиявлення. Для виховання культури субсидіарності важливу роль відіграють громадські об'єднання, передусім неполітичного спрямування, які здатні здійснювати громадський контроль на всіх рівнях політичної взаємодії, громадські ради, що забезпечують співпрацю влади і громадськості переважно на рівнях урядування всередині держави, а також учасницькі та дорадчі практики, які забезпечують участь широкого загалу в творенні публічної політики на всіх рівнях в адекватний для них спосіб. Серед останніх для формування культури субсидіарності найбільш значущі такі, що передбачають згуртованість, взаємодію учасників, орієнтовані на спільне благо і потенційно не можуть привести до деконструктивних наслідків.

С. М. Пазиніч, доктор філософії, професор

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК СУБСТАНЦІЙНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Духовність людини – це атрибут, сутність кожного співтовариства та невід'ємний структурний елемент індивідуальної свідомості. Тому досвід духовної культури вкрай необхідний людині перш за все тому, що в ньому зосереджені креативна потенція й одночасно умови її активної мобілізації до цілеспрямованої життєво необхідної практичної дії. Без нього індивідуум не може здійснювати повноцінне, всебічно обґрунтоване дійство.

Наприклад, особистісному «Я» не вдалося повною мірою реалізувати свій потенціал через скривджений кимось стан у його реальному житті. В іншому ж разі джерелом перешкоди, що виникла, могло бути навколишнє соціальне середовище на макрорівні. А можливо, перешкодою з'явився світ, в якому йому поталанило народитися і жити. Але світ не усвідомлюється ним як щось таке, що гальмує його поступ у досягненні його екзистенціалу. Тому лише стан його переживання, коли «Я» перебуває наодинці із собою, «Я» усвідомлює своє щастя, добро, честь, гідність, але такою ж мірою й драматизм

власного буття. І все ж таки, як би там не було, домінантою тотожності із самим собою в таких ситуаціях завжди виступає філософія духовності. Саме вона дозволяє «Я» підійти впритул у надійному вирішенні питання про сутнісне розуміння причин його нездійсненого повною мірою особистого «Я», як представника людського роду.

Саме такі аналітичні моменти життя притаманні людині з високорозвинутою духовною культурою. Це дає підставу аподиктично стверджувати, що представник Homo Sapiens не тільки здатний пізнати екзистенціальні основи свого іманентного «Я», а й також змінювати реальну світобудову на принципах духовної гармонії з навколишнім світом, не порушуючи унікальну злагоженість із самим собою.

Сьогодні не має жодної людини у світі, яка б не відчувала відсутність чи, навпаки, активну дію цього унікального феномену на її особисте життя або його відчутний вплив на соціальну дієздатність сучасного суспільства. Але парадокс полягає у тому, що, перебуваючи в просторі духовності, ми не спроможні визначити притаманні їй параметри та особливості її дії. Ось саме в цьому і складність філософської категорії *духовність* для багатьох простих людей. Адже вона не підкоряється вираженню в конкретних численнях. Насправді, як відчутно і зримо окреслити собі це нематеріальне, унікальне планетарне явище? І що в ньому є такого суттєвого, що виокремлює його серед інших категорій? Ця складність питань зумовлює те, що нині чіткого, раз і назавжди для всього загалу визначення поняття духовної культури не існує. Більш того, його в остаточних вимірах ніколи і не буде, тому що кожна кінцева дефініція вельми обмежуватиме *багатоякісність* цього унікального цивілізаційного явища.

Який же мусить бути вихід у подібних ситуаціях, особливо в просторі вищого навчального закладу, адже студентська молодь більшою чи меншою мірою піклується про свій духовний комфорт і цілеспрямовану життєдіяльність? А якщо це так, то найбільша відповідальність і водночас честь у створенні атмосфери духовності в суспільстві, і перш за все в навчальних закладах, припадає на долю *Педагога*. Але коли учитель репрезентує в стінах навчального закладу інформацію як таку, то він не спроможний усвідомити сутнісну мету науки, оскільки тільки *духовний рух* відкриває шлях прогресу в науці і суспільстві в цілому. На підкріплення нашої тези наведемо відому думку Арістотеля про те, що хто немовби рухається вперед в науках, але «відстає в моральності та духовності, той більше йде назад, ніж уперед».

І це в той час, коли духовні почуття завжди були своєрідним еталоном культури нації і завжди цінувалися в розвинених країнах. А можливо, ці країни і стали успішними, оскільки розбудовували себе на принципах єдиного

в розмаїтті етнонаціонального народного духу. Адже у цих країнах шануються культури всіх етносів, кожної окремої людини як першоджерела розвитку унікального духовного соціуму. А головне це те, що у цих країнах існує повага до всіх трудівників незалежно від галузі матеріального чи духовного виробництва, в якій вони задіяні. Однак особливим респектом користуються інтелектуали різноманітних сфер праці, які пройшли вишкіл (у доброму розумінні цього слова) в духовній атмосфері істинного ВЧИТЕЛЯ-ПЕДАГОГА! Тож, головна мета Педагога – максимально збагнути сутність духовності в контексті свого життя і науки, яку він презентує в аудиторії, з тим щоб збагатити духовний світ студентської молоді – потужного джерела розвитку нашого суспільства. А оскільки духовність різними авторами по-різному інтерпретується, то маємо сміливість (на основі власних оприлюднених досліджень) викласти в конче скороченому вигляді своє бачення і розуміння проблеми духовної культури.

Отже, *по-перше*, духовність, як ми її розуміємо в *нашому контексті*, – це об'єднуюча субстанція соціуму, яка втілюється в життя у вигляді сконцентрованих моральнісних цінностей, які водночас виявляються на індивідуальному рівні свідомості у вигляді совісті, а совість – це тисячі невидимих свідків у момент перебування «Я» наодинці із самим собою;

по-друге, одухотвореність – це перебування «Я» у стані піднесеності, на снаги всіх його психічних, моральнісно-естетичних можливостей, тобто у стані *акме*, який прямо чи побіжно пов'язаний із цінностями і сенсозначущою діяльністю особистості, спрямованою виключно на діяння добра в естві прекрасного;

по-третьє, категоричний імператив педагога спрямовує його науково-педагогічну діяльність (за будь-яких соціально-політичних колізій) в річище натхненності, оптимістичності, добродійності та щиросердності у відносинах з колегами та студентами. Тож, бути нині культурно одухотвореним в'язнем сурової сьогоденної дійсності не соромно, навпаки, почесно, патріотично, бо кожний крок *справжнього педагога* пробуджує совість у величезної маси людей і цим дійством він піднімається ще вище у своїй одухотвореності. А що ще може бути вище за цей стан, цікавий і цінний за змістом і привабливий своєю естетичною формою?

по-четверте, головний показник якісного розвитку суспільства, за нашим переконанням, полягає в рівні та часі духовного стану його індивідумів. Отже, соціальний прогрес значною мірою визначається якістю простору-часу, в якому перебувають одухотворені люди в процесі активної сенсозначущої життєдіяльності в естві прекрасного.

І. О. Полищук, доктор політичних наук, професор

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: ДЕФІНІЦІЯ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ

Перш ніж розглянути поняття «політична культура», необхідно відтворити основні наукові погляди щодо категорії «культура» загалом. Як відомо, на відміну від природи (лат. *natura*), тобто матеріальної дійсності, що існує поза людиною, культура (лат. *cultura* – оброблення) – це продукт цілеспрямованої діяльності людей, включаючи й ту частину природи, яка зазнала впливу цієї діяльності (так звана «друга», олюднена природа). Сьогодні утворилися понад 300 дефініцій поняття «культура». Найбільш важливими для нас у контексті даного дослідження є такі тлумачення поняття «культура».

1. Культура як спосіб життя у формах, що узгоджуються з традицією.
2. Культура як позитивний життєвий досвід.
3. Культура як цілісність уявлень про належне існування.
4. Культура як цілісність засвоєних переваг.

Концепція політичної культури в цілісному вигляді була розроблена в 60-х рр. ХХ ст. американськими дослідниками Г. Алмондом, С. Вербою, О. Плаєм. На особливу увагу заслуговує робота Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура та стабільність демократії» (1963). Це була перша праця, в якій у завершій версії викладено концепцію політичної культури. Крім того, основними працями, які містять концептуальні підходи щодо вивчення феномену політичної культури, є робота Л. Пая та С. Верби «Політична культура і політичний розвиток» (1965), Г. Алмонда та Дж. Пауела «Порівняльна політика» (1966), дослідження антрополога К. Гірца «В напрямку інтерпретаційної теорії культури» (1973), робота Р. Такера «Політична культура і керівництво в Радянській Росії» (1987), праця Р. Мерельмана «Про культуру і політику в Америці: структурно-антропологічний підхід» (1989). Значну увагу проблемі політичної культури приділяє Р. Інглехарт, широко використовуючи це поняття у своєму порівняльному дослідженні «Політичні ціннісні орієнтації» (1989).

Із середини 60-х до 80-х рр. ХХ ст. дослідники приділяють велику увагу вивченню різних аспектів політичної культури. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. дослідницькі зусилля вчених спрямовуються в основному на вивчення культури участі громадян у країнах розвинених та стабільних демократій. Ю. Хабермас, С. Хантінгтон та інші створюють різні моделі участі громадян у політичних процесах країн західних демократій.

Поширена інтерпретація поняття «культура», у тому числі «політична культура», яка складає його основну частину, полягає в такому: «У людей в процесі навчання та накопичення ними власного досвіду формуються більш-

менш сталі, типові для певної спільноти “зразки” орієнтацій відносно політичної системи, її інституцій, інших учасників політичного процесу, а також відносно самого себе». Американський політолог Л. Пай вважає, що «ці орієнтації, які задають порядок та надають значення політичному процесу та управляють поведінкою в політичній системі, і є політичною культурою». Тобто політична культура є спільною частиною існування двох соціальних систем: політичної та культурної. Через свій політичний зріз культура суспільства впливає на характер політичних стосунків, а ті, у свою чергу, справляють зворотний вплив на культуру суспільства. Як частина культурної системи суспільства політична культура охоплює культурні елементи, які стосуються політичних процесів. У той же час політична культура як чинник політичної системи концентрує в собі соціально-психологічні чинники політичного життя.

На наш погляд, політична культура – це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, орієнтацій, зразків поведінки, символів, яка склалася внаслідок історичного досвіду попередніх генерацій національної (соціальної) спільноти, транслюється від покоління до покоління, але має істотний трансформаційний потенціал та виявляється в діяльності суб'єктів політичного процесу і функціонуванні політичних інститутів.

Зі структурного погляду політична культура – це єдність політичної свідомості та політичних знань, а також політичної поведінки і політичних дій. У свою чергу, політична свідомість та політична поведінка громадян також мають свою внутрішню структуру. У цьому контексті доцільно нагадати, що політична свідомість – це духовне утворення, яке включає політичні ідеї, погляди, уявлення, традиції, соціально-політичні почуття народу, які відбиваються на найбільш істотних економічних, соціальних, політичних та духовних інтересах людей, що мають бути реалізовані через інститути політичної системи.

Визначальною функцією політичної культури є вираження і реалізація соціальних інтересів. У політичній свідомості, насамперед в її найважливішій складовій – політичній ідеології, відтворюються корінні інтереси соціальних спільнот, які стосуються влади в суспільстві. Усвідомлення цих інтересів зумовлює відповідну політичну поведінку соціальних спільнот та окремих їх представників. Нормативно регулююча функція політичної культури виявляється в узгодженні соціальних інтересів, забезпеченні стійкого, злагодженого та динамічного функціонування політичної системи. Вона реалізується за допомогою формування і закріплення в суспільній свідомості необхідних політичних цінностей, настанов, цілей, мотивів і норм поведінки. Виховна функція

політичної культури (політична соціалізація) спрямована на формування і розвиток індивіда як суб'єкта політичних відносин. Це відбувається на основі тих політичних цінностей та норм поведінки, які переважають у суспільстві в цілому або відповідають інтересам і цілям тих чи інших соціальних спільнот.

Г. М. Куц, доктор політичних наук, доцент

ПРОБЛЕМАТИЧНІСТЬ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

При аналізуванні європейської ідентичності прийнято виділяти два конкуруючі і взаємовиключні підходи¹. Перший підхід, що виник на початкових етапах європейської інтеграції, означає «союзний націоналізм». Його сутність обумовлювалася тим, що всі країни, які були учасниками європейської інтеграції на зорі створення ЄС, поєднували спільні історія, територія, культура. Це стало основою європейської ідентичності. Прихильники концепції «союзного націоналізму» доволі скептично ставилися до розширення європейського співтовариства.

Утім перегворення суто економічного об'єднання на політичне призвело до необхідності пошуку нових критеріїв європейської ідентичності. У ролі таких критеріїв стала сприйматися спільність певних цінностей: демократія, правова держава, повага відмінностей (тобто толерантність). Але найвищою цінністю вважався індивід, а соціальне життя було покликане слугувати для забезпечення його комфортних умов існування. Такий новий підхід до розуміння європейської ідентичності отримав назву «патріотичний конституціоналізм». Означені цінності є актуальними й для сучасного ЄС.

Як зазначає П. І. Кільманзегг, сьогодні у цілому спостерігається симпатія до ідеї європейської єдності, однак вона слабо окреслена. Основним недоліком функціонування ЄС є «брак демократії», оскільки через відсутність європейської партійної системи «демократичний принцип, за яким правлячі мають регулярно звітувати на виборах перед керованими, в політичній системі Європейського Союзу значно призупинений»². Задля усунення «браку демократії» слід зосередити увагу на проблемі спільної політичної ідентичності. Формуванню європейської ідентичності має передувати процес побудови європейських ін-

¹ Толкачов О. Європейська ідентичність України [Електронний ресурс] / О. Толкачов. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/236196.html>.

² Кільманзегг П. І. Інтеграція та демократія / Петер Граф Кільманзегг // Європейська інтеграція / уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох ; пер. з нім. М. Яковлева. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 37.

ституцій та «європеїзування свідомості», що передбачає «відокремлення від несвропейського, бо у відокремленні формується ідентичність»¹.

Колективні ідентичності – явище набуте. Вони не є чимось природним, навпаки – це штучні феномени, які змінюються історично протягом тривалого часу². У спільнот колективна ідентичність формується на основі *комунікації, досвіду та пам'яті*. Спільність цих засад забезпечує появу традицій, які сприяють становленню тривалих колективних ідентичностей. З цієї точки зору існування тривалої європейської ідентичності, за П. І. Кільманзеггом, видається проблематичним, оскільки Європа «не є ні спільнотою комунікації, ні досвіду, вона також є досить обмеженою як спільнота пам'яті»³.

Отже, виділимо три базових параметри формування колективних ідентичностей: комунікація, пам'ять, досвід. Принагідно зазначимо, що, по-перше, Європа не становить комунікативну спільноту, оскільки вона є багатомовною. По-друге, у європейців відсутня спільна пам'ять стосовно епохальних подій, оскільки кожна європейська країна має власну історію зі своїм минулим, яке може не вписуватися в бажане спільне минуле Європи. Ця пам'ять впливає і на сучасних європейців. Адже роль постаті Наполеона для французів суттєво відрізняється від тієї ролі, яку відіграє ця постать в пам'яті німців чи поляків. Друга світова війна також залишила різні спогади у німців та англійців. По-третє, спільність досвіду також можна вважати проблематичною, оскільки будь-який досвід базується на моделях пам'яті. Тобто сучасність оцінюється, виходячи з існуючих тлумачень подій минулого. Утім саме цей критерій здатний наповнювати європейську ідентичність у майбутньому (так, наприклад, європейці разом набувають спільного досвіду, пов'язаного з використанням єдиної валюти євро).

І дійсно, у формуванні європейської ідентичності особливої ролі набуває символічна репрезентація спільної політики⁴. Насамперед маються на увазі впізнавані символи Європи: прапор (офіційний символ ЄС з 1986 р.), гімн Євросоюзу (вступ до «Оди радості» – фрагмент 9-ї симфонії Бетховена на слова Шиллера). Певну роль у цьому контексті відіграє також менш впізнана символічна репрезентація: день Європи – 9 травня (9 травня 1950 р. Р. Шуман виступив із декларацією щодо об'єднання «вільних націй Європи»), девіз «Єдність у різноманітності» (з латини «In varietate concordia»), спільна валюта, спільний мережевий домен («eu» з 2005 р.) тощо.

¹ Кільманзегг П. І. Інтеграція та демократія / Петер Граф Кільманзегг // Європейська інтеграція / уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох ; пер. з нім. М. Яковлева. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 40.

² Там само. – С. 39.

³ Там само.

⁴ Семененко І. С. Метаморфози європейської ідентичности / І. С. Семененко // Поліс. – 2008. – № 3. – С. 86.

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Відомо, що культура будь-якого суспільства, у тому числі транзитивного, є складною системою, елементами якої виступають традиційні і інноваційні культурні форми, субкультури різних соціальних прошарків, груп, етносів, релігійних конфесій. У цій системі розрізняють також певні рівні: елітну культуру, народну культуру, масову культуру та ін.

Усі соціокультурні елементи об'єднуються в єдину систему на основі загальнозначущих для даного суспільства цінностей, які є певним фундаментом, на якому базується культурна різноманітність. Найважливішими консолідуючими засадами суспільства, «полем тяжіння», що об'єднує його суб'єктів в єдиний соціокультурний організм, є спільність історії, економічного життя, психічних якостей, мови, релігійних і етичних цінностей тощо.

Крім певних рис єдності між елементами соціокультурної системи, а також між культурами в цілому існують певні відмінності, які в процесі взаємодії суб'єктів суспільства можуть перебувати в різних станах: від гармонії (консенсусу) до конфлікту. Найтипівшими видами конфлікту у сфері культури є: колізія між традиційними і інноваційними формами в її розвитку, аномія, культурне відставання (культурний розрив), зіткнення соціокультурної системи і субкультури, міжцивілізаційні (міжсоціокультурні) конфлікти тощо.

Розвиток культури є складним, суперечливим процесом. У ньому мають місце як традиційні форми, зв'язок з раніше досягнутими цінностями культури, так і інноваційні форми, що сприяють розвитку. Традиційні та інноваційні форми в культурі – діалектично взаємопов'язані явища, які багато в чому визначають процес її розвитку. Є всі підстави стверджувати, що рухома, інноваційна сторона в культурі пов'язана з проблемами та конфліктними ситуаціями в її розвитку і визначається реальними суперечностями суспільного життя.

При зміні соціально-економічної основи життя суспільства або виникненні нових потреб у житті соціальних систем старі культурні традиції вже не в змозі виконувати свою регулятивну функцію, що приводить до появи культурних інновацій. Інноваційні і традиційні культурні цінності, як правило, співіснують разом якийсь час, у ході якого старі культурні форми поступово витісняються або трансформуються. Конфлікт, що виникає між культурними цінностями, які протистоять між собою, гостро переживається людьми, оскільки зміна старої традиції на нову пов'язана з ламанням культурного стереотипу.

В умовах соціально-політичних, економічних криз суспільства, у транзитивні періоди його розвитку (наприклад, у посттоталітарних соціумах), коли руйнація старої, традиційної культури набагато випереджає процес генерації інноваційних культурних форм, виникає культурна аномія. Під аномією розуміються порушення єдності культурного процесу, стан ціннісно-нормативного вакууму в суспільстві (Е. Дюркгейм), унаслідок чого традиційні культурні норми і цінності вже не працюють, а інноваційні відсутні або ще не повністю встановилися. Культурна аномія в країнах на пострадянському просторі спричиняє етичну деградацію суспільства, настання бездуховності, речовизм, поширення шаблонної псевдокультури.

Важливим компонентом культури є духовна культура, яка виконує особливу роль у процесі трансформації суспільства. Якщо суспільства тоталітарного та авторитарного типів для підтримання гомогенності соціальної системи, підвищення її стійкості і керованості використовують метод придушення небажаних цінностей та інтересів, уніфікації основних компонентів духовної культури, то перехідні соціальні системи втрачають штучний монізм цінностей та інтересів, місце якого починає посідати плюралізм нових орієнтацій. Проте такий псевдоплюралізм, не заснований на консенсусі з приводу базових, життєво важливих для суспільства цінностях та інтересах, приводить не до вдосконалення соціуму і його консолідації, а до його розвитку за найдраматичнішим сценарієм. Одна частина суспільства прагне повернутися до колишньої єдності, гомогенності, інша бажає ще більшої плюралізації сфери духовної культури, цінностей та інтересів, заперечуючи моральний контроль і оцінки, вважаючи вищим благом існування сам плюралізм. Тому, крім соціальних, економічних, політичних суперечностей, у таких системах закономірно загострюються і суперечності у сфері духовної культури.

В умовах зміни суспільно-політичного ладу найшвидших змін зазнають політична та економічна сфери. Духовні цінності суспільства також змінюються достатньо швидко, проте їм притаманні більша фундаментальність, існування в латентній формі. Найістотніші зрушення у сфері духовної культури спостерігаються в скороченні розриву між теоретичною і буденною свідомістю. Остання починає оперативніше реагувати на актуальні життєві проблеми, однак із запізненням реагує на події у сфері теоретичної свідомості. Урешті-решт співвідношення теоретичної і буденної свідомості визначається не швидкістю їхньої трансформації, а щаблем, на якому в даний момент триває ідеологічний процес у суспільстві. Якщо взяти до уваги традиційну чотириетапну диференціацію цього процесу (акумуляція, розроблення, пропаганда, офіціалізація), то можна констатувати, що більшість транзитивних держав у даний час перебуває тільки на другому етапі, що зумовлює згадане співвідношення, а також гостроту ідеологічних суперечностей.

Особливість формування духовної культури в перехідних соціальних системах полягає також у тому, що в даний період у ній відтворюються і вступають у гостру боротьбу форми свідомості, кожна з яких у розвиненому вигляді характеризує певний історичний етап. Це авторитарна і ліберально-демократична, комуністична і антикомуністична, релігійна і атеїстична, етатистська і анархістська форми свідомості. Зазначене призводить до небезпечної поляризації духовної культури суспільства, виникнення в ній екстремістських рухів різноманітного ґатунку, маргінальних субкультур, що актуалізує суперечності в інших сферах життя суспільства та ускладнює їх розв'язання.

И. Д. Денисенко, доктор философских наук, профессор

ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ МОДЕРНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО НАУЧНОГО ДИСКУРСА

В современной социологической и политологической литературе, посвященной проблемному полю модернизации, считается, что последнее представляет сложный и достаточно противоречивый объект исследования. Анализ содержания публикаций наиболее известных представителей системы социально-гуманитарных знаний, определенным образом специализирующихся на изучении проблем этого процесса (Ш. Айзенштадта, У. Бека, И. Валлерстайна, Э. Гидденса, Р. Дарендорфа, Т. Парсонса, Дж. Н. Смелзера, С. Хантингтона, П. Штомпки и др.), позволяет сделать следующие выводы.

В современном научном сообществе на данный момент отсутствует общепринятая интерпретация содержания понятия «модернизация». Например, У. Бек предлагает рассматривать ее как изменения, происходящие в базисных институтах Первого или Второго модерна, которые «не нарушают сами базисные принципы»¹. Т. Парсонс под «модернизацией» понимает «совокупность различного рода экономических, политических и психологических преобразований и изменений конкретного общества на пути его приобщения к системе «современных» обществ»². Дж. Н. Смелзер определяет модернизацию как сложную «совокупность перемен, происходящих почти в каждом аспекте общества в ходе его индустриализации»³. Д. Лернер предложил ин-

¹ Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек ; пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника. – М. : Прогресс-Традиция : Изд. дом «Территория будущего», 2007. – С. 339.

² Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 6.

³ Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – С. 634.

терпретировать модернизацию как «процесс социального изменения, при котором менее развитые общества приобретают черты, характерные для более развитых»¹, С. Хантингтон – как «процесс, ведущий к однородности», и т. д.

Следует заметить, что предпринятые целым рядом исследователей (например, П. Штомпка, М. Масловским и др.) попытки обобщения (систематизации, классификации) различных вариантов экспликации данного понятия не привели к окончанию в научном сообществе дискуссий ни о природе модернизации, ее видах, основных этапах, тенденциях и особенностях осуществления, ни о возможных вариантах ее теоретических интерпретаций и эвристическом потенциале использования этих концепций для анализа развития конкретного современного общества.

Наиболее часто так называемая «теория модернизации» рассматривается как «продукт эпохи, начавшейся после Второй мировой войны» (Ш. Эйзенштадт, П. Штомпка), или как результат эволюции теоретических репрезентаций К. Маркса, Г. Спенсера, Ф. Тенниса, Э. Дюркгейма, М. Вебера (В. Аникин, С. Горюнова, Н. Тихонова). Исходя из этого в истории теоретической интерпретации проблемного поля модернизации выделяются:

– пять этапов (В. Аникин, С. Э. Гидденс, Ю. Лежнина, Н. Смелзер, Н. Тихонова) – первый (середина XVIII – XX в., период противопоставления основ традиционного общества (аграрного) промышленному), второй (период между Первой и Второй мировыми войнами – период оппозиции двух систем – капиталистической и социалистической); третий (1950–1960 гг., период дифференциации мира на капиталистические, социалистические и страны «третьего мира»), четвертый (1970–1980 гг., период критического переосмысления основ теории модернизации) и пятый (с середины 80-х гг. XX в. по настоящее время, период формирования альтернативных теорий развития современных обществ и конструктивной ревизии классических концепций их транзита);

– три периода (П. Штомпка) – этап формирования классических концепций модернизации (1950–1960 гг.), этап их активной критики (1970–1980 гг.) и этап их нового осмысления в контексте возникновения новой социальной реальности (от «текущей современности» З. Баумана до «множественности модернов» Ш. Айзенштадта);

– две фазы (И. Валлерстайн, Н. Смелзер, М. Масловский) – этап возникновения и становления теории модернизации (вестернизации, американизации и др.) и альтернативных концепций развития современных обществ («теории зависимости», «мир-системного анализа» и т. д.) (1950–1980 гг.) и этап фор-

¹ Масловский М. В. Современные теории модерна и модернизации / М. В. Масловский // Социол. журн. – 2008. – № 2. – С. 31–44; Штомпка П. Социология социальных изменений : пер. с пол. / П. Штомпка. – М. : Прогресс, 1998. – 416 с.

мировання нових підходів к аналізу наблюдаемой соціальної реальності в контексте переосмислення самих понять «*modernity*» і «*development*».

Исследователями пропонується розрізняти: «первичную модернізацію» (ранні промислова, політико-правова і освітня революції в країнах західної цивілізації) і «вторичную модернізацію» (імітаційні процеси розвитку в розвиваючихся, соціалістических і постсоціалістических обществах в різне время) (А. Ковалев); «рефлексивную модернізацію» («то, що в сфері світової політики називають метайгрой») (У. Бек, Э. Гидденс), «економічну модернізацію» (індустріалізація, розвиток і впровадження нових технологій), «політичну модернізацію» (розвиток таких політических інститутів, як політическі партії, парламенти, виборче право), «соціалну модернізацію» (урбанізація, ріст грамотності) і «культурну модернізацію» (секуляризація, формування національних ідеологій) (Б. Тернер, С. Хилл); «технологічну модернізацію» (трансформація технологіческої інфраструктури, змінення в системі освіти робочої сили, підвищення рівня відповідальності і трудової дисципліни) (М. Кастельс) і т. д.

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА 1789 р. – ПРЕДТЕЧА ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СЬОГОДЕННЯ

У 2014 р. виповниться 225 років від виходу на історичну арену Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Вона складалась із короткої передмови і сімнадцяти статей, в яких проголошувались «невід'ємні і священні права людини», її вільності від народження, рівності з іншими особами, право творити закони, право совісті, слова, друку, рівномірного розподілу податків, контролю за їх витрачанням та діяльністю посадовців, визначала народ носієм суверенітету. Акт мав велике революціонізуюче значення. Його прямим результатом було внесення у 1791 р. десяти поправок до Конституції США про права і свободи. Більш демократичною за своїм духом виявилась Декларація прав людини і громадянина 1793 р. Вона складалась із тридцяти п'яти статей і до проголошених у 1789 р. прав додавала право зборів, свободу релігійних культів, обрання роду діяльності, право на повстання проти уряду в разі порушення ним прав народу, право чинити опір силою сваволі та гнобленню. Держава зобов'язувалась забезпечувати громадян роботою, а незаможних та нездатних працювати – засобами існування. Уже у XIX ст. у ба-

гатьох конституціях європейських країн відтворювались окремі положення Декларації. Конституція Швеції 1809 р. вперше у світовій практиці запровадила посаду двох омбудсменів: у громадянських і військових справах, які зобов'язувалися слідкувати за дотриманням владними структурами прав і свобод громадян.

Після Другої світової війни конституції Франції 1946 та 1958 рр. підтвердили проголошені деклараціями 1789–1793 рр. права людини і розширили їх, додавши до них право на організацію профспілок, на страйк, колективне визначення умов праці, рівноправність чоловіків та жінок, заборону дискримінації людей за різними мотивами. Були обмежені права приватних монополій, гарантувалося право на матеріальне забезпечення, відпочинок, працю, безоплатну світську освіту всіх рівнів, створення умов для розвитку особи та сім'ї, соціальне забезпечення, на притулок для іноземців, які переслідуються за політичними мотивами. Визначалися також принципи зовнішньої політики та напрями діяльності, спрямовані на збереження та оздоровлення навколишнього середовища.

Французький досвід інтенсивно засвоювався у глобальному масштабі. Конституції різних країн розширювали і поглиблювали зміст та перелік прав людини. Своєрідно визнавалися права людини і деякими конституціями африканських країн. У Конституціях Берегу Слонової Кістки, Верхньої Вольти, Дагомеї, Конго (Браззавіль), Нігеру, Чаду, Малі, Мальгаської Республіки, Камеруну, Мавританії відсутні окремі розділи про права людини. Однак у їхніх преамбулах підкреслюється прихильність до принципів Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Загальної декларації прав людини 10 грудня 1948 р. та Статуту ООН.

Конституційно-правовий досвід Франції закріплювався у багатьох міжнародних документах. У 1948 р. ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини. Протягом 60–90-х рр. XX ст. було ухвалено міжнародні пакти про громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, одинадцять її протоколів, створено Європейський суд із прав людини тощо. Інтенсивно розповсюджувалось і запровадження посади омбудсмена. Нині майже у 100 країнах світу існують 150 різних органів і структур із функціями омбудсмена. Це спричинило створення у 1988 р. Європейського інституту омбудсмена, запровадження у 1993 р. посади омбудсмена в ЄС, а в 1999 р. – Уповноваженого з прав людини в Раді Європи. Отже, ідеї Декларації прав людини і громадянина 1789 р. справили очевидний і визначальний вплив на розвиток теорії та практики щодо прав людини. За два століття відбулися радикальні зміни змісту і масштабів розповсюдження правової і політичної культури спільнот нашої планети.

В. П. Колісник, доктор юридичних наук, професор

ПРАВОВА КУЛЬТУРА В МЕХАНІЗМІ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Правова культура відіграє визначальну роль і в процесі функціонування системи здійснення публічної влади, і в процесі формування права, і в процесі взаємодії інститутів громадянського суспільства, і в процесі повсякденного спілкування особи з посадовцями та іншими особами. Особливу роль правова культура відіграє в механізмі конституційного регулювання, який можна розглядати як систему впорядкованості визначальних суспільних відносин відповідно до головних ідей конституціоналізму, втілених в тексті Основного Закону, цілей та завдань функціонування конституційної держави. Тобто механізм конституційного регулювання є втіленням функціональної, динамічної сторони процесу переведення нормативності приписів Конституції в реальну впорядкованість суспільних відносин. Зазначена впорядкованість суспільних відносин може означати формування конституційного ладу. Але за певних умов, коли механізм конституційного регулювання функціонує неналежним чином (не у повній відповідності до засадничих конституційних принципів або ж його функціонування має істотні збої чи пов'язане з впливом багатьох негативних чинників), може сформуватися один з антиподів конституційного ладу або й узагалі такий політичний режим, що ввібрав у себе окремі риси різних антиподів конституційного ладу.

Механізм конституційного регулювання складається з декількох стадій (їх кількість може бути різною залежно від специфіки певної конституційної норми чи групи взаємопов'язаних конституційних норм) і на кожній із них регулюючий вплив має певна група юридичних засобів, що в сукупності складають механізм конституційного регулювання. До цих стадій слід відносити: 1) ухвалення Конституції та набуття нею чинності; 2) прийняття Верховною Радою України відповідного поточного законодавства, в якому визначається порядок реалізації прав особи чи повноважень органу влади (у тому числі передбачаються різні правомочності, що випливають із такого права чи повноваження) та виконання обов'язків, передбачених відповідною конституційною нормою (незважаючи на те що конституційні норми офіційно визнаються нормами прямої дії, зазвичай потреба у поточному законодавстві є очевидною або ж прямо випливає з Конституції); 3) виникнення певних юридичних фактів (наприклад, дати та часу початку голосування); 4) здійснення конкретних дій уповноваженими суб'єктами, що спрямовані на реалізацію конституційних прав (або конституційних повноважень); 5) здійснен-

ня кореспондуючих обов'язків зобов'язаними суб'єктами (наприклад, видавання виборцю виборчого бюлетеня членом дільничної виборчої комісії); б) здійснення уповноваженими суб'єктами юридично значущих дій або внесення актів застосування права (наприклад, складання протоколів засідань виборчих комісій та ухвалення рішення про результати виборів).

Однак не завжди механізм конституційного регулювання функціонує достатньо результативно та ефективно. Проголошення засад конституційного ладу, їх офіційне визнання та навіть закріплення шляхом ухвалення Конституції зазвичай стає дуже важливою, але лише першою стадією. І не завжди за цим етапом настають наступні необхідні та достатні заходи, щоденна копітка та узгоджена діяльність усіх державних органів та посадовців. Через відсутність належного рівня правової і передусім конституційно-правової культури та низку інших чинників зміни на краще тривалий час не відбувалися ні в політичній, ні в економічній, ні в соціально-культурній сфері. Тобто визнання на словах засадничих ідей конституціоналізму та їх внесення до конституційного тексту за допомогою різноманітних засобів юридичної техніки ще не є гарантією запровадження конституційного ладу як реального впорядкування визначальних, фундаментальних та основоположних відносин на засадах, проголошених у Конституції, навіть якщо такі конституційні положення є втіленням визнаних здобутків світового конституціоналізму. Якщо у Конституції держави визнається, що народ є єдиним джерелом влади, але насправді результати виборів є значною мірою запрограмованими наперед через профанацію багатопартійності, адміністративний тиск, залякування виборців, обмеження свободи слова та свободи політичної діяльності, сваволю чиновників, а також через позаправовий вплив на процес підрахування голосів, тоді однозначно можна стверджувати, що в такій державі конституційного ладу практично немає, хоча Конституція такої держави може мати ззовні демократичний і привабливий вигляд.

У зв'язку з цим важливо з'ясувати та достеменно знати, як саме насправді сприймаються головні ідеї конституціоналізму серед посадовців та широкого загалу. Адже конституційному ладу як такому стану правопорядку, який у переважаючій своїй частині повністю відповідає конституційній моделі не тільки за формальними критеріями, а й за своєю сутністю, має передувати й усвідомлення головних ідей конституціоналізму широким загалом, і переконання їх у контексті національного менталітету та світосприймання, і формування масової конституційної свідомості та прищеплення масової конституційної культури. Такою культурою слід вважати передусім знання та розуміння основних положень Конституції, а також таке ставлення до її приписів, коли правомірною поведінка, політична активність та прагнення консти-

туційними засобами захищати свої права та права інших осіб переростає у звичку. Без такої правової культури та віри у можливість конституційно-правових засобів (ідеться перш за все про віру у можливість відстояти власні права в суді, конституційно-правовими засобами обмежити бюрократію, змінити владу демократичним шляхом, притягти до відповідальності корупціонерів тощо) встановити справжній конституційний лад не вдавалося ще жодному суспільству. І механізм конституційного регулювання (як і кожна з його стадій) без такого переконання, формування конституційно-правової ідеології та високої правової свідомості функціонувати належним чином не зможе. Але й прищеплення високої конституційної та загальної правової культури неможливе лише шляхом правового виховання, правової освіти та просвіти, адже сформувати позитивне ставлення до Конституції та права, а також потребу до постійного оновлення правових знань неможливо без постійного підтвердження їх практичної значущості, причому у практиці як державотворення, так і реалізації, захисту та поновлення порушених прав особи.

О. М. Кузь, доктор соціологічних наук, професор

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ

Поняття толерантності останнім часом стає все більш популярним не тільки серед політологів, а й серед філософів, не говорячи вже про його зростаюче використання в публіцистиці та журналістиці.

У сучасній соціальній науці можна виділити принаймні чотири методологічних та дискурсивних підходи до толерантності: 1) аксіологічний; 2) ідеалістичний, прихильники якого (наприклад, Дж. Роулз та інші представники деонтологічного лібералізму) вбачають у толерантності певний моральний ідеал, якого прагне суспільство; 3) історичистський, що розглядає толерантність як певний спосіб співіснування груп в історії; 4) «конфліктний» дослідницький підхід, що розробляється Ш. Муфф, Е. Лакло, С. Жижеком.

Аксіологічний підхід тлумачить толерантність як «цінність-у-собі» (для Герберта Маркузе – «мета-у-собі»), для Пітера Николсона – «благо-у-собі») або принаймні як одну з цінностей ліберальної демократії. Проте, на наш погляд, терпимість як така не є чесною і значуща остільки, оскільки сприяє іншим важливим цілям і благам людини, яких не можна досягти інакше як за умови примирення з існуванням відмінності. Більш того, безмежна толерантність може перетворюватися на зло.

Ідеалістичний підхід конститується нормативно-раціоналістичним поглядом на толерантність, який бере свій початок від Канта і який засновано на концепції природних невідчужуваних індивідуальних прав. Кант оминає проблему моральної спільності індивідів завдяки тому, що сформульовані ним закони моралі, і перш за все категоричний імператив, діють в універсальному світі.

Історицистський підхід використовує Майкл Уолцер; іноді до нього вдаються комунітаристи і мультикультуралісти, а також усі ті автори, що апелюють до неліберальних підстав толерантності. Цінність його зменшується тим, що, за великим рахунком, його прихильники зводять теорію толерантності до описування історичних прикладів толерантних режимів.

У рамках політичної програми «мультикультуралізму» суспільство постає не сукупністю індивідів, як у класичній ліберальній концепції, а безліччю окремих сегментів, що визначаються у термінах культури і належать залежно від характеру проведення кордонів до меншин або до більшості. Віл Кімліка, який істотно доповнив теорію Роулза припущенням про необхідність усунення в суспільстві не всіх нерівностей, а лише тих, що завдають шкоди, стверджує, що держава не може бути байдужою до етнічності, і вважає, що вимоги про культурну підтримку меншин – справедливі.

За конфліктного підходу толерантність – це не скасування «боротьби», не її протилежність, а боротьба, зрозуміло, у певних межах, які не можна визначити апріорі, оскільки їх задає практика боротьби. Історія наводить багато прикладів того, як конфлікт між далекими культурами, під час якого сторони поступово починали впізнавати один одного, вів до формування основ терпимості, здатної забезпечити їх мирне співіснування. Конфліктний філософсько-методологічний підхід до категорії «толерантність» дозволяє (особливо в педагогіці) оминати міркування про необхідність відновлення «історичної справедливості» (будь-яка боротьба за визнання, зрештою, ведеться заради перерозподілу соціальних благ), оскільки доводить, що будь-яким стосункам толерантності передуює період політичної боротьби груп.

Очевидно, що мультипарадигмальність постсучасної соціальної науки поширюється і на простір толерантності. Видається, що когерентне визначення толерантності може бути здійснене, якщо вдасться з'ясувати, по-перше, змістовні рамки цього поняття; по-друге, якість явища, що означається ним. У цілому це багаторівневе й амбівалентне явище. Його розуміння і визначення залежить від того, в якій сфері або площині воно розглядається: сфері ідеалів або практики, сфері аксіологічній, інструментальній, нормативній, телеологічній тощо.

Толерантність у суспільствах різного типу, за винятком тоталітарного, може виявлятися більш-менш фрагментарно, мати вибірковий характер, тобто достатньо високий рівень толерантності в одній сфері суспільного життя

може співіснувати з виявами нетерпимості в інших. Критерієм наявності та рівнем толерантності суспільства є міра допустимої «інакшості», індивідуальних особливостей і девіації, суспільний пріоритет – прагнення суспільства нівелювати індивідуальність своїх членів (меншин) або, навпаки, розвивати різноманітність і вияви індивідуальності. У різних культурах і типах суспільства немає єдиних норм класифікації поведінки, що неприпустимо «відхиляється». У цілому соціальна диференціація, зростаюча плюралістичність суспільства ведуть до звуження сфери, в якій потрібна одноманітна «нормативна» поведінка людей. Разом з єдиними, непорушними і загальнообов'язковими нормами поведінки, дотримання яких робить людину (групу) членом даного соціуму, з'являються більш «розпливчасті» норми, що уможливають більш індивідуальну і різноманітну поведінку.

Межа між терпимим і нетерпимим є рухомою, відносною. Вона визначається соціальною структурою суспільства (включаючи такі структурні чинники, як пануючі етичні, моральні та духовні цінності) і соціальними відносинами, тобто тими чинниками, що регулюють взаємодію індивідів і груп, їх соціальну поведінку. Толерантність і нетерпимість, що розглядаються під цим кутом зору, можуть виступати як стійка модель дії, пов'язана з тією чи іншою істотною для даного суспільства потребою, що регулюється певними нормами і настановами. Тому толерантність є за своєю сутністю соціальним феноменом, а суспільства можна класифікувати за ступенем їх толерантності. Толерантність і нетерпимість – регульовані суспільством форми взаємодії індивідів і груп, протилежні типи комунікації, за допомогою яких визначається ставлення людей з конформістською поведінкою до тих, хто думає і поступає інакше (Г. Арентз).

Толерантність і нетерпимість не є самоцінними речами. Успереч поширеному уявленню толерантність не можна оцінити однозначно і безвідносно до ситуації як благо, а нетерпимість – як зло. Вони амбівалентні: соціальний сенс і значення дій, що оцінюються як толерантні або як вияв нетерпимості, кожного разу визначаються конкретною ситуацією.

С. В. Куцупал, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ІНСТРУМЕНТ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

Бурхливий розвиток глобалізаційних процесів у сучасному світі стає причиною радикальних перетворень соціального буття, тому актуалізується необхідність створення та впровадження нових механізмів соціальної взаємодії,

які забезпечать раціоналізацію та оптимізацію діяльності соціальних суб'єктів. Значну роль у вирішенні цього завдання має відігравати правова культура членів суспільства, яка здатна забезпечити збереження гуманістичних принципів життя, домінування порядку, справедливості та дисципліни у соціальному середовищі. Рівень правової культури визначає можливості забезпечення взаєморозуміння людей стосовно основних змістовних взаємозв'язків сучасності.

Поняття «культура» та «правова культура» мають значну кількість дефініцій. В юридичній літературі пропонується широке розуміння правової культури – це все те, що перебуває у сфері дії права: норми права та правовідносини, правові настанови, правосвідомість і правова поведінка. В Юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка (1998) читаємо, що правова культура – це складова частина загальної культури, сукупність факторів, що характеризують рівень правосвідомості, правовідносин, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності і правопорядку.

Також під правовою культурою розуміється система правових цінностей, що відповідають рівню правового прогресу, досягнутого суспільством, і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності (В. Копейчиков); правова культура – характеристика якісного стану правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини (М. Цвік); правова культура – своєрідне юридичне багатство, яке виражається в досягнутому рівні регулятивних властивостей права, нагромаджених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які належать до духовної культури, правового прогресу (В. Лемак). Усі зазначені дефініції вказують на регулятивну функцію правової культури у життєдіяльності соціуму, тому слід простежити, як трансформується остання під впливом глобалізації та мультикультуралізму.

Світ сьогодні стрімко змінюється, адже недаремно відомий французький філософ Ж. Бодрійяр визначає сучасний етап розвитку суспільства як «суспільство споживання». При цьому споживання з первинного задоволення потреб перетворилося на «активний модус ставлення» до речей, соціуму, світу, це вже «діяльність систематичного оперування знаками», «тотальна ідеалістична практика», бо будь-яка річ (процес, явище), аби бути спожитою, має стати знаком, оскільки споживаються вже не речі, а ідеї речей. Відповідно змінюється саме поняття соціального статусу, яке перетворюється на «стендінг» – соціальну характеристику, що інтегрує рекламні розпізнавальні

знаки (наприклад, швейцарський годинник або діамантова обручка як символи достатку). Людина повністю захоплена процесом споживання, живе у фантастичному світі товарів та розрекламованих послуг, приводить у дію предмети-симулякри, які є характерними знаками щастя, а потім чекає приходу обіцяного рекламою щастя. Бодрійяр зауважує, що у своєму наївному очікуванні обіцяного щастя людина ХХІ ст. нагадує примітивного дикуну, оскільки магічна думка спрямовує споживання, а повсякденним життям людини управляє ментальність дива; це ментальність примітивних народів у тому сенсі, що її основою є віра у всемогутність думок, проте у даному випадку – це віра у всемогутність знаків. Саме тому багатство насправді є лише накопиченням знаків щастя.

Наслідком глобалізаційних процесів стало виникнення нової соціальної моделі – загальнопланетарного соціально-політичного конгломерату, в якому мозаїчно змішуються національні держави, транснаціональні корпорації та державні і недержавні організації. За таких умов особливого значення набувають культурний, моральний та правовий виміри діяльності, які покликані забезпечити прийнятність та легітимність соціальних рішень, програм, що базуються на позитивних гуманістичних ціннісних орієнтирах, а також виступати регуляторами поведінки окремих осіб і детермінаторами розвитку соціуму.

Постійно зростаюча фрагментарність життя сучасного соціуму, поява принципово нових соціальних акторів (нові соціальні рухи та інститути) вказує на необхідність дослідження правової культури не тільки в академічному, а й в праксеологічному аспекті як проблему групової і національно-державної ідентифікації.

Правова культура поряд з правом та мораллю становлять аксіологічне тло для сучасних систем соціальної комунікації, впливають на внутрішній світ особистості, підкріплюються авторитетом громадської думки, визначають персональну компетентність соціального суб'єкта, сприяють інтеграції і консолідації різних верств населення, поглибленню демократії.

Для сучасного етапу розвитку людства характерні нові механізми легітимації міждержавної та міжособистісної діяльності. Між нормами моралі і права виникає певна дистанція, заповнити яку має правова культура, що виконує роль регулятора комунікативних та політичних процесів у період трансформації соціальних реалій, бо саме через правову культуру переломляється вся сума зовнішніх чинників та виробляється вектор дії на внутрішню структуру особистості.

Національна свідомість, стереотипи поведінки, політична міфологія – це елементи структури політичної культури, сумісна взаємодія яких сприяє те-

оретичному осмисленню та практичному розв'язанню тих проблем, які породжені глобалізаційними та мультикультуральними трансформаціями, а також реанімації і розвитку творчого потенціалу особистості та розбудові громадянського суспільства.

С. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЮРИСТА ЯК ОСНОВА ЙОГО ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

Становлення української державності, інтеграція в європейське і світове співтовариство, побудова громадянського суспільства та правової держави вимагають відповідної правової культури громадян, тим більше – фахівців права.

Якщо говорити про професію юриста, то вона виділяється серед інших низкою специфічних властивостей, що пов'язані з тими обов'язками, які вони виконують у суспільстві. Це перш за все охорона прав і інтересів громадян, боротьба з правопорушеннями, розв'язання на основі законодавства різноманітних юридичних проблем, а це пов'язано з правовою культурою юриста, яка повинна поєднувати в собі високий професіоналізм із духовним багатством фахівця права.

Сучасні дослідники намагаються вивчати правову культуру юриста відповідно до філософсько-правової сутності цього поняття. Зокрема, О. Ануфрієнко досліджує цю проблему з позицій впливу духовної, правової та національної політичної культури на формування професійно-політичної культури юриста і виділяє такі підходи: а) антропологічний та аксіологічний – при аналізуванні того, яким чином, за допомогою яких засобів можливе формування професійно-політичної культури юриста; б) гносеологічний – при розумовому відтворенні аспектів професійно-політичної культури юриста; в) метод герменевтики (тлумачення) права – при з'ясуванні змісту правових норм, що регламентують професійну діяльність юриста стосовно розв'язання політико-правових проблем і формування професійно-політичної культури юриста; г) методи аналізу та синтезу, дедукції та індукції, абстрагування, поєднання історичного та логічного – при систематизації емпіричного матеріалу й отриманні власних теоретичних результатів для досягнення поставленої мети.

На нашу думку, правова культура юриста є частиною правової культури суспільства. Проте правова культура юриста вбачається в критичному, творчому осмисленні правових норм, законів, правових явищ з погляду їх гума-

ністичного, демократичного і морального змісту. Крім того, правова культура юриста повинна бути зорієнтована на духовно-філософське осмислення духу природного і змісту позитивного права. Більшість дослідників правової культури юриста (С. Алексєєв, Є. Аграновська, І. Воронова, Л. Герасіна, Г. Клімова, О. Петришин, М. Панов, Ю. Тодика, О. Данильян, О. Дзьобань, С. Максимов, М. Требін та ін.) вважають, що вона припускає такі складові:

- знання чинного законодавства;
- переконаність у необхідності і корисності правових норм та законів, установлених у суспільстві;
- уміння користуватися правовим інструментарієм (законами, правовими актами тощо) у повсякденній діяльності.

Правова культура функціонує як єдність чуттєвого і раціонального у професійній діяльності юриста, тобто чуттєве і раціональне визначають зміст і рівень правової культури юриста. Правове почуття є результатом правової свідомості або її дією, зовнішньою оболонкою. Адекватну правову орієнтацію юриста відзначає взаємозумовленість чуттєвого та раціонального.

Раціональність права – критерій, який дозволяє сформулювати такі системи права, які були б самодостатніми і забезпечували функціонування суспільства на засадах правового почуття та правопорядку.

Отже, у правовій культурі юриста чуттєве і раціональне взаємодіють. Це пов'язано із формуванням поваги до права, духовності і моральної відповідальності.

Високий рівень професійної культури юриста – нагальна вимога сьогодення, оскільки від професійної культури фахівців права безпосередньо залежить успішне розв'язання актуальних проблем державотворчого процесу. Крім того, з розвитком сучасного суспільства, здійсненням великих перетворень у різноманітних сферах людської діяльності (соціальної, економічній, політичній, духовній) природно відбуваються і певні зміни в юриспруденції, самому характері юридичної діяльності, спеціалізації правової практики.

По-перше, помітно зростають значення і престижність юридичної діяльності. Вона все більше визнається з боку суспільства на різних рівнях державно-політичної системи соціального середовища, стає важливим чинником розбудови громадянського суспільства і правової держави.

По-друге, забезпечення охорони прав та інтересів людини, упровадження норм міжнародного права у внутрішнє законодавство України ставлять перед юристами нові, складні завдання щодо вдосконалення форм і методів роботи в сучасному суспільстві.

По-третє, оновлення всіх сфер життєдіяльності суспільства також потребує істотних коректив, нових підходів як у змісті правового регулювання

відносин в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах, так і нових методів і форм упровадження сучасного законодавства.

Отже, формування правової культури юристів є актуальним для сучасного українського суспільства. Цей процес, як уважають дослідники, може відбуватися як на макрорівні, так і на мікрорівні. На макрорівні це стихійний вплив на особу юриста всіх умов соціального середовища, що можуть бути відзначені як позитивні, так і негативні чинники впливу, походження яких пов'язано насамперед з правовою та політичною системами. На мікрорівні цей процес відбувається як цілеспрямована та організована діяльність, метою якої є досягнення високого рівня професійної культури юриста.

Н. П. Оситова, доктор філософських наук, професор

МІСІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗРУШЕНЬ

Зміни в суспільних відносинах, що відбуваються в Україні, та необхідність їх правотворчого і правозастосовного закріплення все більше набувають такого характеру, який спричиняє необхідність урахування в правовому закріпленні цих змін чинника культури. Правова культура за цих умов набуває нових якостей і вимагає нових підходів до неї. Одним із таких підходів є використання поняття «місія правової культури». У загальному вигляді місія означає цілеспрямований вплив взаємно прихильного спілкування з метою надати певним особистостям або їх спільнотам таких якостей, існування яких відповідає інтересам як адресантів, так і адресатів. Підхід до правової культури з позицій її місії має фундаментальне значення, оскільки становлення і вплив правової культури в такому випадку відбуваються за умови її внутрішнього злагодженого сприйняття та неруйнівної ініціативи адресатів впливу.

Місія правової культури полягає у тому, аби сформуванати такий тип особистості, яка, беручи участь у всьому різноманітті взаємодій у суспільстві, надає цим взаємодіям такої форми, що це стає здобутком схваленої правової культури її існування. Якщо виходити із загальноновизнаного погляду на правову культуру як на систему духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права, місія правової культури в умовах соціальних зрушень покликана на розв'язання принаймні трьох фундаментальних проблем.

По-перше, вона призначена викликати до життя такі зворотні дії особистості, які є наслідком вільного вибору і спрямовані на виконання настанов права. Наприклад, у статті академіка НАН України В. Тація і професорів

В. Борисова та В. Тютюгіна «Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність» (Голос України, 5 квітня 2013 р., с. 4–5) поставлені такі проблеми, які, на наш погляд, неможливо розв'язати без активного втручання правової культури в правотворчі та правозастосовні процеси. Це стосується в першу чергу реалізації принципів законності і справедливості, необхідності подолання такої ситуації, коли переважну більшість складних життєвих ситуацій, що виникають перш за все у зв'язку з нестабільною соціально-економічною ситуацією в Україні, законодавець прагне вирішувати шляхом правових репресій. Правові репресії не здатні викликати до життя вільний, а тому по-справжньому ефективний вибір правової поведінки.

По-друге, місія правової культури та її усвідомлення не тільки фахівцем, а й соціальним загалом є орієнтиром ставлення до права і правової діяльності всіх суб'єктів правових процесів у нестабільних умовах. Науковці ставлять питання про необхідність подолання певної хаотичності правотворчої діяльності. На нашу думку, хаотичність веде до гальмування сприйняття правових настанов і шкодить перетворенню їх на елемент правової культури, а без цього неможлива справжня правова стабільність у суспільстві як умова високої ефективності правового регулювання.

По-третє, в умовах соціальних зрушень, коли неминуче вдосконалюються або переглядаються існуючі правові поняття та настанови і виникають не врегульовані правом «ніші» в соціальних відносинах, правова культура та її місія набувають ключового значення. Зважаючи на це, як зазначають у статті В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін, є необхідність опанувати не тільки такі усталені поняття, як злочин, провина, відповідальність, а й нові поняття, необхідність яких виникає в умовах суспільних зрушень, що відбулися в Україні. Це особливо яскраво видно в підході до поняття «кримінальний проступок», що введено до нового Кримінального процесуального кодексу України. Механічний підхід до нього може привести до значного розширення меж криміналізації і визнання мільйонів громадян суб'єктами кримінально-правових відносин. Ця проблема є надзвичайно складною. Її розв'язання передбачає відповіді на низку принципових питань, починаючи від критеріїв кримінального проступку і закінчуючи необхідністю прийняття окремого Закону України «Про кримінальні (суспільно небезпечні) проступки». Але при цьому, на наш погляд, не викликає сумніву, що розв'язання цих проблем неможливе без використання понять правової культури та її місії.

Ефективно здійснювана місія правової культури в умовах соціальних зрушень з позицій суб'єкта правової культури має надати особистості такі параметри: а) становлення її як вільної особистості, що здатна до самовизначення у сфері права, до незалежності на його основі власних суджень, але

з обов'язковою повагою до закону і правових уявлень інших людей; б) здатність до поєднання в процесі розв'язання правових проблем не тільки правових аспектів, а й моральності, тобто поваги до людей, прагнення злагоди і всебічної гуманізації правових відносин; в) формування певних творчих підходів з позиції застосування права, іншими словами, мати креативне та інтуїтивне мислення, необхідність якого неминуче виникає в нестандартних ситуаціях, які породжуються в умовах соціальних зрушень. Але це творення має не руйнувати, а зміцнювати законотворчість.

В. Л. Пирогов, кандидат філологічних наук, доцент;

С. В. Шефель, доктор філософських наук, кандидат історичних наук,
професор

ЧИ ЗМОЖЕ УКРАЇНА СТАТИ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИМ «МІСТКОМ» У СВІТОВОМУ ПРАВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ?

Протягом декількох століть вважалося, що Україна є своєрідним трансківилізаційним «містком» у євразійському культурному просторі між тими етноспільнотами, що, змінюючи одна одну в історичному часі, розчинювалися у нових суперетносах, які виникали на тлі неспинного етногенезу, котрий тривав на теренах Євразії. Її соціум практично ніколи не був надто цілісним з точки зору здійснення певних інтеграційних рухів і навколо визначених правокультурних традицій. Майже завжди деякі його елементи, що розрізнялися за своїм територіальним розташуванням, виявляли тяжіння чи то до правокультурних традицій, які склалися у межах колишніх Австрійської і Російської імперій, чи то до власної історичної політико-правової спадщини. І все ж фактично до 30-х рр. минулого століття єдиною стрижнем для всіх етносоціальних елементів, репрезентованих в Україні, були переважно землеробський спосіб господарювання і генеруюча його етносоціальна психологія, що дозволяла впевнено ідентифікувати їх через притаманний їм землеробський культурний дух, в якому завжди існувала дихотомія природоресурсовитратного та природоохоронного ментальних початків у ставленні людини до природного довкілля. Здається, що й досі підспудно триває боротьба цих двох тенденцій правового мислення у нашому суспільстві, реакцією на яку є жвава дискусія серед прихильників різних точок зору з приводу визначення пріоритетності тих чи інших методологічних основ завершення кодифікаційного процесу в екологічному законодавстві України.

Нині, коли людство, що глобалізується, а разом із ним і наша українська громада постали перед наслідками новоєвропейської, а потім і всесвітньої

стратегії індустріалізму у вигляді гострих екологічних проблем, нагальним питанням є освоєння екофільної ментальної спадщини як народів Далекого Сходу, так і досвіду розбудови екологічної державності в країнах Західної Європи. Ця справа особливо актуалізується через потужну інерцію сил, котрі, апелюючи до важливості розв'язання проблем ліквідації безробіття та продовольчого забезпечення населення нашої планети, намагаються приховати свій справжній комерційний, але цілком утилітарний інтерес у здобутті надприбутків з метою особистого збагачення порівняно невеличкого гурту фінансових олігархів. Через механізми маніпуляції суспільною свідомістю їхні лобісти намагаються приховати справжнє хижацьке ставлення цих сил до природних ресурсів, зокрема й тих людських ресурсів, які нещадно ними експлуатуються. Ідеться про нехтування вищими цінностями – рівним правом на життя всіх природних істот і безпечним рівнем їх соціоприродного балансу, що передбачає дотримання права на рівні для всіх можливості для рекреації.

Сучасна Україна як природна територія, на якій мешкає населення, цілком сплюндроване наслідками капіталістичної і соціалістичної індустріалізації, інерцією свого політичного і економічного транзиту, на початку XXI ст. підведена на межу суцільної екологічної катастрофи. Але, зважаючи на деклароване в основах Державної стратегії екологічного розвитку до 2020 року, наша країна має і може вийти із цього кризового стану. Для цього, звичайно, потрібний здоровий глузд усього її політичного та економічного менеджменту, який має спонукати себе до зміни антропоцентричної парадигми мислення на екологічну. Разом з тим мають бути здійснені кроки щодо формування системи екоправового виховання громадян, які б урахували необхідність творчого освоєння ними під впливом спільно і злагоджено діючих державних та громадських правових інституцій цілющої ментальної спадщини власного народу та народів Сходу і Заходу. Тому євроінтеграційні наміри керівництва нашої країни мають бути підкріплені реальними кроками щодо імплементації у змісті норм вітчизняного законодавства екофільних імперативів конституційного законодавства, принаймні Німеччини, стосовно розбудови екологічної державності, а також інших екофільно орієнтованих нормативно-правових актів міжнародної спільноти.

З другого боку, не слід очікувати у цій справі суттєвих зрушень, доки не буде вкорінюватися у свідомості наших громадян погляд до естетичного ставлення до природного довкілля, що, напевно, найбільш глибоко просякає ментальність носіїв духовності синтоїзму, століттями оспівуваної витонченою японською класичною лірикою. Зміст кожної танки доводить, що ця поезія найбільш екологічна у світі, тому що органічно зіставлена з усією багатомірністю форм життя: «На ветках хаги том, на яшмы блеск похожи дрожат росинки чудной красотой, и тают вмиг от рук... Гуляющий прохожий! Лю-

буйся так, не трогай их рукой!..». Дійсно, танка — це поєднання глибинної інтенційності синтоїзму із збагачуючою її буддистською софійністю, закарбоване у знаково-символічній логіці ієрогліфічної писемності, яка інтегрувала багатотисячолітній культурний простір синоцентричної цивілізації.

Зараз Західна Європа і синоцентричний світ Сходу визначають досягнутий людством рівень культурного прогресу в дещо протилежних, але з необхідністю взаємодоповнюючих аспектах. Їх репрезентанти, багато у чому розходячись у поглядах на проблему ідеальної моделі суспільного розвитку, в розумінні ставлення людини та її соціуму до природного довкілля зусиллями своїх геніїв максимально наблизилися до спільної життєстверджуючої позиції. Її сутність полягає у безальтернативності визнання пріоритету прав Природи, у тому числі принципу рівноцінності природженого права всіх природних істот на життя і гарантованості природного способу його підтримання, відносно соціально набутих людиною прав на природокористування.

У цьому сенсі відбувається нечуваний раніше історичний процес зустрічного руху цивілізацій Заходу і Сходу на тлі міжкультурного правового дискурсу як противага їх негативній поляризації у вигляді спроб реалізації стратегії побудови глобально-монополярного світу на тлі забезпечення переваг будь-якої з етнополітичних ідеологій. Україні легко ввімкнутися у процес позитивної поляризації соціокультурних суб'єктів сучасності, покладаючись на екофільний акцент у використанні своїх уже далеких правокультурних традицій геополітичного «містка» між цивілізаціями Заходу і Сходу в разі, якщо її політичний провід стане поважати ці традиції і потреби власних громадян у безпечному екологічному майбутньому.

А. С. Дорошкевич, кандидат філософських наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ СПРІЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦЯМИ ТА РОСІЯНАМИ

У теперішній час у світі спостерігається тенденція до активізації взаємодії між людьми абсолютно різних цінностей, переконань та вірувань. Усе більше контактів устанавлюється між представниками різних культур. Одночасно з цим на ґрунті культурних відмінностей виникають непорозуміння та конфлікти. Можливо, встановленню контактів і вирішенню конфліктів якимось допоможуть порівняльні міжкультурні дослідження.

У сучасній науці існує багатий досвід практичного та теоретичного дослідження для порівняння політичних культур.

Вітчизняна компанія Research & Branding Group разом із Всеросійським центром дослідження громадської думки 11 січня 2013 р. провела дослідження політичної культури населення України та Росії. Було виявлено, що спільними рисами для обох народів є політична пасивність, повага до державних символів, відкритість та сприйняття культури і досвіду інших народів, самостійність і прагнення спиратися на власні сили, невіра у високі ідеали та принципи, небажання підкорятися законам, консерватизм, прагнення згоди і пошуків компромісів.

Представники цих країн відрізняються у такому. Українці більше тяжіють до індивідуалізму, тоді як у росіян більше схильність до об'єднання; українці більше підтримують демократичні засади в політиці на відміну від росіян, які підтримують авторитарну традицію.

Ці результати підтверджуються теоретичними здобутками щодо дослідження феномену політичної культури, а також ментальністю як українського, так і російського народу.

Українському менталітету загалом та політичній культурі зокрема притаманні такі риси: інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; кордоцентричність, що виявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості; анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення особистої свободи без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни та організованості; переважання емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним відносно екзистенціального значення.

Загальні особливості російської політичної культури: особливості геополітичного становища країни; переважання колективного образу і форм життя під впливом православної традиції і культури (ідея соборності); багатовікова відстороненість громадян від важелів влади та їх відчуження від держави, що спричинило і закріпило у масовій свідомості різноманітні анархічні, антиправові і антидержавні стереотипи та настрої; низька здатність суспільства до самоврядування і саморегуляції при розв'язанні проблем повсякденного життя як результат адміністративно-бюрократичної опіки та обмежень і одночасно його висока здатність до мобілізації в ситуаціях воєн та інших масштабних лих.

Згідно з наведеними результатами можна визначити, що сучасні емпіричні дослідження повністю підтверджують теоретичні підходи щодо національних відмінностей у виявах окремих політичних компонентів політичної культури.

А. С. Бакумов, кандидат юридических наук, ассистент;

А. П. Евсеев, кандидат юридических наук, доцент

КИНЕМАТОГРАФ США ПЕРВОГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ XXI СТОЛЕТИЯ: ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Наивно полагать, что кинофильмы предназначаются только для развлечения публики. Каждая созданная картина – явление в значительной степени политическое. Именно в кинематографе, словно в аквариуме, отражаются укорененные в национальном сознании психологические архетипы и установки, ценностные эталоны и приоритеты, представляющие значительный исследовательский интерес для юристов и политологов. Американское кино (а на сегодняшний день 72 % мирового экранного времени принадлежит американским кинофильмам) не является в этом отношении исключением.

Если бы потребовалось вчерне определить специфику идейно-политической традиции применительно к американскому кинематографу, то, пожалуй, главное, что следовало бы выделить в ней, – *трагическая противопоставленность изолированного индивида враждебной ему среде*. Индивида, преодолевающего эту среду, противопоставленного своему бесчеловечному окружению, вступающего в борьбу с общественным Левиафаном и рассчитывающего при этом только на собственные силы. Индивида, ни в чем не изменившего себе. Таковы живущие в обратную сторону Бенджамин Баттон и Джанго Освобожденный, неприкаянная Алиса из бартоновской «Страны чудес» и затравленный Жан Вальжан из «Отверженных». Именно их «непохожесть» на всех вокруг, их индивидуализм, внутренняя изолированность, обособленность, независимость одиночки – все это позволяет им преодолеть (или попытаться преодолеть) свое окружение. Именно в этом преодолении и заложены пафос гуманистического содержания, мотивы социальной критики. Несложно заметить, что данная идейно-политическая традиция по-прежнему востребована и, более того, является одной из доминирующих в Голливуде.

Между тем в американских фильмах последнего времени наметился ряд интересных тенденций, существенным образом отличающих эти работы от их предшественников 80–90-х гг. прошлого столетия. При этом подобного рода тенденции не только имеют сугубо киноведческий характер (скажем, возрождение полнометражной анимации или триумфальное возвращение мюзикла как самостоятельного киножанра), но и непосредственным образом выходят на политическую и даже – до определенной степени и известных пределов – политологическую проблематику.

В частности, сильное влияние на развитие американского кинематографа оказывает *практика политической корректности*. Под влиянием политкорректности существенные изменения претерпевают классические архетипы (прежде всего архетип положительного героя, которым все чаще становится представитель различного рода меньшинств), а также появляются фильмы, ориентированные преимущественно на определенные этносы или группы населения и нередко пренебрегающие ради достижения этой цели исторической правдой. Чего только стоит кочующий из вестерна в вестерн образ неграковбоя!

Возможно, исторически случайным (если не брать во внимание период кратковременного увлечения американской интеллигенции марксизмом), хотя и вполне объяснимым мировым финансовым кризисом 2008 г. является *обращение американского кино к леворадикальной, в частности социалистической, традиции*. Ведь не случайно, как об этом свидетельствует американская пресса, аудитория в Лос-Анджелесе вставала и аплодировала финальному эпизоду фильма Т. Хупера «Отверженные», выражая свою солидарность с героями картины, поднявшими над парижской баррикадой красное знамя. Несколько в ином ключе развивает обозначенную линию М. Гибсон. Его авторский идеал (вспомним хотя бы «Апокалипто») – образ «благородного дикаря» как олицетворение подлинного народовластия, антибюрократизма, нравственной чистоты вождей и народа, их взаимопонимания и единства, что опять-таки отсылает нас к опыту стран Африки и Латинской Америки, долгие годы стоявших преимущественно на социалистическом или, во всяком случае, некапиталистическом пути развития.

В высшей степени характерно, что в XXI ст. американский кинематограф не только фиксирует уже имеющиеся, но также отражает наметившиеся или пока еще только зарождающиеся сдвиги в американском массовом сознании. Тем самым можно утверждать, что *американское кино выполняет функцию опережающего освоения достигнутого уровня общественных отношений*. Поэтому едва ли стоит расценивать как сенсационное избрание первого чернокожего американца Барака Обамы президентом США (данный тезис авторам этих строк неоднократно доводилось встречать в научных исследованиях по американистике), памятуя о том, что еще с конца 90-х гг. резко возросло количество кинокартин (наиболее известная из них, несомненно, «Армагеддон»), в которых изображается президент – представитель негритянского меньшинства.

Наконец, *существенный отпечаток на американский кинематограф XXI ст. – его сюжеты, темы, характеры – наложили террористические атаки 11 сентября 2001 г.*, причем первые из этих фильмов с подлинно аме-

риканской предприимчивостью начали появляться сразу же – несколько вышло уже в 2001 г. На сегодняшний же день их насчитывается более 70, среди которых есть такие впечатляющие ленты, как «Всемирный торговый центр» О. Стоуна, «9/11» М. Мура, «Потерянный рейс» П. Гринграсса и др. События 11 сентября спровоцировали не только беспрецедентные меры безопасности, формально не отмененные и до сих пор, но и породили в умах многих граждан чувство гнева, страха, недоверия, бессилия и обреченности, мысли о конце американской исключительности, что, в свою очередь, не замедлило сказаться на киноязыке, частично отказавшемся от навязчивых хэппи-эндов, бывших еще каких-то 15 лет назад фирменным знаком американского кинематографа.

Ю. М. Биденко, кандидат политических наук, доцент

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В КАТЕГОРИЯХ ДОВЕРИЯ, УЧАСТИЯ И ПРОТЕСТА

Традиционно политическая культура соотносится с такими индикаторами, как политические ориентации относительно власти, доверие к институтам и организациям, интенсивность и формы политического участия. В теориях Г. Алмонда, Р. Даля, Х. Линца, Г. О’Доннелла и К. Шмиттера политическое участие граждан и высокий уровень доверия к политической системе в целом очерчиваются как факторы режимного перехода к демократии. Ф. Фукуяма, Дж. Кин, А. Лукателла, Дж. Кэн и Э. Арато рассматривают эти индикаторы как факторы формирования социального капитала и становления гражданского общества. Однако во многих исследованиях отмечается, что в Восточной Европе и особенно постсоциалистических обществах политическая культура в целом существенно отличается от политической культуры западных обществ, хотя государственные институты и правовое поле могут быть весьма схожими.

В целом доверие между людьми в Восточной Европе существует, но оно гораздо слабее, чем на Западе, и в таких обстоятельствах оно практически бесполезно. Как и в Западной Европе после завершения буржуазных революций, так и в Восточной Европе после фазы демократизации произошел естественный спад политической активности гражданских обществ: многие люди и ресурсы отошли к политической системе или вернулись назад в частную сферу. На этой фазе значительная часть гражданского общества осуществила поворот от *res publica* к *res privata*, когда внимание граждан переключилось на «делание» индивидуальных карьер или личное выживание.

Что же касается уровня доверия, членства и протестного потенциала, то в Украине эти показатели также имеют свою специфику. По данным инсти-

тута социологии НАН Украины, начиная с момента наблюдения – в 1994 г., часть граждан – членов любых общественных или политических организаций (включая религиозные) составляет около 16 %. В 2010 г. часть населения, которая считала себя членами религиозных организаций и церковных общин, составляла 4 % населения; участники политических партий, спортивных клубов и обществ, объединений по специальности – по 3 %; студенческие общества и молодежные организации – 2 %; часть членов других гражданских формирований составляла 3 % и меньше. И хотя в 2011–2012 гг. социологи отмечали незначительный рост этих показателей (на 1–2 %), последние семь лет в Украине традиционно более 80 % респондентов отвечают, что они не относят себя ни к одной общественной организации, партии и т. д.

Это низкий показатель реального участия не только для Европы, но и для Латинской Америки. Без малого 80 лет имитации социальной активности и искусственных гражданских организаций отбили у людей желание и даже сформировали отвращение к публичной активности на уровне участия в общественных организациях. В результате это сказывается на уровне доверия к институтам, формирующим и аккумулирующим социальный капитал. Подавляющее большинство граждан Украины никогда не создавали ОГО и выказывают потребительское отношение к ним. Общественная жизнь не является элементом повседневной жизни граждан, хотя 9 % населения готовы участвовать в решении хотя бы одной из проблем своего общества в роли организатора или активиста, еще 39 % – в роли простого участника.

Согласно результатам серии опросов общественного мнения, проведенных Центром политических и экономических исследований им. О. Разумкова в рамках проекта «Украина-2013: между выборами и перед выбором», уровень доверия к общественным организациям выше, чем к политическим партиям и даже к органам государственной власти. Из всех социальных и политических институтов наибольшим доверием среди украинцев пользуются церковь (66,5 %) и отечественные СМИ (61 %), а вот плохая репутация у судов, государственных органов и политических партий (рейтинг недоверия 60–67 %).

При этом в Украине 47 % людей считают демократию наиболее желательным типом государственного устройства, но в том, что Украина развивается в правильном направлении, уверен лишь каждый четвертый опрошенный (25 %), а вот в том, что развитие происходит в неправильном направлении, убеждены 58 % граждан Украины. 50,1 % украинцев говорят о своей готовности выйти на улицу с протестом в случае ухудшения условий жизни (24,4 % готовы терпеть ухудшение ради сохранения порядка в стране, а 25,5 % затрудняются ответить). Потенциальные причины, которые могут вывести людей на улицу, – резкое повышение цен (38 %), невыплата заработ-

ной плати (35 %), скорочення робочих місць (23,5 %) і низький рівень зарплат в принципі (23 %). К причинам, способним вивести людей на вулиці, також належать своєвольє місдної влади (21 %) і захист порушених прав (20 %).

Слід згадати, що при перерахуванні способів протесту найбільше число людей готові приєднатися до санкціонованих мітингів і демонстрацій (32,4 %), а 16,5 % – готові брати участь в несанкціонованих заходах, 16,1 % готові звернутися до забастовок, 12,4 % можуть бойкотувати рішення влади, 7,8 % потенційно бачать таку форму, як блокування вулиць і доріг, 5,2 % – вуличні беспорядки, а 4,6 % навіть відзначають можливість участі в альтернативних воєнізованих формуваннях. Справедливості ради відзначимо, що частка респондентів, які обирають відповідь «не буду брати участь», в кожному з видів вираження протесту коливається від 59 до 89 %.

Таким чином, в Україні формується своя конфігурація політичної культури, заснована на низькому рівні довіри до органів і відділів влади, низькому повсякденному участю в громадській житті при достатньо високій явці на конкурентні вибори. Негативні оцінки траєкторії громадського розвитку супроводжені достатньо високим потенціалом протесту, причини якого, як правило, кореняться в соціально-економічній площині. Це дозволяє характеризувати політичну культуру як конфліктну, фрагментовану і однаково мало орієнтовану на підтримку державних і громадянсько-громадських інститутів.

Ф. В. Веніславський, кандидат юридичних наук, доцент

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА СОЦІУМУ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

В умовах сучасних політичних та правових трансформацій, прагнення окремих політичних сил істотно оновити зміст та спрямованість конституційного регулювання значної актуальності набуває проблема забезпечення стабільності конституційного ладу України, особливо його засад, закріплених саме Основним Законом. Адже надзвичайна важливість Конституції в системі національного права передусім тим і зумовлена, що її головним функціональним призначенням є проголошення та позитивне закріплення широкого переліку основних прав і свобод людини і громадянина, найважливіших

правових ідей, що відповідають історичним, соціальним та політичним традиціям, прагненням і уподобанням суспільства, основоположних засад формування, організації і функціонування як інститутів держави, так і інституцій громадянського суспільства. Саме в тексті Основного Закону, як правило, закріплюються безумовні базові політико-правові цінності, що визначають зміст та сутність усього конституційно-правового регулювання, становлять засади конституційного ладу України, а тому – це документ довгострокової, тривалої дії, часті та необґрунтовані зміни якого породжують не тільки праву, а й політичну, економічну та соціальну нестабільність, є вкрай небезпечними для нормального функціонування держави в цілому.

Природно, що на певному етапі державно-правового розвитку виникає об'єктивна потреба в реформуванні конституційного тексту, наданні йому нового правового імпульсу. Однак при цьому важливо, аби процес такого реформування був максимально зваженим, науково обґрунтованим і не допускав зміни чи скасування головних політико-правових ідей та безумовних демократичних цінностей, що зумовлюють сутність закріпленого Основним Законом конституційного ладу та його засад. Ці визначальні базові ідеї і положення мають бути максимально стабільними та можуть змінюватися лише в крайньому випадку, а окремі з них, такі як пріоритет прав людини, народовладдя, поділ влади, верховенство права, демократія тощо, змінюватися не можуть узагалі.

Не менш важливо, аби спрямованість конституційного реформування не залежала від суб'єктивного прагнення конкретних політичних сил зберегти свою владу будь-яким шляхом та відповідно від психологічної готовності фахівців, що займаються розробленням відповідних проєктів, задовольнити очікування «замовників», поступившись своїми переконаннями та інтересами народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в державі. А це залежить насамперед від рівня їх політико-правової культури, системи їх ціннісних орієнтирів. При цьому, якщо правова культура – це рівень свідомого сприйняття права та всіх правових явищ, усієї правової дійсності людиною, певними соціальними групами та суспільством в цілому, то політична культура – це значною мірою вже рівень свідомого ставлення тих чи інших суб'єктів не тільки до права як до соціальної цінності, а й до політики в цілому, форм та методів політичної діяльності, політичних опонентів, політичних угод, політична послідовність, уміння почути політичних опонентів, здатність до політичних компромісів тощо.

Складність та чітка регламентованість процедур реформування Основного Закону держави покликані стати не тільки юридичними, а й політичними та психологічними бар'єрами для стримування прагнень кожен раз «підправляти» конституційне регулювання під запити нової політичної кон'юнктури. На-

впаки, усвідомлення і державними органами, і інституціями громадянського суспільства реальної необхідності внесення змін до Конституції має стати результатом тривалого процесу, який включає насамперед аналізування практики реалізації відповідних конституційних положень, з'ясування причин їх неефективності, вивчення зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання, проведення наукової експертизи тощо. Крім того, необхідність проведення конституційної реформи має бути визнана і підтримана не тільки переважною більшістю політичних сил, а й широким загалом. Лише сукупність усіх зазначених чинників має стати свідченням того, що реформування Основного Закону є дійсно нагально необхідним. Однак, як свідчить практика, такий підхід до процесу конституційного реформування в Україні навряд чи можна вважати нормою, що є свідченням недостатньо високого рівня політико-правової культури більшості його учасників, а особливо ініціаторів, котрі, як правило, переймаються забезпеченням своїх вузькокорпоративних, а подеколи й суто приватних інтересів.

За таких умов важливого значення набуває й політико-правова культура інститутів громадянського суспільства, усього соціуму загалом, яка дозволяє усвідомити громадянами, їх соціальними групами, громадськими об'єднаннями, політичними партіями хибність, необґрунтованість чи політичну занеангажованість запропонованих змін до тексту Основного Закону України. Таке усвідомлення та розуміння дає їм можливість задіяти будь-які правові та політичні засоби для привернення уваги до цієї проблеми широкого загалу, ініціювати її широке громадське обговорення, відкрито виступати з обґрунтованою критикою відповідних пропозицій у засобах масової інформації, організувати та проводити мирні масові заходи тощо. Однак, як показує практика, активність громадянського суспільства в Україні залишається вкрай низькою, перманентний процес конституційного реформування не привертає до себе належної уваги з боку його інститутів, а переважна більшість суперечливих та відверто кон'юнктурних змін не викликає майже жодного політичного резонансу. Як наслідок, над базовими цінностями конституційного ладу України нависає істотна загроза, усвідомлення реальності та невідворотності якої може бути занадто пізнім.

Таким чином, стабільність існуючого конституційного ладу України та його засад забезпечується насамперед стабільністю Основного Закону держави. А незмінність базових, засадничих положень конституційного тексту в процесі конституційного реформування, у свою чергу, безпосередньо пов'язана з політико-правовою культурою української еліти, визнаних суспільством політиків та правознавців, інститутів громадянського суспільства загалом.

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

РОЛЬ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ

Правовий прогрес, якого прагне Україна, запроваджуючи в життя ідеї створення громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, може бути реальністю лише за умови, що політична і правова реформи поєднуюватимуться з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп. Більш того, без успіху в галузі формування правової культури населення ефективність реформ в Україні буде просто неможливою.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов'язки було затверджено Національну програму правової освіти населення (далі – Програма). Потребують вирішення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право. Це може бути забезпечено насамперед шляхом удосконалення правової освіти населення.

Програма передбачає подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Основними завданнями Програми є: підвищення рівня правового підготування населення, передусім учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; удосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Мету Програми передбачається досягти шляхом: утвердження гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті; визнання правової освіти населення одним із основних чинників формування високої правосвідомості і правової культури окремих громадян та всього суспільства; активної участі

в організації і здійсненні заходів із правової освіти населення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення, видавництва та видавничих організацій, засобів масової інформації та поєднання комплексу заходів у сфері правової освіти, що здійснюються цими органами, організаціями, закладами і установами; органічного поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою; розроблення сучасної методологічної бази для реалізації всіх напрямів і форм правоосвітньої діяльності; надання правової освіти навчальними закладами як державної, так і інших форм власності, на платній або безоплатній основі; поліпшення умов для здійснення творчої, благодійної та іншої суспільно корисної діяльності у сфері правової освіти; залучення громадян до участі в удосконаленні системи правової освіти; сприяння самоосвіті населення з питань права і держави; забезпечення відкритості правової інформації, доступу всіх верств населення до її джерел; систематичного і безперервного поширення серед населення знань про право і державу, у тому числі шляхом оприлюднення в офіційних виданнях, інших засобах масової інформації нормативно-правових актів, видання офіційних збірників актів законодавства та коментарів до них, широкого розповсюдження правової літератури; безпосередньої участі юристів у поширенні правових знань; всебічного міжнародного співробітництва з питань правової освіти.

Реалізація Програми сприятиме: підвищенню рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому; формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню якості підготування викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти; підвищенню рівня правової поінформованості населення.

Правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства.

Головну увагу в процесі формування правової культури суспільства потрібно зосередити на формуванні у кожної людини позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права в структурі правосвідомості; визначенні теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи. В Україні має постійно підвищуватися необхідність активного формування правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них

неможливо втілити в життя поставлену мету – побудову громадянського суспільства. Правова культура громадян є основою, фундаментом нового суспільства в Україні. Адже громадяни – це єдиний чинник, здатний утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство.

Виховання правової культури передбачає повагу до правової основи державного і громадського життя, до законів та інших правових актів; розуміння ролі права і переконання у необхідності точного додержання його норм і принципів; непримиримості до будь-яких порушень законності.

І. В. Головка, кандидат політичних наук

РОЛЬ КУЛЬТУРИ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Культура відіграє значно вирішальну роль у становленні ліберальної демократії, ніж це описувалося в літературі останніх двох десятиліть ХХ ст. Схоже, що синдром цінностей довіри, толерантності, добробуту та участі в ухваленні рішень, виявлений параметром виживання/самовираження, є особливо важливим. Зазначимо, що ліберальна демократія характеризується наявністю: розвиненої системи правосуддя, законодавчого захисту приватної власності, середнього класу, сильного громадянського суспільства, відкритого суспільства, загального виборчого права, свободи слова, плюралізму, юридичного закріплення політичних прав і свобод тощо. Ліберальна демократія не досягається простим запровадженням інституційних змін чи через маневрування еліти. Її виживання залежить від цінностей і вірувань пересічних громадян.

На основі традиції М. Вебера Ф. Фукуяма, Л. Харрісон, С. Хантінгтон та Р. Патнам стверджують, що культурні традиції є надзвичайно стійкими та формують сьогодні політичну та економічну поведінку суспільств. На думку Л. Харрісона, роль культури в осмисленні ліберально-демократичних процесів є пріоритетною, причому культурі в ліберально-демократичному суспільстві притаманні базові специфічні параметри.

Тому культура є важливим, якщо не визначальним, чинником розбудови повноцінного ліберально-демократичного суспільства, основою для формування цілісної культурно-національної ідентичності. Так само як демократичні інституції базуються на здоровому громадянському суспільстві, так і громадянське суспільство має попередників і передумови на рівні культури. Особливо актуальним це питання постає в українській перспективі.

Українська держава, здобувши незалежність і прагнучи втілення ліберальної демократії в умовах глобальної гуманітаризації людства, повинна оптимально визначати зміст, цілі та пріоритети стратегії формування ментальної (духовної) сфери. Для цього потрібно водночас відкривати перед індивідом широкі перспективи діалогу цивілізацій та опанування глобальних ліберальних цінностей. Наразі людство формує гуманітарний світогляд, основою якого є ліберально-демократичні цінності.

Для реалізації «людиноцентричної» («ліберальної») моделі розвитку українського суспільства необхідно зробити гуманітарну політику пріоритетною в державі. Це означає, що головним джерелом, основою і критерієм розвитку сучасного суспільства та держави мають бути культура, наука, освіта, а для цього необхідно сформувати нові підходи до політики в галузях культури та духовної сфери.

У складних, надто повільних трансформаційних процесах українська суспільна свідомість повільно переорієнтовується на загальнолюдські ліберально-демократичні цінності, бо усвідомлює, що немає альтернативи конституційній демократії та ринковій економіці. Культура в умовах глобалізації та соціально-політичних змін є важливим чинником консолідації українського суспільства. Саме на основі культури як системи цінностей, які спираються на ліберальну традицію, можливі консолідація українського народу, побудова громадянського суспільства та становлення ліберальної демократії.

Без більшості цінностей важко уявити сучасну європейську цивілізацію. А те, що такі цінності і права вже не завжди ідентифікуються зі своїми ліберальними витоками, лише говорить про всю ту значущість, яку ліберальна ідеологія має в сучасній загальнолюдській культурі. Українське суспільство ще не до кінця зуміло засвоїти цей загальнолюдський пласт культури. Наприклад, це стосується поняття відповідальності – одного із засадничих концептів лібералізму.

У політичній культурі українського народу, як уже зазначалося, майже не закладено пріоритетність значення категорії відповідальності для державотворчих демократичних процесів. Саме тому українці завжди охоче покладаються на державу, знімаючи в такий спосіб із себе відповідальність за власні дії.

Однак питання свободи громадян і обов'язків індивідів та держави одне перед одним залишилося відкритим. У концептуальних експлікаціях індивідуальної відповідальності ліберали розробили теорію індивіда, який свідомий відповідальності за свої вчинки. Такі зміни стали причиною повернення державі певних прерогатив як єдино можливої структури, що може впоратися із роллю арбітра та судді. Отже, відбулася еволюція лібералізму з ідеології, що протистояла державі, у таку, що виправдовує втручання держави заради

ефективного функціонування суспільства. Ліберальна демократія характеризує бачення демократії у прогресивній культурі: політична влада поділена між різними гілками і визнається верховенство права.

Однак, крім теоретизування про природу, особливості та специфіку становлення ліберальної демократії у пострадянських країнах, слід ураховувати також наявні в них політичні переконання, певні культурні цінності, культурологічні та політичні течії. Країни, які йдуть попереду інших у процесах посткомуністичної демократизації, загалом вписуються в прогноз З. Бжезінського. Остання фаза демократизації передбачає консолідацію (лібералізацію) демократії зі встановленням відповідної політичної та правової культури.

Узагальнюючи перспективи встановлення у посткомуністичних країнах стабільного і міцного ліберально-демократичного порядку (подібного до того, що існує в країнах Заходу), зазначимо, що вагома роль у цих процесах належить змінам у ціннісних орієнтирах і діях політичних суб'єктів (на рівні як лідерів і організацій, так і мас) у бік раціоналізації та лібералізації. Поки що ці процеси протікають дуже повільно. Нині в українському суспільстві спостерігається більш сильна орієнтація на націоналістичні ідеї, що певним чином уповільнюють процеси лібералізації.

А. В. Демичева, кандидат соціологічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НЕПОВНОЛІТНІХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Процес формування правової культури неповнолітніх варто розглядати відповідно до її основних структурних ланок: знання права, ставлення до права, правомірна поведінка. Вважаємо, що ці складові у підлітків мають різний характер та не становлять цілісної системи, що свідчить про низький рівень правової культури неповнолітніх.

Для ілюстрації складових правової культури підлітків коротко наведемо результати авторського зондажного дослідження, яке проводилося у 2011 р. в дніпропетровських школах і предметом якого було вивчення особливостей правової культури учнів старших класів, вибірка складала 320 учнів (діти віком 14–17 років). Перші питання анкети стосувалися знань про правові норми та їх роль у житті суспільства. Більшість учнів (70,1 %) відповіли, що знають основні норми і що вони необхідні для захисту прав людей та для забезпечен-

ня суспільного порядку (72,9 %). Причому немає особливої різниці між учнями 9-х класів та 11-х. Це обумовлено, на наш погляд, однаковими джерелами правової інформації для підлітків. Результати опитування показують, що 34,3 % респондентів здобувають знання з підручників, 32,4 % – прислухаються до розповідей учителів, 24,6 % – дізнаються про певні правові норми з телебачення. Отже, такий рівень правової культури, як «правові знання», за самооцінкою опитаних виявляється достатньо високим.

Інша річ спостерігається в площині «ставлення до права». Так, на запитання «Як Ви ставитесь до людей, що постійно порушують приписи закону та правові норми?» 59,1 % респондентів відповіли, що в деяких випадках таких людей можна зрозуміти. Цей показник трохи перевищує той, що було отримано при відповіді на запитання «Чи завжди людина повинна слідувати нормам права?»: варіант «скоріше повинен» обрали 46 % респондентів, 17 % обрали варіант «повинен завжди». Виходить, що теоретично норм необхідно дотримуватись, хоча насправді можна знайти виправдання для тих, хто їх порушує. Ставлення до правоохоронних органів, яке розповсюджене серед неповнолітніх, переважно нейтральне: 54,5 % саме так ставляться до міліції, 26,4 % – негативне і 19,1 % – позитивне. При цьому 78,5 % не вважають доцільним звертатись до міліції у випадку порушення їх прав і збираються вирішувати ці питання самотужки або за допомогою батьків. Лише 12,4 % звернуться до міліції. Тобто ціннісний аспект правової культури, що полягає у позитивному ставленні до права в цілому, правових норм, правоохоронних органів тощо, у сучасних неповнолітніх виявляється на низькому рівні.

Наступні проєктивні питання торкалися безпосередньо можливої правової поведінки підлітків. На питання «Чи змогли б вони порушити закон, здійснити злочин?» 24,3 % відповіли «так», 39,3 % – «ні», 36,4 % – «важко відповісти». Серед умов, що змусили б це зробити, переважають ті, що незалежні від волі самого підлітка: вплив друзів у моїй компанії – 64,7 %; так вчиняють всі – 56 %; Незнання про існування порушуваної норми – 41,5 %; ситуація, яка склалася певним чином, – 38,7 %; упевненість у своїй безкарності – 30 %; звичка так робити – 6,8 %. Тільки 8,4 % респондентів відповіли, що ні за яких умов не порушать закон.

Тобто на відміну від когнітивного діяльнісний аспект правової культури знаходиться у значно гіршому стані. Про це свідчать статистичні дані, які показують, що в українському суспільстві є певні проблеми з підлітковою злочинністю та її наслідками. Так, за даними Державної судової адміністрації України, у 2011 р. кількість неповнолітніх, засуджених за скоєння злочинів, за видами злочинів:

Кількість неповнолітніх, засуджених за скоєння злочинів, осіб¹

Види злочинів	1995 р.	2005 р.	2011 р.
Умисні вбивства (та замах)	147	257	23
Умисні тяжкі тілесні ушкодження	155	233	94
Зґвалтування (та замах)	276	106	35
Крадіжки	9967	13809	5602
Грабіж	1895	1655	1022
Хуліганство	1302	1475	274
Злочини у сфері обігу наркотичних засобів	316	681	426
Усього (осіб)	16745	20016	8686

За статистичними даними Вищого спеціалізованого суду по розгляду громадських та кримінальних справ, у 2012 р. доля неповнолітніх (14–17 років) у загальному обсязі засуджених склала 17,5 %.

Таким чином, знання, що необхідні для формування базового рівня правової культури неповнолітніх, мають у принципі достатній базовий рівень. Однак сучасні підлітки не сприймають право як цінність, не вважають закон обов'язковою для виконання нормою, не розуміють цілей та завдань правоохоронних органів тощо. Звідси ситуативність поведінки неповнолітніх – і правовий конформізм, і правовий нігілізм, і протиправна поведінка. Тобто правова культура українських підлітків являє собою фрагментоване утворення, з різним характером рівнів та їх різною спрямованістю. Найменший рівень, за матеріалами емпіричного дослідження старшокласників дніпропетровських шкіл, має ціннісний аспект правової культури – ставлення до права, а найвищий – знання права.

С. Г. Денисюк, кандидат політичних наук, професор

АКТУАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Відомо, що політична культура суспільства є досить стійкою системою, яка складається із позицій, цінностей та кодексу поведінки і визначає політичну взаємодію між владою та громадянами. У свою чергу, політичні цінності є орієнтирами та регулятивами політичної свідомості, політичних від-

¹ Участь молоді в суспільному житті: досвід, можливості, бар'єри : щоріч. доповідь Президенту України, Верхов. Раді України, Каб. Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2011 р.). – К., 2012. – С. 213.

носин і практик¹. Однак політичні цінності, будучи визначеними і досить сталими, здатні до змін, та їх впливовість на свідомість і поведінку громадян різниться протягом розвитку суспільства, що актуалізує дослідження тих політичних цінностей, які є впливовими і домінантними в сучасному, зокрема українському, суспільстві.

Почнемо з того, що, з одного боку, політичні цінності виробляються в історичному досвіді людей, а з другого – втілюються і виявляються як у позасуб'єктно існуючих станах політичної реальності, так і в суб'єктних її формах, що визначають цілеспрямовання, стратегію політичної діяльності.

З огляду на складність феномену цінностей існує багато їх класифікацій. Дослідники в галузі політичної аксіології у структурі цінностей розрізняють такі види, як цінності-цілі та цінності-засоби. Серед політичних цінностей-цілей виділяють насамперед громадянську ідею – уявлення про права людини як домінанту політики, республіканізм (виборність владних структур, легітимність, легальність, свобода, суверенітет) тощо. Серед політичних цінностей-засобів виокремлюють такі: влада, опозиція, мирні умови життя, війна, революція, реформа².

Однак, виходячи з того, що вагомість різних політичних цінностей у процесі ухвалення рішення має різний ступінь, обґрунтованим є й упровадження такого поняття, як актуальні політичні цінності, що є визначальними в певний час. Причинами такої актуалізації, з одного боку, є наявна суспільно-політична ситуація в державі, кризові явища в суспільстві, очікування громадян, стан політичної культури і свідомості, менталітет тощо, а з другого – таку актуалізацію політичних цінностей здійснюють фахівці через застосування різних політичних технологій. Зокрема, ідеться про формування уявлень, нав'язування стереотипів громадянам через ЗМІ, політичну рекламу, диспути тощо³.

До головних актуальних політичних цінностей, які визначають сучасну взаємодію у сфері політики, відносять: політичну безпеку, політичну злагоду, демократію, політичну стабільність, законність, громадянське суспільство, самоврядування, політичну відповідальність, компроміс, плюралізм та ін.

¹ Політична енциклопедія / редкол. Ю. Левенець і Ю. Шаповал. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – С. 620.

² Скріпник А. І. Виховний потенціал політичних цінностей / А. І. Скріпник // Інтелігенція і влада. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2006. – № 6. – С. 208–210.

³ Денисюк С. Г. Політична комунікація: ціннісні основи та механізми реалізації в умовах сучасного суспільного розвитку : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.03 / С. Г. Денисюк. – К., 2012. – 36 с.

Що стосується українського суспільства, то, за даними соціологічних досліджень 2012 р., актуальними цінностями, які впливають на ухвалення політично важливих рішень, вибір громадян, є потреба в захисті з боку сильної держави, консерватизм, прагнення «не вихилитися» і страх перед соціальним осудом. Найвпливовішим об'єднуючим чинником є «прагнення істотного підвищення добробуту всіх громадян», відповідно «підвищення добробуту» і є однією з актуальних ціннісних орієнтацій українців. Ціннісна орієнтація на «створення правової держави» посіла друге місце, що вказує на існуючі в нашій державі проблеми і на бажання наших співвітчизників розв'язати їх демократичним шляхом. Ціннісний орієнтир на «втілення ідей рівності та справедливості» посідає третє місце у пріоритетах на успішність України¹.

Відповідно можна виокремити й неактуальні політичні цінності. Цікаво, що результати соціологічного дослідження 2012 р. свідчать про те, що займають дуже низькі ранги такі цінності, як «відповідальність перед суспільством» (38 рангове місце), «політична участь» та «участь у громадському житті» (40 та 41 відповідно)². Крім того, результати досліджень Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна «Моральність українського суспільства» (жовтень 2011 р.) показують, що майже половина опитаних українців вважають допустимим порушення законів у разі їх суперечності з власними інтересами. Отже, законслухняність нині є недостатньо актуальною для більшості українців³.

Однак політичні цінності не є спільними для суспільства в цілому. Сьогодні є наявним їх подвійний конфлікт: не тільки всередині кожного суспільства, культури та між різними культурами і цивілізаціями. Сучасне суспільство розкололося: паралельно існують різні культури, системи оцінювань, норм, що виявляється в дестабілізації суспільства, виникненні конфліктів тощо.

Таким чином, вагоме місце в структурі політичної культури посідають політичні цінності, актуалізація яких визначає вибір громадян. Актуалізація цінностей відбувається як природним шляхом, так і через технологічний вплив. Український громадянин обирає певну політичну силу, послуговуючись як ідеальними уявленнями, так і прагматичними міркуваннями, що є одним із чинників ефективності маніпулятивних технологій.

¹ Смола Л. Життєві цінності українців: від родини до політики [Електронний ресурс] / Л. Смола // Український Фонд Демократії «Спочатку Люди». – 30.08.2012. – Режим доступу : <https://peoplefirst.org.ua/uk/articles/life-values-of-ukrainians-from-family-to-politics>. – Назва з екрана.

² Там само.

³ Моральність українського суспільства [Електронний ресурс] / Київ. ін-т пробл. управління ім. Горшеніна. – Режим доступу : <http://www.glavport.net/lastnews>. – Назва з екрана.

Л. Ф. Дзіндра, кандидат філософських наук, доцент;
В. І. Шмирьова, кандидат історичних наук, доцент

ДЕЯКІ ПОГЛЯДИ НА СТАН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Ретельно спостерігаючи за динамікою подій в українському суспільстві, політиці, слід відзначити, що стан і зміст політичної культури не відповідають вимогам сьогодення. Особливо це стосується політичних та державних діячів, і така ситуація викликає певну тривогу соціуму.

Розбудова української державності, на жаль, не сприяла економічному зростанню країни. Держава переживає економічну кризу. Для суспільства економічна криза є найбільш гострою, але найбільш глибока, що породжує всі останні, – ідейна. Після того як домоглися ліквідації будівництва соціалізму (комунізму) в країні, з подивом виявилось, що не знаємо, як бути далі. Не можна підняти країну після розвалу Радянського Союзу, тобто Україну, без ідеї. Як жити без ідеології, без чіткого державного устрою? Від радянського минулого відмовилися, але, на жаль, ніякої природної системи цінностей, ніякого нового світогляду не створили, крім димових надій. А якщо немає підґрунтя, немає коріння, немає й майбутнього. Коріння ж час від часу викопуємо і по-новому прикрашаємо.

Усі процеси, пов'язані з духовним та економічним розвитком суспільства, тісно споріднені із владними структурами, до яких сьогодні є певні претензії. Наприклад, що можна сказати про роботу Верховної Ради України сьомого скликання? Народні обранці замість виконання своїх прямих законотворчих обов'язків демонструють на засіданнях і поза ними, на наш погляд, амбіційність і безвідповідальність, самолюбство і чванство, популізм і демагогію, суб'єктивізм і політичний цинізм. У більшості народних депутатів відсутня елементарна культура, зокрема політична. Усе це викликає невдоволення і навіть обурення серед пересічних українців. Але слід підкреслити особливо негативний вплив на молоде покоління країни. Активним носієм цього є ЗМІ, що сприяють усіякому обдурюванню нашого суспільства.

Народ став об'єктом безпечних маніпуляцій завдяки сучасному розвитку ЗМІ. Ми неодноразово підкреслювали, що такі програми, як «Велика політика», «Шустер live», «95 квартал» та деякі інші, не тільки несуть у собі певну інформацію, а й сприяють формуванню ворожого ставлення до окремих питань різних аудиторій. Учасники цих передач часто користуються ненормативною лексикою, поводяться неадекватно, допускаючи сутички, їх висловлювання часто зачіпають національну гідність. Молодь, яка бере участь у цих

програмах, і та, що спостерігає за ними з екрана, сприймає це як належне, що певним чином впливає на формування її політичного світогляду. А влада не виявляє влади щодо викорінювання негативних явищ у ЗМІ.

Держава повинна бути зацікавлена в консолідації всіх верств населення у формуванні загальнонаціональної політичної ідентичності, і роль ЗМІ не можна не враховувати. Вважаємо, що найважливішим чинником добробуту державності, стабільності є український патріотизм. Створення позитивного інформаційного простору сприятиме сучасним формам і методам патріотичного виховання. Слід пропагувати здобутки українського суспільства, виховувати гордість за свою країну. І тому кожному слід чесно і відповідально займатися своєю справою.

Народним обранцям треба відкинути політичні амбіції і працювати над створенням нових законів та втіленням її в реальне життя, аби Україна стала однією із провідних держав Європи. А це може здійснитися лише тоді, коли кожен з нас буде її дійсно любити і шанувати.

И. М. Дубровская, кандидат философских наук, доцент

К ПРОБЛЕМЕ ПОЯВЛЕНИЯ НОВЫХ МОДЕРНИЗИРОВАННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СТРУКТУРЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Политическая культура является результатом длительного поиска различными поколениями политических ценностей и идеалов. Политические ценности, будучи важнейшими элементами политической культуры, составляют совокупность идей, представлений и соответствующих им социально-психологических образований (установок, ориентаций, стереотипов, эмоций и т. д.), определяющих выбор средств и методов политической деятельности, применения их в политической практике.

Политические ценности (свобода, равенство, толерантность и т. д.) играют важную роль в процессе движения общества к демократии. Они призваны содействовать интеграции общества, социальной группы; мотивировать политическую деятельность; способствовать формированию показателей оценки конкретного политического действия и его последствий; ориентировать каждого субъекта политики (класс, партия, политический институт, личность и т. п.) по отношению к остальным его составляющим.

Проблема ценностей привлекла внимание многих ученых (Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Г. Парсонс). Изучают эту проблему и современные ученые (О. Ручка, М. Титма, О. Здравомыслов, В. Оссовский, Н. Левковская и др.).

Изучение политических ценностей связано с исследованием в целом структуры политической культуры. В структуре политической культуры выделяют такие группы элементов, как знания о политике, взгляды, установки, оценки, суждения о политике, формы участия граждан в политической деятельности. Для политических ценностей характерны такие уровни: мировоззренческий, где представления о политике сочетаются с индивидуальной картиной мировосприятия; гражданский, где человек вырабатывает качественно новый уровень понимания своего политического статуса; политический уровень ценностных представлений, где вырабатывается отношение человека к конкретным формам проявления режима, своим союзникам и противникам.

Сложность и противоречивость формирования и развития политической культуры придает тот фактор, что отношение к конкретным политическим событиям изменяется, как правило, значительно быстрее, чем мировоззренческие принципы, вследствие чего восприятие новых целей и ценностей, переосмысление истории и т. д. осуществляются крайне неравномерно.

Различия в выборе людьми тех или иных ценностных ориентиров и способов политического поведения в немалой степени зависят от их принадлежности к социальным, национальным, территориальным и другим группам. Выработка людьми ценностных ориентаций (и соответствующих форм поведения) на основе групповых целей и идеалов превращает политическую культуру в совокупность субкультурных образований.

Согласно мнению большинства западных политологов, в индустриально развитых странах под влиянием социально-экономического развития происходит переход от материальных ценностей к ценностям нематериального порядка (законность, гарантии прав и свобод человека, самовыражение и самоопределение личности, удовлетворенность жизнью, защита окружающей среды). Само по себе экономическое развитие не порождает демократию, оно влияет на демократизацию лишь в той мере, в какой способствует развитию культуры.

Результаты социологических исследований, в том числе в рамках ХНЭУ, показывают, что демократия и суверенитет страны признает наивысшими политическими ценностями большинство граждан Украины (около 80 %).

Вместе с тем в Украине проблема повышения уровня политической культуры, появления новых модернизированных ценностей у ее граждан является весьма актуальной. На этот процесс влияют многие факторы, начиная от особенностей исторического развития Украины, наличия глубокого раскола в украинском обществе, низкого уровня национального сознания, благосостояния населения, качества образования, отсутствия политической стабильности.

По всей видимости, развитие новых модернизированных политических ценностей требует от властей проведения глубоких экономических, социально-культурных, правовых реформ. Только на этой основе возможно трансформирование украинского общества в направлении демократизации, укрепления духовной свободы граждан, создания условий для их общественной активности.

Л. А. Касинюк, доцент

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ОДИН ІЗ ПОКАЗНИКІВ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

В Конституції України зазначено, що Україна є незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Розбудова в Україні такої держави потребує суттєвого підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян, подолання явищ правового нігілізму. Без глибоких знань чинного законодавства, прав і свобод людини і громадянина еволюційний розвиток суспільства не відбувається.

Правова культура формувалася ще з часів Античності. В Афінах право асоціювалося з розумом і справедливістю, а давньогрецький філософ Платон писав, що з усіх наук найбільше вдосконалює людину наука про закони. Ще більший культ права і пошана до закону були у Давньому Римі, де дітей навчали читати і писати за Законами XII таблиць та іншими нормативними документами.

Прекрасні зразки правової культури знає історія України. Це «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького», написані гетьманом України Пилипом Орликом. Вони є своєрідними віконцями в минуле, дають можливість зрозуміти, що право – не тільки регулятор суспільних відносин, а явище цивілізації та культури.

Правова культура українського суспільства є частиною загальної культури та одним із головних показників розвитку суспільства. Вона визначається такими чинниками: культурою правотворчості, правовиховною діяльністю, станом загальної культури суспільства.

Характеризуючи культуру правотворчості України, слід зазначити, що реальний стан вітчизняного законодавства бажає бути кращим. Сучасна правова система заплутана настільки, що навіть досвідченому юристу не просто зорієнтуватися в частоті чинних нормативних актів, значна частина із яких є підзаконними. Ще чорнило не встигло висохнути, як до багатьох законів вносять поправки і доповнення. Вітчизняне законодавство потребує адаптації до міжнародних та європейських стандартів у галузі прав людини.

Хоча розвиток правової культури помітно гальмується недосконалим законодавством, проте ця проблема не знімає потреби у правовому вихованні людини і формуванні правової культури українського суспільства. Головну увагу в процесі формування правової культури суспільства потрібно зосередити на правовій освіті і правовому вихованні всіх громадян, особливо молоді. Не потребує доказів, що молода людина часто припускається помилок у поведінці, тому що не знає, як правильно поводитися в тій чи іншій ситуації. Правова необізнаність завжди шкодить людині. Подібну думку висунув ще давньогрецький філософ Сократ: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчинити.

Важливу роль у формуванні правосвідомості відіграє правова освіта, система якої в Україні має бути безперервною, починаючи із сім'ї, дошкільного закладу, продовжуватися в школі, у ВНЗ тощо. З метою реалізації цих завдань доцільним є створення серії підручників з правового виховання дітей дошкільного віку. Вони можуть містити наглядні картинки, комікси, повчальні історії. Отже, у дітей необхідно формувати повагу до людини, бережне ставлення до майна, оточуючого середовища, любов до Вітчизни.

Ще більш вагомого значення набувають правова освіта і правове виховання дітей у школі. Особливої уваги потребують правова освіта і правове виховання підлітків, адже підлітковий період – один із найважливіших у розвитку людини, коли вона хоче звільнитися з-під опіки та контролю дорослих, прагне самостійності й утвердження себе як особистості, коли протестує проти встановлених правил і порядків. У цьому віці у сім разів збільшується кількість негативних вчинків. Ефективність правовиховної роботи залежить в цілому від педагогічного колективу, і зокрема від учителя правознавства, який вміє донести знання основ права, цікаво і змістовно організує та проведе комплекс правовиховних заходів.

Головним інструментом забезпечення правової освіти і правового виховання молоді є ВНЗ. Переважна частина студентів свідомі у своїх прагненнях отримати хороші знання та пристойну освіту. Вони розуміють, що студенти – це та частина молоді, яка стоїть на порозі дорослого життя і повинна готуватися нести відповідальність за свої дії, вчинки, ухвалені рішення. Без належних юридичних знань, без високого рівня правової освіти зорієнтуватися у лабіринтах складних суспільних відносин буде важко.

Формувати правову культуру молоді в Україні зараз непросто. На свідомості молодих людей позначилися кризові явища, які мають місце в економіці, політиці, соціальному житті. Не розв'язані проблеми корупції, наркоманії, злочинності, відсутня система реальних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Спостерігається відчуження більшої частини суспільства від влади. По-

чуття патріотизму, громадського обов'язку перед країною, шанобливе ставлення до права, рідної мови і культури, висока етика людських стосунків втрачають своє значення. Усе наведене ускладнює виховний процес. Прослухавши лекцію, студенти зустрічаються з невідповідністю теорії і реального життя.

Проте досвід найбільш розвинених демократій показує, що забезпечення прав і свобод людини і громадянина досягається за умов масової активізації політичної і правової свідомості: у таких умовах виховний процес слід удосконалити і посилити. Підвищення рівня правосвідомості, у свою чергу, сприятиме розбудові інститутів громадянського суспільства, яке характеризується наявністю сильних політичних партій, впливових громадських організацій, вільних ЗМІ. Сподівання на те, що бездуховність, зневажливе ставлення до права зникнуть тоді, коли в країні стабілізується соціально-економічне становище, – даремні і нереальні. Без виховання молоді, у тому числі правового, не можна обійтися.

Головне – цілеспрямована й активна діяльність. Кожна молода людина має відчувати власну належність до правового життя своєї країни, уміти аналізувати чинне законодавство, відзначаючи його здобутки і недоліки.

П. В. Квіткін, кандидат філософських наук, професор;

О. В. Прудникова, кандидат філософських наук, асистент;

І. В. Дятлова, кандидат філософських наук, старший викладач

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУВАННЯ

Актуальною проблемою для Збройних Сил України є формування правової культури військовослужбовців. У теоретичному плані – це осмислення сутності і змісту правової культури, системи її детермінант; у практичному плані – усвідомлення змісту діяльності щодо формування правової культури військовослужбовців, насамперед правової культури особи військового професіонала.

Правова культура військовослужбовців, виходячи із розуміння сутності правової культури суспільства, – це характер ставлення до права і системи нормативно-правового регулювання діяльності збройних сил, взаємовідносин суспільства і збройних сил, ступінь реалізації правових норм у виконанні військово-професійних обов'язків і повсякденній життєдіяльності. Правова культура військовослужбовців має такі рівні сформованості: рівень необхідності, рівень норми та рівень потреби.

Правова культура військовослужбовців є соціокультурним феноменом, детермінованим соціокультурними чинниками, які відображають економічні, соціальні, політичні та духовні процеси буття людства в цілому (світового співтовариства), процеси життєдіяльності українського суспільства, процеси життєдіяльності Збройних Сил України, процеси безпосередньої життєдіяльності військовослужбовців.

Метарівень соціокультурних чинників – це економічні, соціальні, політичні та духовні процеси, що відбуваються у житті світового співтовариства. Суперечливість впливу цього рівня чинників виявляється у тому, що, з одного боку, існують загально визнані норми міжнародного гуманітарного права, а з другого – наявність подвійних стандартів щодо їхнього застосування, ігнорування міжнародних угод і конвенцій.

Мегарівень соціокультурних чинників – це економічні, соціальні, політичні та духовні процеси життєдіяльності українського суспільства. Аналізуючи вплив цього рівня чинників, насамперед слід підкреслити загальний рівень правової культури українського суспільства, вияви правового нігілізму, неефективність функціонування і корумпованість правоохоронної системи. Особливо негативний вплив на процес формування правової культури особи військового професіонала справляє сучасний стан соціального і правового захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Макрорівень соціокультурних чинників – це стан і тенденції розвитку армії, процеси, що відбуваються у військово-професійній, соціальній, військово-політичній та духовній сферах життєдіяльності Збройних Сил України. Слід зазначити, що у процесі будівництва, реформування та розвитку Збройних Сил України не вдалося створити сучасну модель збройних сил і подолати проблеми в усіх сферах життєдіяльності армії. Сучасні проблеми Збройних Сил України стали наслідком обраних підходів до реформування та розвитку збройних сил, запропонованої моделі взаємозв'язку суспільства і збройних сил, недосконалості і мінливості законодавства з воєнних та військових питань, ставлення влади до Збройних Сил України і забезпечення національної безпеки у воєнній сфері.

Мікрорівень соціокультурних чинників – це безпосередні умови життєдіяльності військовослужбовців, стан та особливості військово-професійних, соціальних та духовних процесів життя військових колективів.

Формування правової культури особи військовослужбовців постає цілеспрямованим процесом оволодіння системою правових норм і формування навичок їхнього застосування у різних сферах суспільної життєдіяльності, життєдіяльності збройних сил.

Механізм формування правової культури військовослужбовців – це детермінований потребами суспільства, збройних сил та особистості спосіб прямого та опосередкованого впливу на духовний світ особистості, який реалізується через систему суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин і зумовлюється об'єктивними закономірностями формування військових колективів та особистості. До основних елементів механізму формування правової культури військовослужбовців належать: цілі формування правової культури військовослужбовців; система суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків процесу формування правової культури військовослужбовців; шляхи і форми діяльності щодо забезпечення прямого та опосередкованого впливу на духовний світ особистості; суб'єкти, у діяльності яких реалізуються закономірності формування та розвитку особистості.

Шляхи формування правової культури військовослужбовців спричинені: цілями формування правової культури військовослужбовців, закономірностями процесу формування особистості, досягнутим рівнем та тенденціями розвитку правової культури суспільства.

До основних шляхів формування правової культури військовослужбовців належать: формування вимог суспільства до правової культури військовослужбовців; створення у суспільстві стабільної соціально-професійної групи військовослужбовців і надання військовій службі престижності; забезпечення відповідного функціональному призначенню збройних сил соціального і правового статусу військовослужбовців; приведення соціального і правового захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей у відповідність до встановлених законодавством обмежень у правах і свободах, що зумовлені особливостями військової служби та порядком її проходження; приведення життєдіяльності військовослужбовців у відповідність до чинного законодавства; забезпечення високого рівня вимогливості до виконання військовослужбовцями своїх функціональних обов'язків, дотримання порядку та правил проходження військової служби.

П. В. Квіткін, кандидат філософських наук, професор;

І. М. Ребрій, доцент

ПРАВОВА КУЛЬТУРА І СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Важливою науковою проблемою, що має теоретичне і практичне значення, є формування правової культури військовослужбовців. Актуальності проблемі в сучасних умовах надають професіоналізація військової діяльності та активна миротворча діяльність Збройних Сил України.

Необхідність формування правової культури військовослужбовців у сучасних умовах має загальнолюдську, суспільну (загальнодержавну), військово-професійну та особисту зумовленість.

У загальнолюдському плані необхідність формування правової культури військовослужбовців спричинена потребами забезпечення неухильного дотримання норм міжнародного гуманітарного права у війнах і збройних конфліктах, проведення міжнародних миротворчих і гуманітарних операцій, підготування збройних сил до виконання завдань функціонального призначення, повсякденної життєдіяльності збройних сил і військовослужбовців.

У загальнодержавному плані формування правової культури військовослужбовців детерміновано необхідністю забезпечення національної безпеки держави у воєнній сфері, реалізації гуманітарної і соціальної політики у Збройних Силах України, виховання військовослужбовців як громадян і патріотів.

У військово-професійному плані формування правової культури військовослужбовців визначається необхідністю забезпечення готовності та здатності Збройних Сил України і кожного військовослужбовця до виконання завдань функціонального призначення, створення умов для самореалізації особистості під час військової діяльності.

В індивідуально-особистісному плані формування правової культури військовослужбовців детерміновано необхідністю реалізації особистісних духовних і фізичних потенцій, саморозвитку та самореалізації особистості в умовах військової служби.

Науковцями накопичено достатній досвід соціально-філософської рефлексії сутності і змісту правової культури, шляхів її формування. Разом з тим поза увагою залишилися проблеми правової культури військовослужбовців, особливості її детермінації в умовах соціальної трансформації українського суспільства, реформування збройних сил і професіоналізації військової діяльності.

Загальною методологічною настановою дослідження правової культури військовослужбовців є усвідомлення правової культури як складової загальної культури соціуму та особистості; розгляд правової культури як динамічної і суперечливої системи; розуміння правової культури як системного утворення, що здатне до самоорганізації.

Культура – це рівень ставлення до світу, спосіб взаємостосунків у суспільстві, сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини і суспільства, а також результатів цієї діяльності, що втілилися в матеріальних і духовних цінностях. Відповідно до цього буде не зовсім правомірним розглядати правову культуру як систему цінностей у сфері функціонування права, що охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності

в її розвитку. Правова культура – це характер ставлення до права і ступінь реалізації норм права у взаємостосунках у різних сферах суспільної життєдіяльності. Отже, правова культура військовослужбовців – це характер ставлення до права і системи нормативно-правового регулювання діяльності збройних сил, взаємовідносин суспільства і збройних сил, ступінь реалізації правових норм у виконанні військово-професійних обов'язків і повсякденній життєдіяльності.

Формування правової культури військовослужбовців як складова загального процесу формування особистості є цілеспрямованим процесом оволодіння системою правових норм і формування навичок їхнього застосування у різних сферах суспільної життєдіяльності, життєдіяльності збройних сил. Таке розуміння процесу формування правової культури розкриває його сутність, однак залишає поза увагою основу, вихідний пункт процесу формування правової культури військовослужбовців. Такою основою, а фактично глибинною сутністю процесу формування правової культури військовослужбовців є формування соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність військовослужбовців – це ставлення до виконання громадянського і військового обов'язку, що зумовлено місцем та роллю військовослужбовців у житті суспільства, функціональним призначенням збройних сил і реалізується у виборі способів дії та поведінки. Визначальна роль формування соціальної відповідальності у процесі формування правової культури військовослужбовців виявляється за умов з'ясування сутності особи військового професіонала, звернення до рівнів сформованості та інстанцій соціальної відповідальності військовослужбовців.

Військовий професіонал – це військовослужбовець, який у процесі опанування системою суспільних і військово-професійних цінностей, набуття соціального і військово-професійного досвіду, формування власної системи цінностей і ціннісних орієнтацій набув соціально-типологічних якостей соціуму, військовослужбовців і відповідної ментальності, усвідомлює свою належність до них і постає суб'єктом військово-політичних відносин, військово-професійної творчості.

Серед рівнів сформованості соціальної відповідальності військовослужбовців доцільно виділяти: відповідальність як необхідність, відповідальність як норму і відповідальність як потребу. До основних інстанцій соціальної відповідальності військовослужбовців належать: відповідальність перед суспільством, відповідальність перед військово-професійною спільністю, відповідальність перед колективом, відповідальність перед собою як особистістю.

О. Г. Кушніренко, кандидат юридичних наук, доцент

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Звичайно під духовним життям суспільства розуміють відносини між людьми, між громадянами та їх об'єднаннями з державою і самим суспільством, а також між суспільством і державою з приводу культури та духовних благ.

Насамперед хотілося б звернути увагу на те, що конституційним засадам духовного життя суспільства приділяють надзвичайно мало уваги. Конституції демократичних держав майже не регулюють цю сферу, залишаючи її на розсуд громадянського суспільства, оскільки вона належить до внутрішнього світу особистості. Що стосується конституцій недемократичних держав, особливо тоталітарних, то тут має місце втручання і в цю сферу. Щоправда, відповідні норми в таких конституціях нечисленні і досить стислі, а інколи обмежуються однією статтею чи навіть частиною статті.

У суспільствах із демократичним політичним режимом до різновидів різноманітних сторін духовного життя можуть бути віднесені ідеологічна та культурна багатоманітність; свобода висловлювання думок; свобода освіти, наукової, художньої та іншої творчої діяльності; свобода віросповідання.

Аналізуючи наведені явища духовного життя суспільства, не можна не звернути увагу на ту обставину, що закріплене в конституційному законодавстві положення про ідеологічну та культурну багатоманітність відбулося лише в останні десятиріччя як реакція суспільства на існуючі в цих країнах тоталітарні режими. Так, ст. 10 Конституції України 1996 р., долаючи спадок минулого, містить положення про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної багатоманітності, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова, а цензура забороняється. У конституціях Словаччини, Узбекистану, Киргизстану, Казахстану, Молдови та деяких інших держав проголошується, що в республіках не має жодної обов'язкової ідеології та релігії. До речі, у Конституції Молдови 1994 р. говориться про політичну багатоманітність, не сумісну із диктатурою і тоталітаризмом. В абсолютній більшості демократичних конституцій не міститься таких яскраво виражених норм. Це пояснюється тим, що сама багатоманітність виступає як природний стан суспільства. І в той же час зміст конституцій Німеччини, Франції, Іспанії, Італії, Японії та багатьох інших держав, практика суспільного життя в них свідчать про принцип ідеологічної багатоманітності.

Свобода висловлювання думок – це норма, яка із самого початку закріплена в демократичних конституціях. Конституції багатьох постсоціалістичних

держав також закріпили це положення, урахувуючи страшний досвід судових процесів над людьми, яких обвинувачували в інакодумстві та закривали в психіатричних лікарнях, пошуків «ворогів народу». Так, у ст. 29 Конституції РФ говориться про те, що ніхто не може бути примушений до висловлювання своїх думок чи відмову від них, а ст. 34 Конституції України кожному гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. У той же час така свобода не є абсолютною. Згідно із Міжнародним пактом про громадянські та політичні права вона може бути на підставі закону обмежена, якщо це необхідно для поваги прав і репутації інших людей, охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Закріплення в конституціях багатьох держав світу свободи освіти, наукової, художньої та іншої творчої діяльності покладає на державу обов'язок сприяти розвитку наукових досліджень, культури, освіти, що, безумовно, впливає на рівень культури населення.

Свобода релігії (совісті, віросповідання) – одна із традиційних норм демократичних конституцій. У деяких конституціях навіть міститься норма про свободу атеїзму, але інколи – про свободу антирелігійної пропаганди. Чимало конституцій проголошують відокремлення церкви від держави та інколи – держави від церкви. У той же час деякі обряди, які здійснюються церквою (наприклад, вінчання), мають офіційний характер, свідки в суді присягають на Біблії, засідання парламенту розпочинається з молитви, у тексті присяги президента є згода про Бога тощо.

Слід згадати і про те, що в деяких демократичних державах існує державна релігія (у Данії – лютеранська церква, у Великій Британії – англіканська). Обмеженням свободи віросповідання таке становище державної церкви навряд чи є, але, звичайно, державна церква в цьому разі користується фінансовою підтримкою держави, деякі церковні акти (реєстрація шлюбів, народження та ін.) визнаються як офіційні акти держави.

У недемократичних монархічних державах (Саудівська Аравія, Оман, Бахрейн та ін.) жорстоко переслідується вільнодумство, що можна пояснити існуванням державної релігії – ісламу, і в них вимагається обов'язкове дотримання канонів Корану.

Таким чином, навіть поверховий аналіз відповідних норм конституційного законодавства деяких країн різних континентів відносно духовного життя суспільства дає можливість зробити декілька важливих висновків. Один із них полягає у тому, що на духовне життя будь-якого суспільства окремо чи опосередковано впливають багато різноманітних чинників. Це й існуюча в державі форма правління (республіка чи монархія), політичний режим (демократичний

чи недемократичний). Мають значення існуючі в державі цінності (життя людини, свобода, рівноправ'я, верховенство права та ін.). Надзвичайно важливою є реалізація тих сторін духовного життя суспільства, про які вже було досить схематично зазначено (свобода висловлювання думок тощо).

Безумовно, наведене безпосередньо впливає на формування у людей відповідного рівня загальної, правової та політичної культури. Цілком зрозуміло, що для досягнення високого рівня такої культури потрібен час, інколи досить тривалий. Оскільки суспільство постійно змінюється, на перший план виходить підвищення рівня його духовного життя. У противному разі розвиток такого суспільства може бути призупинено, як на сьогодні це відбувається в такій африканській державі, як Сомалі, що знаходиться на межі розпаду.

Що стосується нашої держави, то, на жаль, рівень загальної, правової та політичної культури дещо знизився, особливо посадових осіб. Яскравим свідченням цієї тези є ті суперечності, які протягом усіх років незалежності України не дають можливості здійснити необхідні політичні, економічні та інші реформи і вивести країну в число тих правових, демократичних держав, в яких існує верховенство права і поважаються та гарантуються права людини. Ми продовжуємо «тупцювати» на одному місці, а це вже вина нашої політичної еліти, рівень політичної та правової культури якої бажає кращого.

Т. М. Моторнюк, кандидат політичних наук, доцент

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У зв'язку з демократизацією політичних режимів на пострадянському просторі виникла об'єктивна потреба у проведенні електоральних досліджень, які мали б пояснити особливості електоральної культури та поведінки виборців, перспективи застосування виборчих технологій за умов здійснення політичного транзиту, спрогнозувати результати та можливі наслідки виборчих кампаній тощо.

Цей науковий напрям був започаткований у США, які по праву вважаються країною з розвиненими демократичними процедурами. У першій половині ХХ ст. американський політолог П. Лазарсфельд здійснив одне з перших розгорнутих досліджень чинників, що впливають на електоральний вибір громадян. У центрі його уваги була проблема впливу ЗМІ (насамперед радіо та телебачення) на електоральну поведінку американців. У результаті було виявлено цікаві закономірності сприйняття населенням ЗМІ. П. Лазарсфельд

відкрив закон селективності сприйняття виборцями засобів масової комунікації. Його сутність полягає у тому, що середній виборець приділяє увагу тільки тим інформаційним матеріалам, які відповідають його первісним політичним поглядам. Також було встановлено, що люди, які є членами однієї соціальної групи, голосують майже завжди ідентично. Крім того, П. Лазарсфельд відкрив закон «лідерів думок». Його зміст полягає у тому, що масовий виборець сприймає політичну інформацію набагато краще, якщо вона не просто розповсюджується конкретними ЗМІ, а її джерелом виступає популярна особистість – так званий «лідер думок». Тож, саме «лідери думок» стають вельми привабливими для політичних акторів ретрансляторами необхідної політичної пропаганди, причому як прямої, так і непрямой. На базі закону «лідерів думок» виникає концепція «двоетапної комунікації», першоавторство якої належить П. Лазарсфельду та його однодумцям Б. Берельсону, Г. Годе та Е. Кацу.

У 50-ті рр. XX ст. маркетингова теорія і практика в сучасному розумінні доволі широко ввійшли в американську політику. Дуайт Ейзенхауер першим з політиків зрозумів необхідність підвищення ефективності проведення виборчої кампанії за допомогою залучення фахівців-маркетологів для розроблення стратегії і тактики боротьби на виборах. Піонером у цьому процесі виступив комерційний маркетолог Росер Рівз. Цей фахівець застосував регіональну сегментацію американського електорату і, виходячи з цього, розробив ефективну комунікативну стратегію, яка базувалася на принципі диференціації для кожного штату. Були вироблені окремі рекламні ролики для різних штатів на базі врахування особливостей їх політичних субкультур. Уперше було використано принцип позиціонування за аналогією з принципом унікальної пропозиції в комерційному маркетингу.

Дещо пізніше, у 1960-ті рр., інший американець – Джозеф Клапер виокремив систему чинників-посередників, які визначають ефект масової комунікації. До них належать: готовність виборця сприйняти необхідну інформацію, міжособистісний характер поширення інформації, належність людини до соціальної групи з її нормами, вплив «лідерів думок» на поширення та оцінювання інформації. Ці чинники спричиняють повноту засвоєння конкретним індивідом політичної інформації.

Таким чином, як дослідницький напрям електоральна політологія є доволі молодою наукою. Цей напрям закономірно було започатковано у США, де активно розвивався комерційний маркетинг. Політичний маркетинг первісно став «дочірнім» напрямом свого комерційного аналога. Він виник у контексті становлення політичних комунікацій у Сполучених Штатах Америки в XX ст. та активно розвивається й донині.

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ НА ФОРМУВАННЯ ПРАКТИК ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ

Соціальний успіх є актуальною проблемою з точки зору як самореалізації людини, так і розбудови українського суспільства. Річ у тім, що досягнення суспільного, державного успіху можливе тільки на основі індивідуального успіху громадян. Зважаючи на те що трансформація українського суспільства супроводжується постійною зміною ціннісних пріоритетів життєдіяльності людей, актуальною постає проблема аналізування впливу політичних ідеологій на формування індивідуальних практик досягнення соціального успіху.

До виникнення й утвердження політичних ідеологій їх роль у суспільстві виконувала релігія. Релігійні догмати не створювали підґрунтя для індивідуальної активності людини, спрямованої на зміну соціального статусу в процесі самореалізації і досягнення соціального успіху. Характер мотивації життєдіяльності особистості, який існував за цих умов, – «конформізм, утриманство, сліпа підтримка влади. Діючи в рамках запропонованої їй ролі, людина сприймала себе тільки представником конкретної соціальної спільності і тому її соціальна ідентифікація носила соціально-рольовий, релігійно-детермінований, але не індивідуальний характер», – зазначає Ю. Гіллер¹.

Однак із розвитком індустріального, масового суспільства формується мотивація на індивідуальну активність людини, що відповідало сутності нових ринкових відносин. У зв'язку із тим, що соціальний статус людини визначався вже не тільки фактом її народження, предметом перетворюючої активності особистості дедалі стає досягнення індивідуального успіху, насамперед в економічній та професійній сферах. Появі орієнтацій на досягнення індивідуального соціального успіху людини значною мірою сприяло те, що на зміну релігійним світоглядним уявленням приходять політичні ідеології, які були призначені для світського життя. Особистість стає усвідомленим учасником соціальної активності щодо перетворення відносин між владою і суспільством на базі культурного уявлення про рівну моральну цінність кожного громадянина незалежно від соціального походження і статусу.

Характер панівних ідеологій визначався конкретними соціально-історичними особливостями країн, де вони формувалися. Серед основних політичних ідеологій, що значною мірою впливали на формування вектора спрямованості активності мас, слід виділити перш за все авторитарні і ліберальні. Прий-

¹ Гіллер Ю. И. Социология самостоятельной личности : монография / Ю. И. Гиллер. – М. : Акад. Проект : Гаудеамус, 2006. – С. 139.

няття відповідних ідеологій орієнтувало людей на ту чи іншу форму соціально-політичної активності, раціональне формулювання цілей індивідуального соціального успіху, відповідний тип солідарності.

Авторитарні ідеології пов'язані з насильством. Вони, як указує С. Хантингтон, «обгрунтовують обмеження індивідуальних свобод особистості, окремих груп людей (наприклад, обмеження свободи приватної власності, підприємництва, рівності націй) під прапором захисту їх інтересів»¹. Вплив цих ідеологій на розуміння соціального успіху людини пояснюється тим, що вони спираються на раціональні концепції, звертаються до індивідуальної свідомості, створюють мотивацію для індивідуальної активності кожного індивіда, але такої активності, яка жорстко регламентується авторитарним суспільством. Тому людина, виконуючи будь-який акт соціальної взаємодії, існує як би у двох просторах: індивідуалізованому просторі повсякденної міжособистісної, групової взаємодії та рольовому просторі жорстких офіційних ідеологізованих відносин. Взаємодії членів суспільства в різних ситуаціях надається відповідно міжіндивідуальне або ідеологізоване значення. Однак обидва простори, незважаючи на їх суперечливість, мають єдину базову вихідну ментальну основу – раціональну та звернену до інтересів кожного індивіда. З цього випливає, що панування в суспільстві авторитарної ідеології не створює умов для самостійності громадян, яка забезпечує індивідуальну свободу і досягнення соціального успіху для всіх членів суспільства, а навпаки, формує передумови для нових видів залежності людини.

Другий варіант розвитку політичної ідеології як основи формування ментальності людей – лібералізм. Він характеризується переважанням інтересів індивіда, індивідуальної свободи в суспільстві. Лібералізм фактично означає відсутність зовнішньої відносно особистості системи цінностей, що обмежують її індивідуальну свободу. «Як показує практика, – зазначає А. Шегало, – лібералізм розвивається там, де соціальні суперечності, в силу об'єктивних економічних умов, соціально-психологічних особливостей населення і дій політиків не знаходять гострих форм активного протистояння громадян. Проте торжество лібералізму не означає відсутності в суспільстві механізмів, що обмежують індивідуальне свавілля. Як раз навпаки. Саме наявність механізмів, ініційованих самими індивідами, що враховують їх індивідуальні інтереси, дозволяє одним групам уникнути насильства з боку інших соціальних груп»². Тобто, з одного боку, лібералізм створює умови для фор-

¹ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Логос, 2004. – С. 217.

² Шегало А. Б. Правовая культура общества в условиях модернизационного транзита / А. Б. Шегало // Философия. Наука. Культура. – М. : Логос, 2003. – Вып. 2. – С. 47.

мування індивідуалістичних практик досягнення соціального успіху людини, але з другого – може сприяти розвитку і негативних соціальних виявів. Не випадково лібералізм у своєму становленні пройшов два етапи: класичний, який визнає основою свободи індивіда економічну свободу, а також неолібералізм, який визнає позитивну роль державного регулювання.

Таким чином, революція в ментальності мас, що відбулася під впливом виникнення та поширення масових політичних ідеологій, змінила уявлення людей про сутність і шляхи досягнення соціального успіху в напрямі від пасивного прийняття існуючих соціальних умов до раціонально аргументованої можливості і готовності змінити власною працею ці умови на краще, прагнення досягти індивідуального соціального успіху.

Ю. С. Петрухно, кандидат наук з соціальних комунікацій

ЩОДО РОЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Громадянське суспільство – це, на наш погляд, система з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами, незалежних від держави суспільних інститутів, які забезпечують захист прав та інтересів приватних осіб і колективів, створених для розвитку і функціонування різних сфер (духовної, соціальної, економічної та ін.). Основою будь-якого громадянського суспільства є права і свободи людини і громадянина, закріплені в статтях 21–59 Конституції України.

Структура громадянського суспільства складається з груп, які забезпечують основні права людини і громадянина, а саме:

- 1) первинні добровільно сформовані групи (наприклад, сім'я, клуби за інтересами, профспілки, асоціації та ін.);
- 2) релігійні громади (ст. 35);
- 3) політичні партії та громадські організації (ст. 36);
- 4) економічні структури (приватні підприємництва, господарські кооперативи) (ст. 42) та ін.

У ст. 1 Конституції України підкреслюється: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Але її розбудова неможлива без високого рівня правової культури.

Сучасна людина не може існувати поза межами культури. Культура – одна з найважливіших загальних характеристик людства та рівня соціалізації особистості, яка впливає на всі сфери життя та діяльності людини. На основі

загальної культури відповідно до ролей, які відіграє людина в тій чи іншій системі відносин (побут, сім'я, фізкультура і спорт, професійна діяльність, відпочинок та ін.), існують багато видів культури: правова, політична, організаційна, інформаційна, корпоративна та ін.

На наш погляд, правова культура – це культурно-правовий механізм, через який людина захищає свої потреби.

Однією з основних характеристик правової культури є система правових цінностей. Зараз Україна знаходиться на трансформаційному етапі. Тому за роки її незалежності радянські правові цінності вже відійшли в минуле, а нові, демократичні, ще не до кінця сформувалися. Але в Конституції України проголошено, що найвищою соціальною цінністю є людина, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпека (ст. 3). Основними правовими демократичними цінностями також є: реалізація основних демократичних принципів; доступність та незалежність правосуддя; прозорість влади; якісний стан забезпечення прав і свобод людини; високий рівень правосвідомості громадян та ін.

Рівень правової культури може бути високим тільки за умов усвідомленої необхідності і внутрішньої переконаності людини, а для цього необхідне правове виховання, яке потрібно здійснювати з дитинства. Саме в сім'ї у дитини формуються світогляд, характер, загальнолюдські цінності, основи культури та ін. Саме тому на цьому етапі необхідно роз'яснити дитині, що існують правові цінності.

Другий етап – школа. Школа – це базові знання, основа для подальшої освіти та праці. Тому необхідно ввести правові навчальні дисципліни, в яких би школярі отримували знання про державу і право, права і обов'язки людини і громадянина та ін.

Третій етап – вища освіта. Більшість студентів обирають неправові ВНЗ. Тому необхідно, крім філософії, логіки, етики, естетики та інших предметів, обов'язково вивчати основи держави і права.

Крім правового виховання, велику роль у формуванні правової культури відіграють громадські організації, діяльність яких повинна бути спрямована на правовий захист та активне відстоювання прав громадян; боротьбу з будь-якими виявами беззаконня та свавілля; допомогу, у тому числі правову, громадянам у вирішенні будь-яких питань та ін.

Держава, у свою чергу, повинна проводити реформи, спрямовані на захист прав людини; всебічно висвітлювати в ЗМІ діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; популяризувати серед населення правові знання.

Тільки за таких умов можна підвищити рівень правової культури, що, у свою чергу, позитивно впливатиме на розвиток громадянського суспільства в Україні.

Ю. С. Разметасва, кандидат юридичних наук, асистент

ПРАВОВА АКТИВНІСТЬ ОСОБИ ЯК СКЛАДОВА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Правова активність особи набуває свого змісту одночасно з формуванням певного рівня правосвідомості і правової культури, поваги до права і прав людини. Пасивне ставлення особи до порушення і перешкоджання реалізації прав і свобод, відсутність виявів правової активності індивідів породжують необхідність державного регулювання тих сфер суспільних відносин, які потенційно належать до простору громадянського суспільства. Процес усвідомлення та прийняття індивідами активного типу поведінки має надзвичайну значущість для суспільств, що прямують до громадянського, тому залишається актуальним на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Разом з тим зменшення відповідного державного втручання мусить відбуватися поступово, з урахуванням ступеня розвитку соціальних відносин у певній сфері та реальної можливості впливу на останні з боку суспільних інституцій. Тобто, перш ніж вимагати від носіїв прав відповідної активної поведінки, мають відбутися мінімально необхідне підвищення рівня правової культури, формування правових знань. Так, далеко не кожний власник прав людини на сьогодні може перелічити їх і тим більше пояснити, до яких органів та організацій слід звертатися йому в разі їх порушення.

Настанова на активну поведінку не може бути отримана ззовні, вона формується у свідомості людини. Видається, що активна діяльність, здійснювана у правовому просторі, спрямована не просто на свідоме слідування правовим нормам і позитивне оцінювання таких норм, а саме на прагнення здійснення прав людини й утвердження їх ціннісного розуміння. У цьому сенсі за рахунок активної діяльності власники прав і свобод мають можливість самовиражатися, самоідентифікуватися у суспільних відносинах, виявити себе не тільки як особу, а як особистість.

При дослідженні правової активності ми виходимо з того, що правова активність у «широкому» сенсі може бути визначена як цілеспрямована діяльність усіх суб'єктів правовідносин, що здійснюється для реалізації прав і законних інтересів останніх. Відповідно до такого поняття правової активності нею можуть володіти і такі суб'єкти правовідносин, як громадські інституції (наприклад, коли звертаються до суду за реалізацією своїх прав) і держава. Що стосується правової активності у «вузькому» розумінні, то йдеться насамперед про правову активність осіб та їх об'єднань, засновану на усвідомленні індивідами позитивної значущості права в цілому і прав

людини зокрема. У цьому контексті правова активність індивідів є певною мірою соціальною метою, оскільки ґрунтується не тільки на ціннісному сприйнятті права та його окремих виявах, а й на співвіднесенні приватних інтересів між собою, а також із загальносуспільним інтересом.

Слід зазначити, що серед ознак правової активності у «вузькому» розумінні на окрему увагу потребує ініціативність суб'єктів права. Необхідність урахування цієї риси у понятті правової активності пов'язана, по-перше, з тим, що відповідна діяльність повинна відбуватися на основі власного рішення суб'єкта, заснованого на усвідомленні потреби до активної діяльності, а не нав'язаного ззовні; по-друге, з тим, що індивід готовий особисто розпочати відповідну діяльність (наприклад, звернутися з позовом до суду) або брати участь у ній (наприклад, приєднатися до акції громадського протесту).

Більш того, індивід, який обирає активну правову позицію, повинен володіти досить високим рівнем правосвідомості і правової культури, оскільки його активні дії у сфері права передбачають наявність відповідних правових знань; уміння та, можливо, навички використовувати правові норми; небайдуже ставлення до окремих виявів права, зокрема до прав людини; здатність до інтерпретації певної життєвої ситуації як правової.

Правова активність особи характеризується і наявністю особливого результату діяльності, що може бути визначений як позитивний. Отже, ініціативна діяльність, що не досягає відповідного результату або досягає негативного (наприклад, порушення прав інших осіб), не може бути визнана власне правовою активністю. Остання, крім того, тісно пов'язана з правовою комунікацією суб'єктів, оскільки така активність виявляється у взаємодії з іншими індивідами, громадськими інституціями та державою.

Як убачається, правова активність особи пов'язана передусім із реалізацією та захистом прав людини і виявляється на індивідуальному рівні (наприклад, ініціювання особою судового процесу із захисту порушеного права), на рівні громадських інституцій (наприклад, створення громадської організації або політичної партії), на загальносоціальному рівні (як участь у виборах та референдумах). Така активність може мати періодичний або постійний характер. Так, до першої належить діяльність індивіда з реалізації окремого права, а до другої – участь в управлінні громадським об'єднанням тощо.

Слід відзначити, що трансформація суспільства, яке прагне набути якості громадянського, має враховувати силу таких нематеріальних чинників суспільних перетворень, як правосвідомість, правова культура, зокрема правова активність. Правова активність особи в умовах формування громадянського суспільства пов'язана здебільшого саме з розвитком правосвідомості та правової культури, оскільки ні законодавче встановлення переліку і механіз-

мів реалізації прав людини, ні створення відповідних структур для їх захисту не гарантують використання цих механізмів власниками прав. При цьому виховання правової активності не слід провадити за рахунок нав'язування переважного типу поведінки і не можна очікувати швидкої зміни менталітету індивідів у бік сприйняття активної поведінки як нормального, звичного виду поведінки в цілому. Оскільки належна реалізація правових можливостей людини збігається з інтересами громадянського суспільства і правової держави, виховання правової активності має здійснюватися за рахунок дій як громадських інституцій (наприклад, просвітницька діяльність щодо реалізації прав людини), так і держави (наприклад, упровадження освітніх програм з вивчення таких прав).

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент;

К. І. Хромова, студентка

ДЕСТРУКТИВНИЙ ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ НА ПОШИРЕННЯ ПРОЦЕСУ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Останнім часом в Україні стрімко відбувається процес поширення маргіналізації суспільства, спричинений, серед іншого, деструктивним впливом політичної культури перехідного типу (від тоталітарного до плюралістичного) на свідомість та поведінку соціуму, у результаті чого у значній частини населення відмічається відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зростання, з одного боку, політико-правового нігілізму та масової аномії, а з другого – протестних настроїв серед різних верств населення. Поширення процесу маргіналізації суспільства може спричинити його нестабільність, а в кінцевому результаті призвести до соціального вибуху, суспільної руйнації або встановлення тоталітарно-популістського режиму, що й зумовлює актуальність даної проблеми.

Політична та економічна криза, деформація базових державних та громадських інститутів, недоліки законодавства, порушення прав, свобод та законних інтересів громадян, зневажання нормами моралі, маніпулятивний вплив на населення негативної інформації з боку ЗМІ, безробіття, стрімке зниження рівня життя населення країни, втрата об'єктивної належності до якоїсь спільноти без подальшого входження в іншу або без повної адаптації в новій спільноті, невизначеність соціального статусу і незабезпеченість завтрашнього дня справляють негативний вплив на особу, її свідомість, посту-

пово нівелюють принципи законності, правопорядку, справедливості, на яких базується правомірна поведінка, що врешті-решт призводить до виникнення та розвитку маргінальності особистості та сприяє тому, що маргінальний статус стає не стільки винятком, скільки нормою існування мільйонів людей в нашій країні.

Усі процеси, що відбуваються в суспільстві, впливають на свідомість та поведінку людей, формують духовні детермінанти особистості. Зневажання правовими приписами з боку представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних структур, корупція, збільшення рівня злочинності, державна політика, що не враховує потреб народу, призводять до заперечення суспільних цінностей, відсутності довіри до державних інституцій. Політика, яку проводить олігархізована політична «еліта», призводить до дегуманізації суспільства, поглиблюючи відчуження людини від суспільних інститутів, культури, моралі, паралізує її соціальну та політичну активність. Через низький діяльнісний рівень політичної культури, мозаїчність політичної свідомості та безліч соціальних проблем населення фактично усунуте від участі у політичному процесі, що лише поглиблює ступінь маргіналізації та соціального виключення певних прошарків суспільства в Україні.

Маргіналам притаманна охлократична свідомість, вони є руйнівниками правового і морального клімату, носіями тоталітарної і людиноненавистливої ідеології. Такий стан свідомості значної частини населення призводить, з одного боку, до дезадаптації, неприйняття політики, аполітичності і втрати власного місця в політичному полі, а з другого – до дуже інтенсивної масової мобільності (перевороты і революції, повстання та війни) або до формування нових громадських груп, що борються з іншими групами за місце в соціальному просторі.

Маргінальність є постійним явищем у людській історії. Однак його гострота залежить не від неї самої, а від тих суспільних процесів, які притаманні певній соціальній спільності, історичному часу. Маргіналізація з особливою силою актуалізується в перехідні етапи суспільного розвитку або при переході від однієї політичної системи до іншої, коли стає неминучою руйнація традиційних політичних, економічних і соціальних інститутів, підриваються умови існування цілих груп, верств, окремих індивідів. Значна кількість людей, поряд із розв'язанням соціально-економічних проблем, змушена кардинально переосмислювати власні політичні цінності та орієнтації. Стабільні суспільства зазвичай контролюють процеси маргіналізації, а в перехідних, таких як Україна, вони стають непрогнозованими, стихійними та тривалими. Оскільки в українському суспільстві криза є перманентною, то маргінальність

соціуму на всіх рівнях та в усіх сферах постійно має велике значення. Державна політика не враховує ступінь маргіналізації населення і тим самим сприяє збільшенню кількості політичних, культурних, соціальних маргіналів та зменшенню толерантності населення відносно влади. Людина помічає, що влада не виявляє турботи про неї, а зосереджена лише на власних потребах. Незахищена особистість, залишаючись сам на сам зі своїми проблемами, зазвичай починає віддалятися від владної групи, політичної партії, з якою колись себе асоціювала, вона більше не чекає підтримки з боку високопосадовців, знаючи, що її інтереси не будуть реалізовані даною владою. Такі обставини призводять не тільки до втрати довіри народу до політико-владної еліти, незадоволення своїм життям та подіями, що відбуваються в суспільстві, а й до падіння морально-етичних норм у суспільстві в цілому та повернення до фрагментарної, різномірної політичної культури з елементами авторитаризму і тоталітаризму, ускладнюють творення демократичної держави, викликають сумніви щодо послідовності внутрішньої та зовнішньої політики країни.

Хоча процес маргіналізації населення зумовлений глибокою соціально-економічною та політичною кризою в Україні, пов'язувати його лише з труднощами перехідного періоду неправомірно. Маргіналізація, як свідчить досвід розвинених країн, є неодмінною ознакою ринкової економіки, складовою частиною поляризації суспільства, але в Україні на сучасному етапі ці процеси суттєво поглиблюються, а кількість людей, що знаходяться «на дні» суспільства чи за межами правових відносин, сягає критичної величини. Деякі категорії громадян виключаються зі сфери політико-правового регулювання і, як наслідок, із суспільних відносин.

В умовах безвідповідальності влади за реалізацію повноважень та обов'язків щодо відтворення волі народу поширюється і політичне відчуження людини як результат деструктивного впливу політичної культури перехідного типу на український соціум. Втрачається зв'язок між державою і суспільством, між особою і владою в рамках політичного простору, що супроводжується комбінацією складних почуттів (незадоволення, безсилля, розчарування), а також процесами дистанціювання і віддалення в суспільстві. Це також сприяє поглибленню процесу маргіналізації населення в нашій країні.

Окреслені проблеми стають поштовхом та каталізатором руйнівних процесів як у суспільстві в цілому, його політичній культурі, так і у внутрішньому світі окремої людини. Комплекс цих проблем та їх причин призводить до таких явищ, як депривація, екстремізм, політичний абсентеїзм та символічність політики.

З метою запобігання подальшому поглибленню явища маргіналізації в Україні потрібно розробити механізми для її вчасного виявлення. Реалізація

політичних і соціальних програм, проголошених владою, хоча б і частково, повинна задовольняти сподівання населення та окреслювати цілі їх буття. Взаємодія між політикумом та громадськістю має ґрунтуватися на демократичних засадах. Освітні та культурні заклади держави повинні сприяти поширенню демократичних цінностей у суспільстві, формувати повагу до історії та культурної спадщини як українського народу, так і народів світу, виховувати почуття національної гідності та любові до Батьківщини.

Сприяння розвитку політичної культури суспільства, яка б відповідала розвиненому громадянському суспільству, міцному і активному середньому класу, попередження подальшої поляризації суспільства і його глобального розшарування, утвердження у суспільній свідомості реально діючих принципів демократії, ідеї свободи, соціальної рівності та справедливості, залучення громадян до участі у політичному житті держави допоможуть подолати процес маргіналізації українського суспільства.

Т. М. Слiнько, кандидат юридичних наук, доцент

ТРАНСПАРЕНТНІСТЬ ВЛАДИ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН

Транспарентність влади є індикатором рівня демократії у суспільстві, необхідною умовою забезпечення передбачених Конституцією України прав громадян на інформацію та участь у управлінні державними справами. Між рівнем демократії і рівнем політико-правової культури існує певна паралель: «Ті народи, які просунулися по шляху розвитку демократії, оцінюються вище і за рівнем політико-правової культури... там, де демократичні процеси гальмуються і успіхи не відчуваються, оцінка загальної (у тому числі політико-правової) культури знижується». Демократія та політико-правова культура – взаємопов'язані поняття. Тому підвищення політичної і правової культури як кожної особистості, так і в загальнонаціональному плані – це шляхи до демократії, шляхи до загальнонаціонального прогресу.

У більшості демократичних держав уже прийняті спеціальні закони, які регулюють транспарентність влади («закони про право народу знати»). Відкритість та прозорість у діяльності органів державної влади та доступ до інформації, як би не відрізнялися в різних країнах законодавчі та інструментальні аспекти підходу до цієї проблеми, всюди базуються на об'єднуючому, цивілізаційному фундаменті соціальної потреби суспільства у повноцінному інформаційному обміні і соціальній відповідальності тих, хто бере участь у процесі

за його результат. Результатом є доступ громадянина до інформації та доступ інформації до громадянина, насамперед соціально значущої інформації, що допомагає жити, орієнтуватися в новому середовищі, максимально можливо реалізовувати свої інтереси, права і свободи. Проблема інформаційної відкритості влади не є «українською». У найбільш розвинених у громадянському сенсі країнах відкритість влади – предмет постійної турботи і влади, і суспільства. Між тим інформаційна закритість у діяльності влади залишається однією з найшкідливіших бюрократичних традицій, а надмірне втаємничення інформації про діяльність влади від суспільства лише руйнує державу.

Одними з найважливіших проблем і потреб сучасного суспільства є забезпечення прав людини в умовах залучення її до процесів інформаційної взаємодії, що гарантує можливість інтенсивного політичного і культурного життя. Інформаційне забезпечення функціонування політико-правової культури реалізується за допомогою як традиційних засобів масової комунікації, таких як друковані засоби, радіо та телебачення, так і комп'ютерної телекомунікаційної системи сучасності – Інтернет. Підвищення інформаційно-правової культури на рівні як усього суспільства, так і конкретної особи є на сьогодні нагальною проблемою для України. Сучасні реалії диктують необхідність подальшого поліпшення інформування громадськості, висвітлення діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій і рухів. Це досить істотне питання, яке має важливе значення для політичного виховання громадян, підвищення їх політичної культури, а також залучення їх не до мітингової і вулично-плакатної, а до свідомої політичної творчості, а також сприяє правовій орієнтації громадян шляхом поширення правової інформації, яка впливає на поведінку суб'єктів правовідносин, формує їх правосвідомість, мобілізує на активну участь у державному і суспільному житті.

Інформаційна відкритість влади дозволяє громадянам отримувати адекватне уявлення та формувати критичні судження про стан українського суспільства, про позицію і дії органів публічної влади, підвищувати дієвість та ефективність громадського контролю за діяльністю органів публічної влади. Інформаційна прозорість діяльності органів влади всіх рівнів, реальна доступність до отримання інформації стосовно ухвалених ними рішень щодо їх діяльності є не тільки необхідним елементом здійснення постійного та надійного зв'язку між громадянами та їх представниками у владних структурах, а й засобом ефективного функціонування самих органів влади. Інформаційна відкритість діяльності органів державної влади – одна із складових комунікативної відкритості держави, яка є необхідною умовою «демократії участі». Основною складовою демократичного суспільства є поінформована громад-

ськість, а на ЗМІ покладається найбільш відповідальна місія – забезпечити поширення точної, збалансованої та базованої на фактах інформації, яка потрібна громадянам для ухвалення рішень з питань, що стосуються їхнього життя в демократичному суспільстві. Інформація виступає «киснем» демократії, а ЗМІ стають посередником у забезпеченні діалогу між владою і громадянами, бо «...без вільної преси демократія неможлива».

Аналізуванню стану забезпечення доступу громадян до публічної інформації свідчить про те, що сьогодні все ще існує багато труднощів у сфері дотримання цього права, а також про відсутність будь-яких зрушень у бік більшої інформаційної відкритості української влади. Практика показує, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування фактично безпідставно відмовляють у наданні інформації, відносячи її до інформації з обмеженим доступом, неправомірно застосовуються грифи обмеження доступу до інформації ДСК («для службового користування»). Органи державної влади та органи місцевого самоврядування не повністю виконують вимогу оприлюднювати інформацію про свою діяльність (у тому числі через мережу Інтернет). Не всі внутрішньовідомчі акти публікуються в офіційних виданнях і, отже, державні органи стають подібними до власників інформації, які на власний розсуд ухвалюють рішення про надання або відмову в наданні інформації.

Існуюча державно-правова практика з питань надання інформації громадянам не відповідає стандартам демократичної держави. Без доступу громадян до державної інформації їх право на свободу в державі не може бути здійснено, а тоді громадянська свобода стає фікцією, держава відчужується, стає чужою для своїх громадян – нація автоматизується. Сучасний стан політико-правової культури в Україні можна визначити як ще один шанс її набуття.

А. П. Смелянцев, кандидат философских наук, доцент

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АНАЛИЗА РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В УКРАИНЕ

Анализ современной политической жизни в Украине позволяет констатировать, что одной из причин перманентного политического кризиса является низкий уровень политической культуры как граждан, так и политической элиты Украины. Следует признать, что глубокое, всестороннее исследование политической культуры украинского общества остается во многом за рамка-

ми научной рефлексии. На наш взгляд, например, недостаточно исследованным остается феномен региональных политических культур.

Актуальность данной проблемы детерминирована тем, что Украина относится к категории стран, обладающих значительным внутренним разнообразием, что неизбежно отражается на ее политической жизни. Обращает на себя особое внимание противоречие между существующими различиями регионального самосознания, исторического и политического опыта и однообразием политической жизни. Во многом это объясняется базовыми характеристиками украинской политической культуры, в основе которых лежат авторитаризм, этагизм, патернализм, правовой нигилизм.

Современную политическую жизнь в стране, по мнению украинских экспертов, характеризуют:

- гипертрофированная роль властных структур (чрезмерная громоздкость государственной машины, коррумпированность, низкая эффективность и т. д.);
- слабый уровень осознания населением своих политических и экономических интересов и прав, неразвитость партийной системы;
- дефицит доверия властям всех уровней, а также гражданским институтам, подозрительность и низкий уровень толерантности в обществе.

На первый взгляд в такой довольно жесткой и контролируемой государством социальной среде не может возникнуть значительное разнообразие региональных политических культур. Вместе с тем первые исследования особенностей политического поведения и предпочтений украинских граждан показали, что ключевыми факторами дифференциации выступают как региональная специфика (историческая, религиозная, ментальная и др.), так и различия базовых показателей уровня урбанизации, образования, возрастной структуры населения и влияния элит. На основе анализа последних президентских и парламентских выборов в Украине можно утверждать об относительной независимости поведения электората крупнейших городов Украины (особенно Киева) и углубляющемся разрыве между политическими предпочтениями жителей региональных центров и сельской глубинки.

Фрагменты демократии (скорее декларируемые, чем реальные) современной Украины практически представляют собой систему открытого и латентного давления власти на избирателя и навязывания ему определенного выбора при внешнем соблюдении демократических процедур. Характерный признак «управляемости» региональных политических режимов – монолитность голосования.

В. Руковишников, Л. Халман и П. Эстер, проверяя гипотезу Г. Алмонда и С. Вербы о значимости межличностного доверия при формировании активной демократической культуры участия, пришли к выводу о важности

не столько регионального, сколько возрастного измерения различий в условиях социализации. Однако несколько позже этот вывод был поставлен под сомнение Г. Кертманом, который указал на неточность формулировки вопроса о межличностном доверии.

Некоторые исследователи выделяют *три идеальных типа голосования*: конформистский (за партию власти), левый и либеральный. На наш взгляд, такой подход не совсем применим к регионам Украины. Граждане украинских регионов (Запад, Центр, Киев, Восток и Юго-Восток) голосуют, как правило, при любых условиях за определенные политические силы без учета того, находятся они при власти или в оппозиции. Что касается идеологических установок, то свой стабильный электорат имеют КПУ, Всеукраинское объединение «Свобода» (в западном регионе, а также частично в центральных регионах и г. Киеве). За партии с либеральной идеологией (Партия регионов, «Батьківщина», «Удар») избиратели голосуют, как правило, без учета идеологической составляющей, руководствуясь принципом «свои» – «чужие».

На основании имеющихся данных можно выделить шесть основных компонентов, составляющих региональные политические культуры: модернизация, нигилизм, морализм, активность, протестность, религиозность. Ключевыми параметрами, описывающими фактор «модернизации», является жизнь в большом городе – крупном инновационном центре, умение использовать преимущества, предоставляемые рыночной экономикой, современными технологиями и открытостью страны. Фактор «нигилизма» формируется такими переменными, как недоверие к власти, отказ участвовать в «бесполезных» выборах, негативное видение перспектив страны, ставка на радикальные политические силы, «сильное государство», а также представление об особом пути Украины. Фактор «православного морализма» выводит на передний план вопросы веры и моральных принципов. Экономические и политические изменения в обществе ставятся в зависимость от «падения нравов». Однако вера в традиционные ценности – скромность, покорность, подчинение – сочетается со стремлением к материальным благам и меркантильностью.

Таким образом, интуитивно ясное представление о наличии региональных политических культур фактически подтверждается. Но в поле зрения попадают скорее их общие черты, что заставляет говорить о региональных вариациях единой украинской политической культуры. Голосование за те или иные партии, как и различия в уровне социально-экономического развития регионов, не дают сколько-нибудь «выпуклых» образов. Сущность региональных политических культур остается неопределенной.

Л. П. Станишевская, кандидат исторических наук, доцент

СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА

Коренное обновление общества на постсоветском пространстве осуществляется в форме социальной модернизации. Одним из ее компонентов выступает правовая культура, которая, являясь неотъемлемой частью общей культуры общества, базируется на ее началах и представляет собой отражение уровня ее развития. По мнению Ю. Бугаенко, понятие «правовая культура общества» характеризует более всего ценностный срез правовой реальности, уровень ее поступательного развития, включенность в нее завоеваний цивилизации. Будучи условием обеспечения свободы и безопасности личности, прав человека, гарантом его правовой защищенности и гражданской активности, правовая культура «обязует» власть придать правовому статусу человека юридическую значимость, обеспеченность законом и судом.

Высокий уровень правовой культуры общества, с одной стороны, – важнейшая предпосылка и условие формирования правового государства (как идеологическое явление правовая культура ориентирована на его формирование), а с другой – существование последнего невозможно без высокого уровня правовой культуры. Она активно вторгается в социальную среду, обеспечивая необходимый уровень индивидуального правосознания и вовлекая индивидов в единую систему социальной организации. Правовая культура общества характеризуется состоянием законности и правопорядка в стране, реальной потребностью в праве; проявляется во взаимосвязи и взаимообусловленности социально-правовой реальности с системой законодательства.

Темпы формирования правовой культуры на постсоветском пространстве, к сожалению, не соответствуют требованиям времени. Проблемы становления правовой культуры являются следствием как внешних факторов, опосредующих ее развитие, так и внутренних, связанных со спецификой правовой деятельности и реализации права. Историческое прошлое наших народов (доминирование власти над правом, вольное отношение к законам и правовым нормам, приоритет государственного по отношению к личному, патерналистское отношение власти к народу и др.) – также одно из серьезных препятствий на пути модернизации правовой культуры.

Ныне нормативные отношения воспринимаются обществом достаточно вариативно, правовое поведение населения далеко от законопослушного. Кроме того, резкая смена правовых ценностей, приведшая к разрушению прежней системы ценностей, спровоцировала правовой нигилизм

в обществе. Исследователи этой проблематики констатируют общее снижение уровня правосознания и правовой культуры, кризисное состояние правовой культуры в целом. В частности, В. Добренков отмечает «колоссальную нравственно-психологическую деградацию, деморализацию населения».

В этих сложных условиях становится очевидным, что будущее – за модернизацией правовой культуры, ибо только высокий уровень правовой культуры и ее элементов, закона, права, ценностных установок и регуляторов связываются с представлением о гражданском обществе и правовом государстве, позволяют координировать общественные и личные интересы и мотивы. Магистральной линией государств должно стать возрождение правовой культуры на постсоветском пространстве. Понятия «правовое государство» и «низкая правовая культура» несовместимы. Перед нами стоит задача не только восстановить традиционные ценности правовой культуры (преемственность является одной из специфических черт культуры общества), но и модернизировать ее отдельные аспекты на основе творческого использования достижений в этой области других стран мира. Объективно развивающиеся процессы интеграции на европейском пространстве, включая постсоветское, глобализация, несомненно, уже оказывают определенное влияние на национальные правовые культуры.

С целью модернизации отечественной правовой культуры необходимо совершить мощный прорыв в правокультурное пространство на основе западных правовых традиций, имеющих многовековую историю, но, конечно, при условии учета собственного уникального опыта, местных традиций, специфики правовой культуры, правового менталитета (утрата традиционных ценностей, накопленных на протяжении многовековой истории правовой культуры, недопустима). И естественно, без навязывания в агрессивной форме западных культурно-правовых ценностей. Необходимо также учитывать тот факт, что современное западноевропейское правовое мышление, сформированное на основе римского права и новоевропейском рационализме, соответствует западному типу цивилизации и неадекватно культурам, основанным на иных ценностях.

Несомненно, выход на новый правокультурный уровень требует серьезных усилий со стороны как обществ, так и постсоветских государств, предполагает разработку новых концепций в области права, моделей модернизации правовой культуры. Для постсоветских государств, по мнению О. Сазанова, остаются актуальными те вызовы, которые были преодолены Европой уже к XIX в.

Т. С. Таранова, кандидат юридических наук, доцент

РОЛЬ МЕДИАЦИИ И МЕДИАТОРА В АСПЕКТЕ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Одним из инструментов совершенствования правовой культуры общества может выступать развитие альтернативных способов урегулирования правовых конфликтов, в том числе посредством медиации. Развитие медиации как способа самостоятельного разрешения конфликтных ситуаций может осуществляться в условиях осознания и востребованности гражданами, участниками гражданского оборота возможности решать проблемы с участием медиатора. Немаловажное значение в данном вопросе имеет медиатор, который с помощью своих профессиональных способностей должен содействовать сторонам в урегулировании спора на взаимовыгодных условиях.

В США накоплен богатый опыт эффективного разрешения дел с участием медиатора. В юридической литературе отмечается, что компетентный и эффективный медиатор должен обладать рядом профессиональных качеств. Он должен быть способным оптимистически фокусироваться на цели, несмотря на препятствия в ее достижении, различать представленные спорящими позиции от их реальных интересов, уметь устанавливать позитивный, конструктивный тон и влияние на процедуру медиации при строгом соблюдении конфиденциальности информации, полученной от участников конфликтной ситуации. Медиатор должен уметь проводить кокусы, управлять людьми со сложными характерами в позитивной и конструктивной манере, быть сосредоточенным и терпеливым, способным действовать, оставляя в стороне собственные предубеждения, обеспечивать достижения такого исхода процедуры, который бы действительно удовлетворял стороны¹.

В целом медиатор обеспечивает три основные стратегии поведения в процедуре медиации: 1) *сбор информации*; 2) *толкование и диагностика*; 3) *способствование движению процедуры в направлении достижения соглашения между сторонами*.

При выполнении первых двух стратегий медиатор использует активное слушание, а также интуицию и рациональное мышление. Для успешного выполнения этих стратегий стороны должны предоставить медиатору как можно больше информации, относящейся к спору, и возможных предложений по его разрешению.

¹ Grenig Jay E. Alternative dispute resolution / Jay E. Grenig. – Third ed. – Vol. 1. – Thomson / West, 2005. – P. 80–81.

Для третьей стратегии (движения) медиатор обычно использует разнообразные тактики, которые могут быть подразделены на три категории под различными заголовками: *коммуникационные, материальные и процессуальные*¹.

Коммуникационная тактика включает: 1) тактику поведения, в которой медиатор просто сообщает предложения одной стороны второй стороне; 2) суррогатную тактику, в которой медиатор дополнительно обеспечивает обоснование предложения; 3) переформирующую тактику, которая имеет более критическое значение, поскольку ее использование заключается в том, что медиатор изменяет и улучшает полученные от сторон предложения в том направлении, в котором, по его мнению, спор может быть разрешен; 4) тактику разъяснения, с помощью которой медиатор добивается ответа на специфические вопросы или повторяет, или выдвигает на первый план что-то из того, о чем уже было сказано.

Материальная тактика заключается в комментарии определенных аспектов спора. Она включает: тактику перевода (медиатор переводит, казалось бы, несопоставимые вопросы в рядок компромисса); тактику отклонения от нормы (медиатор указывает, что требования стороны нереалистичные, и они существенно отличаются от норм, которые характерны для подобных ситуаций или соглашений); тактику высказывания мнения (медиатор высказывает мнение о положительных чертах и недостатках внесенных сторонами предложений); рекомендательную тактику, заключающуюся в том, что медиатор строго рекомендует стороне принять предложение стороны для соглашения.

Процессуальная тактика – это такие действия, которые выполняет медиатор для контроля и успешного движения процесса. Она включает определение для контроля и успешного движения процесса. Она включает определение времени и места проведения медиации, предложение экстренных действий, таких как, например, отдельные встречи со сторонами, посещения на местах².

Процесс медиации может быть успешным, если поддерживается общение между сторонами. Медиатор должен поддерживать такое общение, направляя его на достижение результатов. Если стороны становятся нетерпеливыми или расстраиваются, считается целесообразным медиатору предложить сторонам сделать перерыв или отложить рассмотрение дела. При отказе стороны принять сделанное другой стороной предложение медиатору необходимо выяснить причины такого отказа и что, по мнению стороны, необходимо совершить, чтобы сделанное предложение было бы для нее приемлемо³.

¹ Grenig Jay E. Alternative dispute resolution / Jay E. Grenig. – Third ed. – Vol. 1. – Thomson / West, 2005. – P. 80–81.

² Cooley John W. Mediation advocacy / John W. Cooley. – 2nd ed. – NITA, 2002. – P. 140–141.

³ Указ. работа. – P. 101.

Использование этих тактик способствует возможностям медиатора оказать помощь сторонам в раскрытии истинных проблем, повлекших за собой возникновение спора; в понимании различий между тем, что стороны хотят, и тем, что им необходимо; в выяснении того, чего действительно желает получить вторая сторона; в реалистичном рассмотрении возможных вариантов урегулирования спора. Вместе с тем успех медиации зависит не только от медиатора, но и самих сторон, от их уровня правовой культуры, осознания возможностей мирного конструктивного поиска выхода из конфликта, более приемлемого с точки зрения сохранения нормальных деловых, дружеских отношений и своей репутации.

Е. В. Ходус, кандидат социологических наук, доцент

ОТ «КУЛЬТУРЫ РАЦИОНАЛЬНОСТИ» К «КУЛЬТУРЕ ЧУВСТВА»: ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ РЕКОНФИГУРАЦИИ

В осмыслении природы и характера современного общества (и украинское общество в этом случае не исключение) в последнее десятилетие активно заявил о себе не столько новый, сколько долгое время остававшийся маргинальным аналитический фокус, предполагающий рассмотрение социальной реальности через специфическую призму эмоций. Действительно, различные аспекты феноменологии эмоций и эмоциональных состояний прослеживаются во всей традиции социального теоретизирования, начиная с отчуждения у К. Маркса и аномии Э. Дюркгейма и заканчивая научными разработками социальных конструктивистов. Однако для большинства классических социальных теоретиков эмоциональные дефиниции и интерпретации становились эпифеноменальными, и их анализ не являлся необходимым при объяснении социальных действий и социального порядка. Причины социального действия искали на уровне социального.

Другое дело, что в условиях современного социума – «радикализованного модерна» (как его определяет Э. Гидденс) статус внутреннего мира индивида как мира, независимого и подчиняющегося собственным правилам, безусловно, вырос. Очевидно, что рефлексивность и индивидуализация как черты современности вырабатывают и требуют многоплановой социальной компетенции индивида, расширяют пространство его социальной активности и, как следствие, усиливают авторизацию его личного жизненного опыта (событий). Потому обращение современной социальной теории к тематике эмоций в частности и «*психе*» в целом не столь удивительно. Фокусом ана-

лиза становится «обладающее сознанием эмоционально-выразительное тело, представляющее собой экзистенциальный базис культуры и Я»¹. Такой фокус позволяет перенести осмысление феномена эмоций в плоскость жизненного мира телесных субъектов – носителей субъективного опыта, обладающих чувствами, желаниями, воображением, ощущениями. В этом случае эмоции одновременно принадлежат структурированным социальным обстоятельствам бытия и индивидуально-личностному опыту переживания таких обстоятельств. Иными словами, внешние условия жизнедеятельности индивида (их характер, сила воздействия) зависят от того, какое значение он им придает, т. е. для индивида общество существует как реальность, данная в ощущениях. С этой точки зрения социальные трансформации последних десятилетий в Украине и сопутствующие им эмоциональные реакции представляют собой неотъемлемую часть диалектического взаимодействия личностных проблем и структурированных обществом публичных вопросов. Смысл и содержание текущих событий индивид определяет, осуществляя повседневный мониторинг собственного состояния.

В связи с этим интересным представляется вопрос: почему в современной культуре эпифеноменальной становится именно внешняя реальность, с чем связана такая концентрация индивида на внутреннем мире? Как замечает Р. Сеннет, исчезла вера в реальность, которая окружает «психе». На основе наблюдаемых ощущений, а не событий индивид делает вывод о том, «что же случилось на самом деле». Собственно в этих условиях «психе» получает статус последней инстанции². Именно субъективное восприятие человеком собственной жизни (ее оценки, способы описания, интерпретации, эмоциональные определения) или индивидуальная инфраструктура (в терминологии Ж. Делеза и Ф. Гваттари) становится устойчивой структурой, способной к самоопределению, независимо от внешних условий³. Следуя логике Ж. Делеза и Ф. Гваттари, получается, что, доверившись собственному желанию, т. е. психическому и телесному продуцированию того, что действительно хочется, человек научается жить в согласии/разногласии с самим собой, обществом.

Думается, что такая акцентуация на внутреннем мире опосредована утратой «чувства онтологической безопасности», «экзистенциальной тревогой» (по Э. Гидденсу), пронизывающих повседневное существование современно-

¹ Социология душевного здоровья: проблемы и тенденции развития (сводный реферат) // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. лит., Сер. 11, Социология: РЖ / РАН. – М., 2002. – № 1. – С. 74.

² Сенет Р. Падение публичного человека / Р. Сеней. – М. : Логос, 2002. – № 1. – С. 74.

³ Делез Ж. Капитализм и шизофрения. Анти-эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – С. 208.

го человека. Как отмечает Н. Соболева, на фоне общего кризиса легитимации и страхов перед ростом цен, безработицей, преступностью, невыплатой заработной платы, пенсий, голода происходит сужение уровня доверия в украинском обществе – 80 % респондентов не доверяют окружающим¹. В такой ситуации человеку остается рассчитывать только на себя, приватизируя при этом и социальные риски. Тем более вездесущность риска проявляется в том, что он реально присутствует в сфере человеческого восприятия благодаря телевидению и другим «мейнстримовым» медиа. При этом телевидение (и украинское телевидение в этом смысле весьма показательно) имеет тенденцию «драматизировать» социальную реальность, представляя события в виде зрелищных сенсаций, которых в медийном пространстве присутствует настолько много, что в итоге зло и насилие становятся банальной повседневностью.

Оценивая социальные риски в масштабах общества, индивид реинтерпретирует их в категориях индивидуальной опасности, теряя при этом способность соотносить общественные вопросы и личные проблемы, видеть связь между ними. Негативными социальными эффектами такой приватизации рисков являются равнодушие к общественным вопросам, эгоизм и, наконец, «банализация зла» как форма «воплощенного» эмоционального опыта индивида, предполагающая стратегию оправдания своих действий/бездействий. «Банализация зла» в таком контексте – это попытка трансформировать причину негативных социальных явлений и событий таким образом, чтобы чувству личного «Я» был нанесен наименьший ущерб.

С. В. Шерстюк, кандидат економічних наук

ПРАВОВИЙ НІГЛІЗМ ЯК АНТИПОД ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Сучасна Україна розвивається на конституційно визначених засадах демократичної, соціальної, правової держави. Така держава неможлива поза правовою культурою кожного з її громадян, яка зумовлює загальну повагу до права в суспільстві, культивування принципу верховенства права і, отже, реальне функціонування всіх інших інститутів держави.

Узагалі, поняття «культура» відображає рівень матеріального і духовного поступального розвитку людства. Право є надбанням духовної культури суспільства. Правосвідомість – передумова і складова частина правової культури.

¹ Соболева Н. Чого бояться українці? / Н. Соболева // Країна: тижн. журн. по-українськи. – 2013. – 21 берез. (№ 11).

Правова культура – це позитивна якість розвитку правового життя суспільства та особистості. Правова культура суспільства – позитивна якість розвитку правового життя суспільства, що забезпечує його стабільність, подальший прогрес.

Антиподом правової культури є правовий нігілізм суспільства і особистості.

Правовий нігілізм – стан правової свідомості людини та політико-правової культури суспільства, за наявності якого заперечується абсолютна цінність держави, державної організації та правової системи, здійснюються всупереч природі сучасного суспільства вольові спроби їх подолання заради досягнення корпоративно-ідеологічних цілей.

Правовий нігілізм завжди поєднаний із негативним ставленням до права, юридичних професій, передбачає існування в державі вольових адміністративних (позаправових) методів управління.

Об'єктивні передумови правового нігілізму кореняться у відсутності глибоких демократичних традицій, стійкому консерватизмі, недостатньому використанні потенціалу народу.

Правовий нігілізм – це деформований стан підсвідомості особистості, суспільства, групи, що характеризується ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний умисел. Разом з тим правовий нігілізм породжує правопорушення, у тому числі кримінальні злочини.

На сьогодні причинами вияву правового нігілізму в Україні, на нашу думку, є:

1) *соціальні* – напруженість як результат послаблення соціальної відповідальності держави та невірноваженість його соціальної політики. Нерегулярна оплата праці, регулярне підвищення вартості комунальних послуг (з метою доведення їх до європейських цін), низький рівень соціального забезпечення (особливо за наявності інфляції) населення – усе це прямо або опосередковано проokuє нігілістичне ставлення до права і закону незалежно від соціально-психологічної стійкості особистості;

2) *економічні* – низький темп становлення та розвитку української економіки як незалежної саморегульованої системи, світова економічна криза, залежність від іноземних позик України. У зв'язку з неможливістю та нездатністю швидко адаптуватися до нової економічної ситуації більшість громадян лишилися звичних умов трудової діяльності, унаслідок чого виникли невдоволеність, апатія, агресивність, невпевненість у завтрашньому дні, зневіра у закони;

3) *політико-ідеологічні* – проблеми формування політичної системи українського суспільства виявили неспроможність демократичних суспільних сил реагувати на швидкі історичні перетворення, падіння сталих ідеалів, низький

рівень правосвідомості і, як наслідок, руйнування системи правового виховання, що існувала раніше. Так, зі вступом у дію принципу: «дозволено все, що не заборонено законом» більшість громадян сприйняла це як вседозволеність;

4) *юридичні* – відсутність послідовності, логічності законів та підзаконних актів, що приймаються, їх суперечливість підривають віру в законність та служать підґрунтям для правового нігілізму. До того ж корумпованість правоохоронних органів та судів створює умови і можливості «обійти» закон, породжують нестійкість правової поведінки.

Отже, неупорядкованість законодавства, його нестабільність та суперечності, низька правова культура, відсутність реального механізму введення в дію та виконання законів та деякі інші причини, зазначені вище, сприяють існуванню і поширенню правового нігілізму.

До спеціальних засобів мінімізації правового нігілізму слід віднести: вдосконалення системи правотворчості, забезпечення відповідної якості законів, що приймаються, наявність розвиненої та дієвої системи правозастосовної діяльності, підвищення ефективності і законності діяльності правоохоронних та судових органів, підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян.

Але де ж межі правової культури? Де саме вона закінчується і починається правовий нігілізм? Незнання особою принципів права – це правовий нігілізм? Слід зазначити, що, на жаль, не кожний випускник вищого юридичного закладу може розкрити зміст принципів права, а що вже казати про пересічних громадян.

На нашу думку, правова культура не залежить від права (у цьому контексті під правом розуміють насамперед юридичне право). Жодні закони не зможуть підняти її рівень шляхом декларування окремих норм. Правова культура з'являється не із документів – її там бути не може; правова культура з'являється із життя. Процес її становлення характеризується формуванням певних культурно-правових цінностей, сформованих певною національною часово-просторовою дійсністю.

Шлях подолання правового нігілізму – побудова правової держави, усвідомлення її абсолютної цінності, становлення і закріплення правового характеру взаємовідносин громадянина, влади та держави.

Які люди – така культура, у тому числі й правова; яка правова культура – така й держава; яка держава – таке й життя. На жаль, сьогодні складається враження, що держава не зацікавлена у підвищенні рівня обізнаності населення в змісті процесів, які відбуваються у суспільстві, тому очікувати від неї дій, покликаних сприяти розвитку правової культури, правосвідомості громадян, мабуть, не варто. Лишається надія на громадські організації, викладачів вищих навчальних закладів, учителів шкіл, вихователів дитячих садків та родинні високоморальні відносини.

Н. А. Яровицкая, кандидат философских наук, доцент

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПАРАДИГМЫ XXI ст.

В век информационных технологий, актуализации феномена «виртуальной» реальности ряд процессов, которые детерминируют появление специфических характеристик на уровне индивидуального сознания субъекта и в сфере социальных коммуникаций, приводит исследователей гуманитарных дискурсов к рефлексии теорий, которые раскрывают природу заброшенности человека в мире технологических, медийных, информационных практик. Речь идет о том, что информация XX – начала XXI в. приобретает статус нематериальной ценности, где ключевой составляющей является признание средств массовой коммуникации одним из основных мировых ресурсов.

Этот ресурс в аспекте технологических инноваций демонстрирует свое влияние в различных областях человеческого существования, когда видео-«картинка» события, переданная посредством информационных технологий, оказывается более эффективным средством воздействия на сознание личности, чем его текстуальное содержание. Формируется известное искушение «экраном», по Ж. Бодрийяру¹. Методологическими основаниями относительно данной гуманитарной рефлексии выступают следующие концепции. Это «общество всеобщей коммуникации» итальянского философа Джованни Ваттимо, теория эволюции индивидуального сознания в зависимости от развития средств связи канадского философа и социолога М. Маклюэна, а также его дихотомия средств коммуникации на «горячие» и «холодные»; формирование индивидуализированного общества в контексте развития феномена «Большого Брата» в экранной культуре².

Здесь следует отметить, что XXI в. – это эпоха трансформации семантической реальности, вследствие которой «экран» изменяет принципы потребления такого рода услуг. Информационный поток включает в себе элементы вызова, провокации, «трэша», которые стимулируют формирование такой стрессовой системы, которая по своей продолжительности отличалась бы кратковременным характером по сравнению с распространением болевого синдрома, ибо в условиях современного мира оказывается невозможным длительное переживание боли: социокультурной, религиозной, политической; переживание становится роскошью. Стресс как сугубо биологическая парадигма демонтируется, становясь акцептором гуманитарной направленности. В информационной среде такое событие многократно актуализируется с при-

¹ Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос, 2005. – 390 с.

² Бодрийяр Ж. Соблазн / Ж. Бодрийяр. – М. : Ad Marginem, 2000. – 318 с.

влечением технологии «социальных сетей». Так, геополитические фрустрации на африканском континенте визуально отобразились в трагическом событии самосожжения торговца овощами и фруктами на базарной площади в Тунисе, который таким способом протестовал против существующего миропорядка в своей стране. Трагедия конкретного человека массовой культурой зафиксировалась в виде «следа» благодаря итоговому выпуску журнала «Time» (2011). А вот на уровне социальных отношений между обществом и властью информационные средства коммуникации, например «Facebook», наполнили новыми смыслами это происшествие, инициировав движение протеста по смене основных действующих парадигм в государстве. Эти процессы формируют «общество всеобщей коммуникации», которому имманентны неопределенность, хаотичность, бифуркационность.

Вместе с тем информационные технологии способствуют появлению плюрализации мировоззрений, новых субкультур, которые «берут слово» и выражают свои взгляды¹. В немалой степени это движение реализуется благодаря функционированию «социальных сетей», новых форм общения и распространения информации, что порой закрадывается иллюзия того, что миром правит «Facebook». Ведь для технологий экранной направленности существенными свойствами являются унификация, процессы стандартизации, механизмы, позволяющие манипулировать сознанием человека и общества.

Поступок тунисского торговца оказался амбивалентным по своей природе: с одной стороны – это персонифицированная катастрофа конкретного субъекта, а с другой – трагедия в глобализованном мире быстро предается забвению, когда человек предстает лишь «заложником» технологий, индустрии массовой культуры. Так, происходящие события, обрамленные в информационный поток, заключают в себе интеграцию двух типов связи согласно доктрине М. Маклюэна².

Философское мышление рассматривается как «мышление техники», необходимым условием функционирования которого являются рефлексия технологии, осмысление результатов инноваций, качественным образом изменивших сознание, природу человеческого поступка, его экзистенцию, смысловые инварианты. Эра аудиовизуальной эпохи задолго до эпохи виртуальной «паутины» – Интернет определила человека в статус непосредственного участника любого информационного события (60-е гг. XX ст.). Активное развитие и популяризация новых технологических практик позволили говорить о формировании особых принципов в пространстве виртуального. По-

¹ Ваттимо Дж. Прозрачное общество / Дж. Ваттимо. – М. : Логос, 2002. – 128 с.

² Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: внешние расширения человека. – М. : Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : «Кучково поле», 2003. – 464 с.; McLuhan Mass Media and Mass Man. – N. Y., 1968. – P. 46–54.

явление на рынке информационных услуг новых технологий олицетворяется фигурой Стива Джобса – «Гутенберга» XXI в. Планшет Джобса, который погружает человека в глобальную Вселенную, оказывается намного реальнее, чем утренняя чашка кофе с круассаном на завтрак, ибо от завтрака останется лишь аромат бодрящего напитка, а «всемирная глобальная деревня» поместится на ладони.

А. М. Бобрук, старший викладач

МЕНТАЛІТЕТ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОГО МІМІКРУВАННЯ

Політичні діячі постійно знаходяться в пошуку нових способів впливу на електорат, використовуючи при цьому різноманітні політичні технології, створюючи собі привабливий імідж, аби змусити виборців повірити їм та обрати. Вони вдаються до політичної мімікрії, тобто маніпуляції свідомістю виборців, урахуовуючи психологічні та культурні особливості українців, зокрема такий унікальний феномен, як менталітет людини.

Що стосується особливостей українського менталітету, то він досить активно досліджується вітчизняними вченими (І. Кресіна, М. Михальченко, М. Розумний, В. Храмова, Є. Чорний та ін.). Проте маловивченим є вплив особливостей українського менталітету на появу нових форм політичної мімікрії.

Почнемо з того, що під поняттям «менталітет» (від лат. *mental* – розум, розумовий) найчастіше мається на увазі система уявлень і поглядів особи або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь¹.

Що стосується політичної мімікрії, то це захисний захід і пристосування соціально-політичного характеру, засіб маніпулювання громадською думкою для виживання та досягнення влади².

Звичайно, кожна нація має свій особливий менталітет. Наприклад, науковці виокремлюють у росіян такі їх риси, як щедрість, душевність та привітність, сміливість і довірливість. Цікаво, що вони одночасно активні та інертні, ледачі та працелюбні, запальні та врівноважені. Разом з тим їм притаманні неакуратність, недисциплінованість, непунктуальність. Так, німці люблять по-

¹ Горлач М. І. Політологія: наука про політику : підручник [Електронний ресурс] / М. І. Горлач. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1585101736496/politologiya/stanovlennya_natsionalnogo_mentalitetu. – Назва з екрана.

² Енциклопедії & Словари [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enc-dic.com/sociology/Mimikrija-Socialnaja-4277.html>.

рядок, педантизм, ґрунтовність, а поляки – відкриті, добрі, підприємливі, практичні та галантні тощо.

Звичайно, особливості менталітету різних народів ураховують сучасні маркетологи, іміджмейкери та політтехнологи, аби розробити різноманітні засоби маніпуляції для своїх потреб. Користуючись знаннями про особливості менталітету українців, політичні діячі створюють нові форми політичної мімікрії.

Аналізуючи зв'язок політичної мімікрії і менталітету в українському суспільстві, зазначимо, що основні риси українського менталітету враховуються для формування політичних програм різними суб'єктами політики, гасел, промов тощо. Зокрема, до таких рис відносять інтраверсію (тяжіння до малих груп – родина, громада), ірраціональність (переважання емоційності над прагматичністю, потребою керуватися нормативною поведінкою), екстернальність (нетерпимість до своїх політичних опонентів), ексекутивність (переважання споглядального способу життя перед активним, схильність до апатії), сенсорність (любов до комфорту, несприйняття конфліктів, терплячість та вміння лавірувати) тощо¹.

Сутність української ментальності досить вдало характеризує термін «хуторянство», що є природним станом української нації. Більшість політиків, у тому числі президент, – це продукт українського хуторянства, його класичний зразок. Йому не доводиться прикидатися, заявляти про свою належність до народу. Український хуторянин бачить у ньому себе, дивиться в нього, як у дзеркало. А хуторян-українців, які навіть живуть у містах, не менше 60 %, причому значна частка – у самому Києві, який подвоївся в останнє півстоліття за рахунок притоку з провінції.

Менталітет вітчизняного хуторянина описано у творах української художньої класики. Коротко його можна охарактеризувати так: хуторянин вважає себе досить «розумним», по-справжньому «мудрим». Розум і мудрість хуторянина виявляються в його хитрості і здатності своєчасно ухилитися від ризику, уникаючи реальної (і уявної) небезпеки та непотрібної роботи. Він люто ненавидить представника влади, лає його в присутності близьких, переносить свій гнів на дружину і тещу, захоплюється своєю сміливістю і радикальністю переконань, але при зустрічі з об'єктом ненависті (чиновником) улесливо схиляється, вітаючи і бажаючи йому міцного здоров'я. До того ж хуторянин усувається від участі у розв'язанні суспільних проблем, живе за принципом «моя хата скраю»².

¹ Демидов А. И. Основы политологии : учеб. пособие [Електронний ресурс] / А. И. Демидов, А. А. Федосеев. – М. : Высш. шк., 1995. – С. 123. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Demid/03.php.

² Национальный менталитет украинцев и труд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybory.org/articles/921.html>. – Назва з екрана.

Хуторянин найчастіше боїться людей сміливих та ініціативних, убачаючи в них приховану небезпечність для свого благополуччя, тому й тримається від них подалі.

Усі перелічені особливості і високий рівень ідентифікації українців з недавнім радянським минулим використовують політики для адаптації свого іміджу під очікування виборців, тобто мімікують під образ, сприятливий для пересічної української людини. Наприклад, під час передвиборчої кампанії 2012 р. часто з'являлася політична реклама (точніше, антиреклама), в якій доводилося, що деякі політичні діячі неспроможні керувати країною, указувалось на їхні помилки та невдачі. Таким чином, відбувалося маніпулювання свідомістю пересічного громадянина, ураховуючи, що історично українці нелояльно ставляться до своїх політичних опонентів.

Крім того, натяки в антирекламі на проросійський курс окремих лідерів апелюють до страху перед російським імперіалізмом. А враховуючи те, що українці більш емоційні, ніж раціональні, то під час виборів люди могли голосувати за харизматичного політика, гарного оратора, що роздає популістські обіцянки. У кампанії 2012 р. Партія Регіонів використовувала на своїх білбордах фотографії щасливих родин, що розраховано на емоційність та сімейні цінності громадян. Крім того, ураховуючи нелюбов до влади, досить гарним під час усіх виборів незалежної України є, як правило, відсоток голосів, відданий за опозицію.

Отже, особливості менталітету враховуються політичними діячами для оптимального мімікування з метою посилення ідентифікації з громадянами, реалізації їх очікувань тощо. Разом з тим ментальність використовується мімікріантами для маніпуляції свідомістю громадян через формування відповідного іміджу, створення певної політичної реклами тощо.

В. І. Білошицький, здобувач

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Цивільно-військові відносини (ЦВВ) перебувають у центрі пізнавальної уваги дослідників практично з моменту набуття Україною державно-політичної незалежності. При цьому перші узагальнення з проблематики ЦВВ належали зарубіжним аналітикам. Деяко пізніше з'явилися аналогічні напрацювання українських авторів.

Так, американський дослідник С. Олійник при аналізуванні проблем становлення ЦВВ ще у середині 90-х рр. ХХ ст. указував на недоліки їх оптимізації¹:

а) цивільні політичні установи в Україні є відносно стабільними, при цьому їхній рівень політичної культури низький. Більшості цивільних службовців в уряді та інших структурах влади бракує досвіду управління незалежною державою. Питання розподілу влади між трьома гілками в державі не налагоджено;

б) військові установи в Україні є слабкими через причини, подібні до тих, що пояснюють слабкість цивільних установ. Як цивільні структури, так і Збройні Сили є новими державними органами, які знаходяться у постійному процесі розвитку (у тому числі скорочення);

в) характер розмежування повноважень між військовим керівництвом та соціально-політичним середовищем в Україні є невизначеним. Виходячи з цього, потрібно точніше встановити тип та сферу формального цивільного контролю над військовими, а також з'ясувати неформальні відносини військовослужбовців з іншими суспільними групами, провідними політичними та економічними колами.

Аналітики Українського центру економічних і політичних досліджень (Центру Разумкова) у 2000 р. оцінили ефективність демократичного цивільного контролю в Україні за п'ятьма базовими критеріями. Ці критерії охоплювали не тільки право цивільної влади на отримання інформації та нагляд, а й відповідальність за визначення функцій і завдань силовим структурам, створення нормативно-правової бази забезпечення їх діяльності, визначення їх структури та чисельності, забезпечення необхідними ресурсами, розроблення довгострокових програм розвитку відповідно до потреб і можливостей держави, а також забезпечення правового та соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей².

За результатами зазначеного дослідження експерти дійшли висновку про те, що «попри помітні здобутки, Україні ще не вдалося побудувати надійну систему цивільного контролю над воєнною сферою, з чітким розмежуванням повноважень між цивільними і військовими. Стан цивільного контролю... не можна визнати задовільним, оскільки порушується один з головних його принципів – відповідальність цивільних за рівень ефективності силових

¹ Політологія / за заг. ред. В. Ф. Смолянюка. – Вінниця : Нова книга, 2002. – С. 120.

² Демократичний цивільний контроль над воєнною сферою в Україні: на шляху від форми до змісту. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Нац. безпека і оборона. – 2000. – № 11. – С. 2–45.

структур»¹. Іншими словами, балансу цивільно-військових відносин в Україні не досягнуто. Нормативні вимоги щодо його забезпечення на той момент звучали як політичне побажання.

Останні узагальнення з приводу якості ЦВВ в Україні не надто відрізняються від висновків 2000 р. Досить посплатися на матеріали парламентських слухань від 23 травня 2012 р. на тему «Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України».

Тогочасний голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони А. Гриценко відзначив такі недоліки національної оборонної сфери²:

стан Збройних Сил України, як і оборонно-промислового комплексу, характеризується глибокою депресією;

небезпечних масштабів набуває деградація військово-технічного потенціалу Збройних Сил;

повільно здійснюється реформування діяльності правоохоронних органів згідно з європейськими стандартами, призначених забезпечувати національну безпеку;

недостатньо враховується та обставина, що в українському суспільстві відбувається політична радикалізація, зростають екстремістські настрої, що може створювати реальну загрозу громадському спокою, державному суверенітету і територіальній цілісності України.

Одна з показових цитат А. Гриценка: «...якщо говорити про армію як найбільшу складову (Воєнної організації держави. – В. Б.), то у Сухопутних військах немає жодного боєздатного батальйону. У Повітряних Силах немає жодної повністю боєздатної ескадрильї. У Військово-Морських Силах немає жодного підрозділу кораблів, який міг би виконувати всі завдання за призначенням».

Учасники слухань визнали як справу надзвичайної державної ваги «радикальне поліпшення стану справ у сфері оборони і національної безпеки, зміну ставлення державних органів до розвитку Воєнної організації і безпекових структур держави, розробку і реалізацію їх прогностичної моделі на перспективу до 2023 року з тим, щоб якнайшвидше створити мобільні, оптимальні за чисельністю, професійно підготовлені, оснащені новітньою військовою технікою і озброєнням, всебічно забезпечені та соціально захищені Збройні Сили України і сучасний безпековий сектор, здатні забезпечити недоторкан-

¹ Мельник О. Оборонна реформа: певні успіхи, непевні перспективи / О. Мельник // Нац. безпека і оборона. – 2010. – № 4. – С. 45.

² Про парламентські слухання 23 травня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id.

ність кордонів України і дати відсіч можливному агресору, надійно захистити інтереси громадян і суспільства, національні інтереси нашої держави»¹.

Як видно, ситуація в оборонній сфері України не поліпшується, оскільки не виконується один із базових принципів підтримання оптимального стану ЦВВ – практичне застосування принципу відповідальності цивільних за рівень ефективності силових структур, насамперед Збройних Сил України, на які відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності.

О. В. Смолянюк, аспірантка

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ЕКОНОМІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ

Американський соціолог і футуролог Е. Тьоффлер наприкінці минулого століття вдало поділив світ на три чітко виражені цивілізаційні хвилі, що стосуються практично кожної держави. Це цивілізація мотики (країни третього світу), цивілізація конвеєра (країни промислового рівня) та цивілізація комп'ютера (постіндустріальні країни-лідери).

Між трьома ярусами світоустрою існує неприхована напруженість. Постіндустріальний фрагмент людства бажає стати одноособовим глобальним економічним лідером. Практичний прояв ворожості стосовно держав-лідерів є багатогранним. Це й потоки мігрантів у напрямі країн, що об'єднуються метафорою «золотий мільярд», і екологічні диверсії, і тероризм, і ментальна та духовно-культурна відроза до євроатлантичного світу. Сюди ж входить прогресуючий антиамериканізм, присутній у десятках держав світу.

У сучасній літературі використовується термін «інформаційно-технологічний неоколоніалізм». Це явище, організоване постіндустріальними центрами, переконливо демонструє прірву між багатими і бідними країнами. На практиці такий вид колоніалізму виражається у різних формах: штучному заниженні цін на сировину; переведенні середньотехнологічних, а також «брудних» виробництв з розвинених країн до периферійних; монопольному володінні «хай-теківськими» технологіями; цілеспрямованому нав'язуванню економічній периферії культурних та побутових ерзаців, які явно не вписуються в їх національно-культурні традиції тощо.

Постіндустріальні трансформації не слід зводити до виключно конфліктних сценаріїв міждержавної взаємодії. Вони можуть мати «мирний», проте

¹Про парламентські слухання 23 травня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id.

не менш вражаючий характер. Зокрема, на наших очах розгортається *процес саморуйнування бюрократії*. Бюрократія як соціальний інститут є ефективною в рутинних соціально-політичних та економічних системах. У динамічному середовищі вона перетворюється на внутрішнього ворога. У країнах постіндустріальної стадії розвитку ієрархія «верх – низ» уже не спрацьовує. Рутинна робота стає полем діяльності автоматизованих та комп'ютеризованих систем. Нові умови вимагають нестандартно мислячого персоналу, здатного швидко реагувати на зміни. «Демаркаційна лінія» між керівництвом і підлеглими руйнується. Формується середовище рівних один одному технічних працівників, що збираються на певний час для вирішення короткострокових завдань.

Відбувається глибинна дезінтеграція влади. Працівники (підлеглі) все менше виконують накази наосліп. Володіючи значними обсягами інформації, організуючи її потоки, маючи можливості інформаційного маніпулювання, вони все частіше ставлять перед керівництвом «незручні» питання і вимагають відповіді. Руйнуються старий стиль влади й авторитет у політиці, бізнесі, повсякденному житті.

Постіндустріальна цивілізація – це цивілізація знань. У перспективі знання підкорять силу і багатство, стануть визначальним чинником функціонування влади. Відповідно постіндустріально організована влада, якщо вона реально претендує на загальносуспільне визнання, має стати компетентною, мислячою, антибюрократичною, особистісною. Повинно змінитися основне призначення влади. Воно має полягати в обслуговуванні людської діяльності у широкому діапазоні її вияву, а не в підпорядкуванні людини працюючої егоїстичним інтересам окремих суб'єктів, які згідно з канонами минулого «завоювали», «підкорили», «викупили» владні крісла силовими (доіндустріальними) або фінансовими (індустріальними) засобами.

Влада трансформується настільки швидко, що лідери (світові і державні) змагаються подіями раніше, ніж вони встигають ухвалювати адекватні рішення. Існують підстави вважати: сили, що «трясуть» владу на всіх рівнях соціальної системи, у найближчому майбутньому стануть ще більш інтенсивними. Ми є свідками однієї з найрідкісніших подій у людській історії – революції в самій природі влади. Це відчувають ще вчора непорушні центри владних повноважень – президенти, парламенти, уряди, суди, причому не тільки в Україні.

Радикальним чином трансформується розуміння праці. Виділення сільськогосподарського, промислового і сервісного секторів економіки втрачає колишній сенс, оскільки домінантою соціального прогресу стає розумова праця, насичена інформаційними капілярами. Якщо в аграрному чи індустріальному суспільствах економіка ґрунтувалася на довгострокових міцних

структурах, то сучасна економіка перебуває в постійному русі, реформується, вбирає у себе нововведення, створює нові зразки продукції.

Трудова діяльність в постіндустріальному суспільстві набула (і продовжує набувати) чітко вираженої специфіки, основними рисами якої є:

фізичні переміщення людей змінюються на інформаційні зв'язки. Як наслідок, різко зменшується необхідний час присутності людей на робочих місцях, у навчальних закладах. Це потребує радикальної перебудови виробничого і навчального процесів, значного підвищення культури праці, вироблення нового контрольно-дисциплінарного апарату;

через зміну структури економіки та відповідні зміни у сфері зайнятості виникає необхідність перепідготування великих мас населення. Протягом активного життя людина в постіндустріальному суспільстві змушена буде декілька разів змінювати професію;

підвищуються вимоги до інтелектуальних та творчих здібностей людей. Чим далі, тим більше загострюватиметься проблема безробітних поневолі – людей, які знаходяться в активному віці, але здібності яких до праці не відповідають новим вимогам;

постає проблема адекватної оплати інтелектуальної праці, психічної готовності до фінансової асиметрії представників інших трудових груп тощо.

Під натиском інформаційних чинників *руйнуються ієрархічні структури «класичної» економіки*. Такий процес тільки стартував. Індустріальні гіганти все ще домінують у структурі національних та глобальних виробничих комплексів. Проте, як це парадоксально не звучить, вони належать до «старого» світу і не схильні до інновацій, гнучкості. Отже, не вони визначають перспективу. Майбутнє – за гнучкими малими фірмами, сімейним бізнесом, «багатоклітинними» об'єднаннями, що мають рухливу структуру, нефіксовані зв'язки між працівниками, одержують вільний потік інформації, адекватно реагують на обставини та «миттєво» відповідають необхідною продукцією.

Україна-2013 не належить до країн постіндустріальної якості. Її економіко-цивілізаційний код доцільно визначити як аграрно-промислово-інформаційний. Інформаційний рівень соціально-економічних та політичних інновацій лише намітився. Країна найбагатших у світі чорноземів має унікальну можливість стати постіндустріальною, зберігаючи за собою важку і почесну місію забезпечення продовольством жителів інших країн.

Механізмами прискорення постіндустріальних перетворень в Україні повинні стати розроблення та реалізація національних програм інноваційного розвитку та підвищення конкурентоздатності продукції українського походження. Проблема полягає у державній волі, здатній забезпечити якомога швидший перехід від декларацій до реальних справ.

О. Ю. Бруслик, студент 5-го курсу 4-го факультету 10-ї групи Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Основний Закон створив правові передумови для розбудови України як демократичної, соціальної, правової держави. Пряме визнання такого статусу держави, а також визначення стратегічного курсу на вступ до Європейського Союзу спричинили об'єктивну необхідність удосконалення національної системи законодавства, здатної забезпечити її життєдіяльність у сучасних демократичних формах. Сприяття досягненню зазначених перетворень покликає законотворчість як складний і багатогранний процес. Остання являє собою цілеспрямовану діяльність, що має на меті врегулювання суспільних відносин шляхом пізнання та оцінювання правових потреб суспільства і держави, створення досконалих за формою і змістом законів, а також системи законодавства в цілому.

У сучасних умовах розвитку України законотворчий процес потребує вдосконалення, звільнення від застарілих бюрократичних форм та підходів до законотворення. Адже саме в законах закріплюються права і свободи особи, відображається політичний курс держави тощо. Отже, цілком виправданим уявляється зростання наукового інтересу до законотворчого процесу, законмірностей його функціонування та розвитку, його результатів та наслідків.

Загалом проблемам законотворчості, окремим її елементам та чинникам присвячено достатньо велику кількість наукових праць, зокрема таких вітчизняних та зарубіжних учених, як С. Алексєєв, В. Журавський, А. Керимов, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Копиленко, М. Марченко, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, О. Петришин, А. Піголкін, В. Погорілко, П. Рабінович, А. Селіванов, О. Скакун, В. Тацій, Ю. Тихомиров, О. Фрицький, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін.

При цьому у вітчизняній юридичній літературі належним чином не відображено вивчення проблеми вдосконалення законотворчості з точки зору взаємозв'язку правосвідомості і правової культури законотворця та їх співвідношення із суспільною правосвідомістю. У цьому контексті важливим є дослідження значення групової (спеціалізованої) правосвідомості (йдеться передусім про правосвідомість депутатського корпусу), а також суспільної (народної) правосвідомості.

Необхідно відзначити, що однією з форм впливу правосвідомості на праворозуміння є наукове прогнозування розвитку законодавства. У цьому разі важливими є залучення народних депутатів до наукового дискурсу, розроблення

актуальних правових проблем у наукових публікаціях, пропонування шляхів їх розв'язання та, як наслідок, обґрунтування необхідності прийняття в майбутньому відповідних законів та змін до чинних нормативно-правових актів.

Не менш важливою формою вияву правосвідомості у законотворчій діяльності є її планування. Це дає змогу залучити до вирішення нагальних питань фахівців у відповідній галузі знань та інших зацікавлених суб'єктів, які можуть запропонувати інше бачення проблеми (концепція закону, рекомендації тощо) або альтернативний законопроект.

Натомість при обговоренні та прийнятті (ухваленні) закону на перший план виходить індивідуальна правова свідомість законотворця. Як свідчить практика, свого значення остання набуває в умовах розгляду так званих «резонансних» законопроектів. Під час обговорення законопроекту народний депутат з погляду юридичної психології перебуває у специфічному психологічному стані.

Складність цього стану зумовлена настановою (внутрішнім переконанням, ставленням) до розглядуваного питання. Така настанова зазвичай формується під впливом трьох основних чинників: а) власної правової свідомості депутата; б) позиції депутатської фракції; в) ставлення виборців до розглядуваного законопроекту. Очевидно, що таке завдання пов'язано з певними труднощами, оскільки депутат повинен насамперед взяти до уваги думку виборців, урахувати фракційне ставлення до розглядуваного питання і при цьому не відійти від власного бачення проблеми. Так, депутат має узгодити та раціоналізувати вплив зазначених чинників на його правосвідомість і ухвалити рішення на основі принципів справедливості та доцільності в обставинах, що склалися.

Зрозумілим є те, що яким би бездоганим з техніко-технологічного боку не був ухвалений закон, він не буде ефективним, якщо не пройшов процедуру «народної легітиматії», яка полягає у сприйнятті, розумінні, підтриманні та виконанні відповідного нормативно-правового акта. Отже, законотворець не має права нехтувати «соціальним замовленням» при розробленні, розгляді та ухваленні закону. При розробленні законопроекту він має спиратися на правосвідомість і враховувати правову культуру народу, окремих соціальних груп, створювати правові приписи, які втілюють у собі суспільні очікування і бажані суб'єктами суспільних відносин еталони та зразки поведінки.

Яскравим прикладом впливу народної (суспільної) правосвідомості на процес правотворчості у державі в цілому може слугувати цікавий історичний факт. Так, 7 (20) листопада 1917 р. Українська Центральна Рада прийняла III Універсал. Відповідно до його положень Генеральне секретарство судових справ (пізніше – Міністерство юстиції) зобов'язувалося «зробити всі заходи

з метою упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу». Таким чином, «правові поняття народу» ставали основою діяльності цієї юридичної установи, а також усієї держави.

На нашу думку, необхідно усвідомити той факт, що якісний рівень стану та розвитку законотворчості значною мірою зумовлюється рівнем правової культури суспільства, суб'єктів законотворчості, оскільки правова культура суспільства відображає певний рівень правосвідомості, досконалості законодавства та юридичної практики. Отже, Верховна Рада України має втілити ідею правової держави у законотворчій діяльності, що можливо, зокрема, шляхом підготування корпусу законотворців з урахуванням кращих європейських практик, вітчизняних традицій та напрацювань провідних учених.

Vladislav Glushko, student, Ukraine, The National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine», Poltava Law Institute

GENDER-NEUTRAL LANGUAGE AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON

Gender-neutral language (gender-generic, gender-inclusive, gender-sensitive, non-sexist, sex-neutral, or unbiased language) can be defined as politically-correct language that is used to refer to a hypothetical person of undefined gender (Martyna, Moulton, and Spender).

Its opposite version – gender-biased (gender-specific, gender-exclusive, sexist) language is generally considered to be discriminatory and offensive (Thorne, Henley, Stanley, and Meyers). The main distinctive feature that illustrates the difference between these two types of languages is their representation of human beings of both sexes – male and female.

In terms of gender-neutral language, it is advisable to use words that refer to men and women equally. In contrary, gender-biased language creates contradictions when practically members of both genders are implied, but formally one-sided attitude is pronounced; or the gender of a person is emphasized when it is not its common characteristic, though there is no need in it. E.g., words «*member of Congress*» and «*lawyer*» are gender-neutral, but «*Congressman/Congresswoman*» and «*lady lawyer*» are gender-specific.

Though the issue of gender-sensitive language was elaborated in the works of numerous researchers, there is still a great deal of indeterminacy in their ways of approach and various controversial views (Cameron, Goddard, Gomard, Ehrlich, King, Nilsen, and Patterson). Despite the fact that most of research data contain

very helpful guidelines, it is difficult to form a single universal manual that could be easily used by everyone. It is strongly recommended to revise all the available sources and papers and substantiate the leading principles of the usage of gender-inclusive language. Therefore, the main goal of modern research based on existing studies in this field is to create the foundation of its further implementation in society.

An essential part of gender equality is constituted by the legal basis of gender-sensitive language. Today the majority of the modern experts in the field of law emphasize the necessity of using the latter (Garner, Enquist, Lauren, Oates, Pat, Scalia, Stark, and Wydick). The difficulty of the persuasion of its importance consists in the requirement of revising of the set expressions in the legal discourse. For instance, according to Rose, during 2006-2009 only one of five justices of the US Supreme Court coherently used unbiased language. It follows from the foregoing that the complicity of implementing the rules of gender-neutral language in the field of law lies uppermost in the absence of their mandatory establishment and the unwillingness of subjects of the legal relationship to execute them.

The concern about the necessity of gender-inclusive language in the working environment is being constantly debated. Since most of jobs were reserved for men exclusively, currently most of these are occupied by women as well. The particular controversy in the field of job titles is associated with the terms designating professions or positions, especially the ones with the suffix «-man». Likewise, lesser reference to women prior to men in this field is specified in the English Language. It is evinced in the greater presence of primordially male occupational titles, meanwhile female ones are predominantly created by adding affix (-ess, -ette, -ienne and -trix) or a complementary word (*woman, lady, girl, female*) (Cheshire, Henley, Gershuny, and Maggio). E.g.: *lady lawyer, waitress, equestrienne* are gender-biased words, while the alternatives are *lawyer, waiter, equestrian*. The latter ones should be interpreted as inclusive (of both genders), not as gender-specific (of male gender).

Though it tends to be difficult to avoid grammar mistakes and use non-sexist expressions, there are various tips that can help us resolve the most common complications (Bate, Lakoff, Mossman, Swift, and Vetterling-Braggin). One of the ways to achieve gender neutrality is the use of gender-inclusive terms – male or female nouns and pronouns that refer to both men and women.

The word «*chairman*» is perceived rather biased and offensive nowadays so the importance of replacing it is obvious. It is recommended to use the following words to mention a person of this position: *coordinator (of a committee or a department), moderator (of a meeting), presiding officer, head, chair person, or chair*. The latter is the most applicable and acceptable nowadays; moreover The US House of Representatives updated its standing rules to change the references to the word «*chairman*» to «*chair*» (Rose).

Here are the examples of other gender-biased words and their non-sexist alternatives: *steward/stewardess – flight attendant; fireman – firefighter; mailman – mail carrier, mail deliverer, letter carrier, postal worker; policeman – police officer, guard; businessman – business executive, business associate, business person, entrepreneur; Esquire – Attorney at law, lawyer; spokesman – spokesperson, representative; salesman – salesperson, sales representative, sales clerk, seller* etc.

It is particularly significant to lay the stress on the role of gender-sensitive language in Ukraine. Though our country achieved independence only in 1991, many modern global socio-cultural trends, especially socio-linguistic, are rapidly reaching here. During the last decade the number of studies carried out and papers published on the issue of gender-inclusive language has significantly increased. This evidence proves that Ukrainian society realizes the urgency of bringing its principles in accordance with the ones of the universal importance, still preserving national cultural selfhood.

In conclusion, it is important to emphasize that language is a multidimensional phenomenon, consequently, the dynamic of social relations can not be fully reflected in all of its aspects simultaneously. The complexity and the scope of the problem researched invite further elaboration to promote sustainable nonbiased development of the modern society.

НАШ ЮВІЛЯР

АНАТОЛІЙ ПАВЛОВИЧ ГЕТЬМАН (ДО 55-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Ювілей відзначає Анатолій Павлович Гетьман, визначний вчений і педагог, активний учасник та організатор наукового життя, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, завідувач кафедри екологічного права, проректор з наукової роботи Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Він народився 18 липня 1958 р. в с. Зідьки Зміївського району Харківської області. У 1983 р. закінчив Харківський юридичний інститут за спеціальністю «правознавство», після чого був зарахований стажистом-дослідником. У 1985 р. прийнятий до аспірантури. У 1986 р. захистив кандидатську дисертацію «Правове регулювання діяльності органів управління в сфері використання та охорони навколишнього середовища» (спеціальність 12.00.06); у 1995 р. – дисертацію «Еколого-процесуальна правова теорія: проблеми становлення і розвитку» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (спеціальність 12.00.06). У 1997 р. йому присвоєно вчене звання професора. Член-кореспондент Національної академії правових наук України (2000), дійсний член (академік) Національної академії правових наук України (2004).

З 1986 по 1992 р. працював у Харківському юридичному інституті асистентом, старшим викладачем, доцентом, заступником декана, а з 1992 по 1995 р. навчався в докторантурі академії. З 1995 р. працював начальником управління планування та координації правових досліджень Національної академії правових наук України, а з 1998 р. – в. о. головного вченого секретаря Національної академії правових наук України. У 2001 р. призначений на посаду проректора з навчальної роботи, у 2007 р. переведений на посаду проректора

з наукової роботи Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, з 2011 р. – завідувач кафедри екологічного права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». На всіх посадах Анатолій Павлович зарекомендував себе висококваліфікованим фахівцем, талановитим організатором і керівником.

З 2012 р. входить до складу Конституційної Асамблеї України з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України.

Вагоме місце в багатогранній діяльності А. П. Гетьмана посідає наукова та навчально-методична робота. Основні напрями наукової діяльності: методологія науки екологічного права, еколого-процесуальне право, екологічні права людини, імплементація міжнародних стандартів у національне екологічне законодавство, екологічне нормотворення, земельне право. Він опублікував самостійно та у співавторстві більше 200 наукових праць (загальним обсягом понад 150 друк. арк.). Серед них – 8 монографій, 17 підручників та навчальних посібників, 19 коментарів до чинного законодавства, зокрема: «Процесуальні норми і відношення в екологічному праві» (1994), «Екологічне право України. Загальна частина» (у співавт., 1995), «Екологічне право України. Особлива частина» (у співавт., 1996), «Вступ до теорії еколого-процесуального права» (1998), «Екологічний контроль: питання теорії і практики» (у співавт., 1999), підручник «Екологічне право України» (у співавт., 2001), «Земельний кодекс України: Коментар» (у співавт., 2002, 2004, 2007), «Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар» (у співавт., 2003, 2006), «Регіональний екологічний контроль: теорія правового регулювання» (у співавт., 2004), «Екологічне право України» (у співавт., 2005, 2009), «Екологічне право України в запитаннях та відповідях» (2007), «Науково-практичний коментар Лісового кодексу України» (2009), «Тваринний світ України: права охорона, використання та відтворення» (у співавт., 2010), монографія «Правове виховання в сучасній Україні» (у співавт., 2010), «Науково-практичний коментар Закону України “Про охорону атмосферного повітря”» (у співавт., 2011). Брав участь у розробці проекту Земельного кодексу України та інших нормативних актів.

Підготував 1 доктора юридичних наук і 13 кандидатів юридичних наук. З 1998 р. – член, а з 2002 по 2007 р. – голова Експертної ради з юридичних наук Вищої атестаційної комісії України, Голова спеціалізованої вченої ради Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Анатолій Павлович Гетьман є головним редактором і членом редколегій журналів: «Проблеми законності»; «Бюлетень Міністерства юстиції України»; «Бюлетень Національної служби посередництва і примирення»; «Екологічний

вісник України»; Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, соціологія, політологія; Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія і право; «Судово-медична експертиза»; електронний збірник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» «Теорія і практика правознавства», науково-практичного журналу «Юрист України».

А. П. Гетьман – заслужений діяч науки і техніки України (2003); лауреат премії імені Ярослава Мудрого (2003; 2009); лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2012). Він нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України (2009), Почесними грамотами Харківської обласної державної адміністрації (2006, 2008), Харківської міської ради (2008, 2013), відомчими нагородами: «Почесним знаком – пам'ятна медаль “10 років МВС України”» (2001); відзнакою МВС України «За сприяння ОВС» (2005); відзнакою Союзу юристів України «Видатний юрист України» (2010); відзнакою МВС України «За сприяння органам внутрішніх справ України» (2010), Почесним знаком Української Секції Міжнародної Поліцейської Асоціації (2011), відзнакою МАРТІС «Золота Фортуна» (2011); Почесним званням Союзу юристів України «Видатний юрист України» (2013) та ін. Анатолій Павлович Гетьман був стипендіатом у галузі науки імені Василя Пилиповича Маслова (з правознавства) Харківської обласної державної адміністрації (2012).

Ставлення Анатолія Павловича до своїх професійних обов'язків, до людей, з якими він працює, викликає почуття глибокої поваги до нього. Він уважливий до проблем інших людей, ніколи не уникає труднощів у складних ситуаціях, колеги завжди можуть розраховувати на його допомогу. Життєве кредо ювіляра: «Професіоналізм і порядність!».

Редакційна колегія Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» і колектив університету щиро поздоровляють ювіляра та бажають йому міцного здоров'я, творчої наснаги та натхнення, благополуччя та всіляких гараздів, нових високих здобутків на його життєвій ниві!

*Колектив Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
редакційна колегія*

НАШІ АВТОРИ

ВОДНИК <i>Валентина Давидівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
ГОДЗЬ <i>Наталія Борисівна</i>	Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
КОМАРОВ <i>Вячеслав Васильович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», проєктор з навчально-методичної роботи, кандидат юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
МІХЕЄВА <i>Віталіна Володимирівна</i>	Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент
МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	Харківський інститут фінансів, кандидат історичних наук
ОСИПОВА <i>Валерія Юрївна</i>	Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», кандидат філософських наук
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	Харківський інститут фінансів, доктор філософських наук, професор

ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор політичних наук, професор</i>
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук</i>
САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ФІЛЯНИНА <i>Неля Миколаївна</i>	<i>Національний фармацевтичний університет України, кандидат філософських наук, доцент</i>
ШЕВЧЕНКО <i>Наталія Володимирівна</i>	<i>Національний фармацевтичний університет України, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ШЕФЕЛЬ <i>Сергій Вікторович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ЯКОВЛЕВ <i>Анатолій Опанасович</i>	<i>Харківський національний університет радіоелектроніки, кандидат філософських наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	140	ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	17
ГОДЗЬ <i>Наталія Борисівна</i>	24	ПОЛЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	111
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	84	ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	54
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	3	САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	17
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	132	САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	121
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	12	СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	99
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	169	ФІЛЯНІНА <i>Неля Миколаївна</i>	75
МІХЕЄВА <i>Віталіна Володимирівна</i>	31	ШЕВЧЕНКО <i>Наталія Володимирівна</i>	160
МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	37	ШЕФЕЛЬ <i>Сергій Вікторович</i>	91
ОСИПОВА <i>Валерія Юріївна</i>	44	ЯКОВЛЕВ <i>Анатолій Опанасович</i>	64

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого»);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Дзьобань О. П.</i> ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ: ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНУ	3
<i>Мануйлов Є. М.</i> СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ.....	12
<i>Панфілов О. Ю., Савченко О. О.</i> ЯКІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ	17
<i>Годзь Н. Б.</i> ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФІЇ ЕКОЛОГІЇ У РУСЛІ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	24
<i>Міхєєва В. В.</i> НОВІ ПІДСТАВИ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕНТИФІКАЦІЙ МОЛОДІ.....	31
<i>Мухіна І. Г.</i> ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ	37
<i>Осіпова В. Ю.</i> ДЕКОНСТРУКЦІЯ ДИСКУРСУ	44
<i>Прудникова О. В.</i> КУЛЬТУРА ЯК ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА СИСТЕМА: СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІР	54
<i>Яковлев А. О.</i> ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНІСТЬ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА СИСТЕМА КООРДИНАТ ДЛЯ ОСМИСЛЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ.....	64
<i>Філяніна Н. М.</i> ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА	75

Філософія права

<i>Данильян О. Г.</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	84
<i>Шефель С. В.</i> НООСФЕРНА КОНЦЕПЦІЯ В. ВЕРНАДСЬКОГО ЯК УМОВА ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ	91
<i>Стасєвська О. А.</i> ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ МОРАЛІ І ПРАВА: АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ	99

Політологія

<i>Полицук І. О.</i> МАНПУЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНИХ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ	111
<i>Сахань О. М.</i> ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЗАПОБІГАННЯ ДЕСТРУКТИВНОСТІ ВЛАДИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	121

Соціологія

<i>Клімова Г. П.</i> ВИЩА ЮРИДИЧНА ОСВІТА США ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ АМЕРИКАНСЬКИХ ГРОМАДЯН	132
<i>Воднік В. Д.</i> САМОГУБСТВО: ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ	140
<i>Шевченко Н. В.</i> СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТІ: КОНФЛІКТНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОРІЄНТАЦІЯ.....	160
<i>Маркозова О. О.</i> СОЦІАЛЬНИЙ УСПІХ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ПРАКТИК СВОБОДИ	169

Наукове життя

МІЖНАРОДНИЙ «КРУГЛИЙ СТІЛ»

«ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ» (12 КВІТНЯ 2013 р.)

ВСТУПНЕ СЛОВО ПРОРЕКТОРА З НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ ПРОФЕСОРА В. В. КОМАРОВА	179
<i>Клімова Г. П.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	180
<i>Требін М. П.</i> ФЕНОМЕН ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ.....	182
<i>Jason Royce Lindsey.</i> IDEOLOGY AND U. S. SOCIAL SCIENCE	184
<i>Кривошеїн В. В.</i> РИЗИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	186
<i>Панченко Т. В.</i> КУЛЬТУРА СУБСИДАРНOSTІ В ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА	189
<i>Пазиніч С. М.</i> ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК СУБСТАНЦІЙНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ	191
<i>Полицук І. О.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: ДЕФІНІЦІЯ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ.....	194
<i>Куц Г. М.</i> ПРОБЛЕМАТИЧНІСТЬ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	196
<i>Данильян О. Г.</i> ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	198
<i>Денисенко І. Д.</i> ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ МОДЕРНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО НАУЧНОГО ДИСКУРСА	200

<i>Зінченко О. В.</i> ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА 1789 р. – ПРЕДТЕЧА ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СЬОГОДЕННЯ	202
<i>Колісник В. П.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА В МЕХАНІЗМІ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	204
<i>Кузь О. М.</i> ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ	206
<i>Куцепал С. В.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ІНСТРУМЕНТ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ.....	208
<i>Мануйлов Є. М.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЮРИСТА ЯК ОСНОВА ЙОГО ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ	211
<i>Осипова Н. П.</i> МІСІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗРУШЕНЬ	213
<i>Пирогов В. Л., Шефель С. В.</i> ЧИ ЗМОЖЕ УКРАЇНА СТАТИ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИМ «МІСТКОМ» У СВІТОВОМУ ПРАВКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ?.....	215
<i>Дорошкевич А. С.</i> ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦЯМИ ТА РОСІЯНАМИ	217
<i>Бакумов А. С., Евсеев А. П.</i> КИНЕМАТОГРАФ США ПЕРВОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ СТОЛІТТЯ: ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧЕСКИЕ АСПЕКТИ	219
<i>Биденко Ю. М.</i> ПОЛІТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В КАТЕГОРИЯХ ДОВЕРИЯ, УЧАСТИЯ И ПРОТЕСТА	221
<i>Веніславський Ф. В.</i> ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА СОЦІУМУ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ.....	223
<i>Воднік В. Д.</i> РОЛЬ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ ЗА УМОВ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ	226
<i>Головко І. В.</i> РОЛЬ КУЛЬТУРИ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	228
<i>Демичева А. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ НЕПОВНОЛІТНІХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ).....	230
<i>Денисюк С. Г.</i> АКТУАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	232
<i>Дзіндра Л. Ф., Шмирьова В. І.</i> ДЕЯКІ ПОГЛЯДИ НА СТАН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ	235
<i>Дубровская И. М.</i> К ПРОБЛЕМЕ ПОЯВЛЕНИЯ НОВЫХ МОДЕРНИЗИРОВАННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СТРУКТУРЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	236

<i>Касинюк Л. А.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ОДИН ІЗ ПОКАЗНИКІВ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	238
<i>Квіткін П. В., Прудникова О. В., Дятлова І. В.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУВАННЯ.....	240
<i>Квіткін П. В., Ребрій І. М.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА І СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	242
<i>Кушніренко О. Г.</i> КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА	245
<i>Моторнюк Т. М.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ	247
<i>Маркозова О. О.</i> ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ НА ФОРМУВАННЯ ПРАКТИК ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ	249
<i>Петрухно Ю. Є.</i> ЩОДО РОЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ	251
<i>Размстаєва Ю. С.</i> ПРАВОВА АКТИВНІСТЬ ОСОБИ ЯК СКЛАДОВА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	253
<i>Сахань О. М., Хромова К. І.</i> ДЕСТРУКТИВНИЙ ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ НА ПОШИРЕННЯ ПРОЦЕСУ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	255
<i>Слінько Т. М.</i> ТРАНСПАРЕНТНІСТЬ ВЛАДИ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН.....	258
<i>Смелянцев А. П.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АНАЛИЗА РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В УКРАИНЕ.....	260
<i>Станишевская Л. П.</i> СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА	263
<i>Таранова Т. С.</i> РОЛЬ МЕДИАЦИИ И МЕДИАТОРА В АСПЕКТЕ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ	265
<i>Ходус Е. В.</i> ОТ «КУЛЬТУРЫ РАЦИОНАЛЬНОСТИ» К «КУЛЬТУРЕ ЧУВСТВА»: ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ РЕКОНФИГУРАЦИИ	267
<i>Шерстюк С. В.</i> ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК АНТИПОД ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	269
<i>Яровицкая Н. А.</i> ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПАРАДИГМЫ XXI ст.	272
<i>Бобрук А. М.</i> МЕНТАЛІТЕТ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОГО МІМІКРУВАННЯ.....	274

<i>Білошицький В. І.</i> ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	276
<i>Смолянюк О. В.</i> ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ЕКОНОМІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ТА ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ	279
<i>Бруслик О. Ю.</i> РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	282
<i>Vladislav Glushko.</i> GENDER-NEUTRAL LANGUAGE AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON	284

Наш ювіляр

АНАТОЛІЙ ПАВЛОВИЧ ГЕТЬМАН (ДО 55-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ).....	287
НАШІ АВТОРИ	290
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	292
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	293

Підписано до друку з оригінал-макета 02.09.2013.
Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,7. Обл.-вид. арк. 18,3. Вид. № 900.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 756-53-25